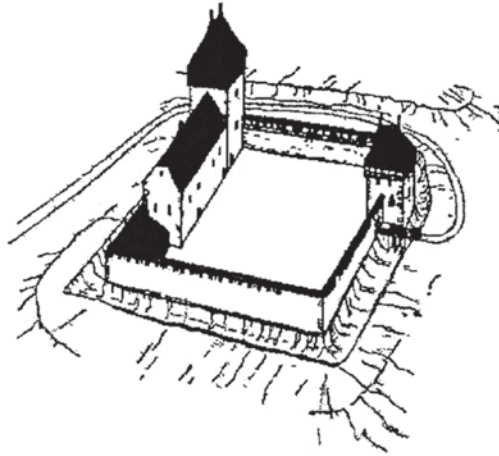

2020/1-2 *Castrum*

A Castrum Bene Egyesület folyóirata

A tartalomból:

JURAJ BELAJ

Lovagrendi várak és erődítmények Horvátországban
- kutatási helyzetkép

NAGY SZABOLCS BALÁZS

Sírok a várudvaron
Középkori temetőkre épült várak és az ősök emlékezete

FELD ISTVÁN

Várak a terepen - várak az írott forrásokban

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

23. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

23. szám

Budapest, 2020

E számunk munkatársai

BELAJ, JURAJ régész, Institute of Archaeology, Zagreb, Horvátország; BELJAK, JÁN régész, Régészeti Intézet, Szlovák Tudományos Akadémia, Nyitra, Szlovákia; BELJAK PAŽINOVÁ, NOÉMI régész, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, Szlovákia; BERTA ADRIÁN régész, tudományos segédmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, Budapest; CABELLO, JUAN régész, Budapest; FELD ISTVÁN régész, Budapest; HORVÁTH TÜNDE régész, Universität Wien, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, Institut für Urgeschichte und Historische Archäologie, Wien, Ausztria; KUČERÁKOVÁ, KRISTÍNA régész, Régészeti Intézet, Szlovák Tudományos Akadémia, Nyitra, Szlovákia; LABUDA, JOZEF régész, Szlovák Bányamúzeum, Selmecebánya, Szlovákia; MALINIÁK, PAVOL történész, Bél Mátyás Egyetem, Besztercebánya, Szlovákia; MAZÚR, RATIBOR aktivista, Revistye Vármentő Egyesület, Szlovákia; MOLNÁR ISTVÁN régész, Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár; NAGY SZABOLCS BALÁZS régész, ELTE BTK Régészettudományi Intézet; PÁTKAI ÁDÁM SÁNDOR régész, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém; SZILASI ATTILA Botond régész, ArchaeoProtect GmbH, Pöttelsdorf, Ausztria; SZÖLLŐSY CSILLA régész, Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár; SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS régész, igazgatóhelyettes, Herman Ottó Múzeum, Miskolc; SZÜCSI FRIGYES régész, Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár; TÓTH BALÁZS régész, Várkapitányság Nonprofit Zrt., Budapest

A horvát nyelvű tanulmányt Kurunczi Mónika, a kirándulásvezető szlovák szövegeit Mordovin Maxim fordította

Szerkesztette

Feld István

A szerkesztő munkatársa

Nagy Szabolcs Balázs

Technikai szerkesztő

ICETEAM DESIGN KFT.

Koordinátor

Terei György

Folyóiratunk e száma a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

www.castrumbene.hu

TANULMÁNYOK

JURAJ BELAJ

LOVAGRENDI VÁRAK ÉS ERŐDÍTMÉNYEK HORVÁTORSZÁGBAN

Kutatási helyzetkép¹

A lovagrendek a késő középkorra jellemző szervezetek, amelyek önmagukban ötvözték a szerzetesi és lovagi értékrendet. Létrejöttük a keresztesháborúkhöz köthető. A mai Horvátország területén a templomosok, illetve a johanniták rendje működött, míg a német lovagrend a határvidéken tevékenykedett.² Feladataik közé tartozott többek között a Szentföld felé vezető utak védelme és ottani tevékenységük számára bevételi források biztosítása.³ Viszonylag korán, a XII. század második felében érkeztek a horvát régióba.⁴

Számos birtokukat, amelyeket Európa-szerte szereztek, tartományokra osztották fel. Ezek közül az egyik főként a Magyar és Horvát Királyság⁵ területét foglalta magába. Ezeken belül mindezeket *preceptoratus* vagy *castellanatus* formába szervezték. Egy ilyen alapegységet a *preceptor* (parancsnok) irányított, aki rendszeresen a *preceptoratus* (parancsnokság) székhelyén, a *domus*ban (rendházban) tartózkodott. A *castellanus* (várnagy) az erődítések élén állt. A templomosok és johanniták párhuzamosan tevékenykedtek mindaddig, amíg 1312 után az előbbieket fel nem számolták, és birtokaikat, rendházaikat a johannitáknak nem adták át. Azonban a johanniták jelenlétének időbeli kereteit még nem sikerült egyértelműen meghatározni.

Jogi szempontból nézve ugyanis a johannita *prioratus*, más néven vránai/auranai perjelség (hr. *Vranski priorat*) fogalma a királyságban tovább volt használatban, mint ahogy a szervezet ténylegesen fennállt. A vránai perjel (hr. *vranski prior*) titulusát még azután is adományozták, miután a johanniták már régen elhagyták a horvát térséget. Fontos továbbá megkülönböztetni az ide híreket hozó külföldi lovagokat a perjelség világi vezetőitől. A kérdés felettébb fontos a jelen tanulmány szempontjából, mivel a felső időbeli határtól függ, hogy az összes kora újkori jelenséget besoroljuk-e a johanniták várépítő tevékenységébe, vagy sem. Ugyanis a török veszély közeledtével két párhuzamos folyamat játszódott le, egyrészt felmerült az erődítmények korszerűsítésének szükségessége, másrészt a "valódi" johannita lovagok fokozatosan eltűntek területünkről.

A középkori történelem kutatóinak köszönhetően már rendelkezünk a horvátországi lovagrendi birtokok és központok listájával (**1. térkép**). Ebben a tekintetben Lejla Dobronić tevékenysége emelendő ki Horvátországban. Munkámban nagyrészt az ő kutatási eredményeire támaszkodom.

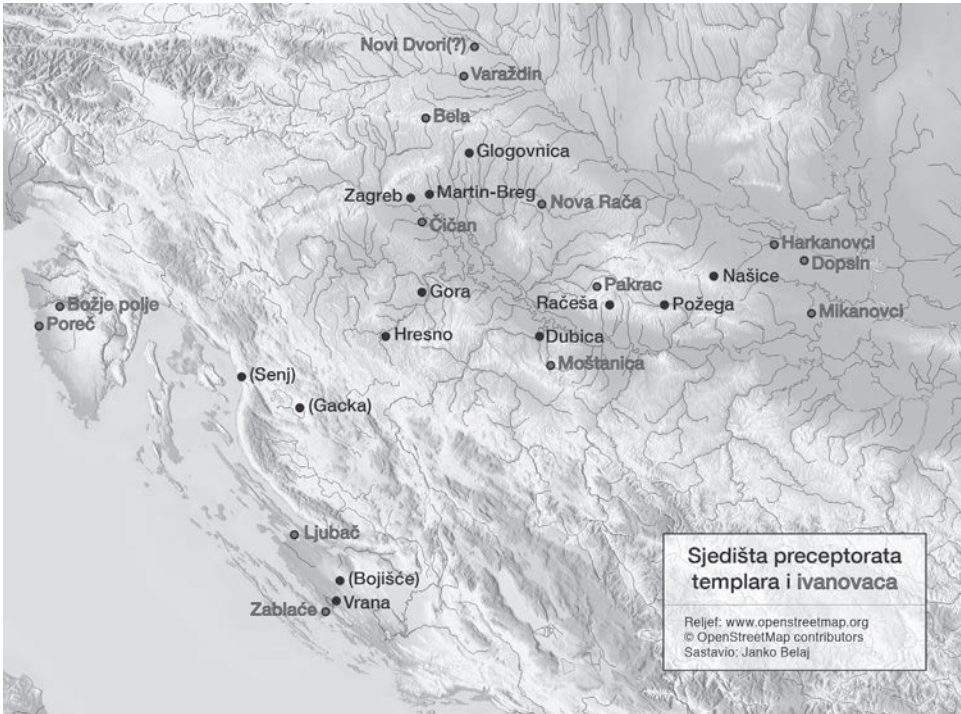
1 A tanulmány a Castrum Bene Egyesület 2018. évi egervári vándorgyűlésen elhangzott előadás írott változata.

2 A lovagrendeket feldolgozó nagyszámú tanulmány bemutatása túllépné jelen cikk kereteit. Tanulmányomat elsősorban Lejla Dobronićnak Horvátországra vonatkozó kutatási eredményeire alapoztam. Ld. DOBRONIĆ 1984a; 19894b; 2002.

3 HUNYADI 2018, 308.

4 DOBRONIĆ 2002, 8, 28–35, 126–128.

5 A szerző a horvát történetírásban elterjedt megnevezést alkalmazza a középkori Magyar Királyságra (Szerk.)

1. térkép – Templomos és johannita preceptorátusok székhelyei Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában. Szürkével a johannita emlékek, míg feketével a templomosok azon emlékei szerepelnek, amelyeket a johanniták megörököltek. A templomosok által korábban elhagyottak nevei zárójelben. (J. Belaj munkája)

Azt sajnos nem tudjuk biztosan, hogy az egyes domusok hogyan néztek ki. Indokolt azt feltételezni, hogy minden ilyen jellegű épülethez kápolna tartozott.⁶ Európában a lovagrendek birtokai többnyire mezőgazdasági jellegűek voltak. Csak a háborúkkal veszélyeztetett területeken rendelkeztek központjaik védelmi berendezésekkel.⁷ Ennek magyarázata, hogy elsődleges feladatuk idővel bővült a pogányok és a „rossz keresztények” elleni küzdelemmel. Ere példaként a boszniai és szlavóniai, a szakirodalomban *bogumiloknak* nevezett eretnek keresztények elleni harcuk.⁸ Ebben az időszakban a magyar királyok számos erőfeszítést tettek, hogy megerősítsék befolyásukat Bosznia területén, és úgy tűnik, a lovagrendek ezen törekvés eszközei közé tartoztak.⁹ Idővel a lovagrendek egyre nagyobb politikai befolyásra tettek szert, különböző összetűzésekbe kerültek, s ez is magával vonta székhelyeik megerősítésének szükségességét.

Ezért nem meglepő, hogy a horvát területeken található építményeik gyakran védelmi jellegűek. Nem csak a kifejezett várak emelésére gondolok, hanem arra a lehetőségre is,

6 DOBRONIĆ 1984b, 115; 2002, 82.

7 DOBRONIĆ 2002, 81–82.

8 BILOGRIVIĆ 1998, 245; ŠANJEK 1975; DOBRONIĆ 2002, 39, 46–47, 130; BUTURAC 2004, 15–17.

9 DOBRONIĆ 2002, 130; BRONZA 2018, 256–257.

hogyan egyes rendházaikat, illetve templomaikat megerősítsék. Természetesen azt is fel kell tételeznünk, hogy az egyes domusok nem voltak egyformák. Valószínűleg a fontosabb központok nagyobbak és „erősebbek” voltak, míg néhány esetben csak arról lehetett szó, hogy pár épületet építettek hozzá a templomhoz vagy kápolnához. Erődítési munkát csak akkor és ott végeztek, ahol és amikor szükséges volt. Úgy tűnik, erre nem a lovagrendek megjelenésekor került sor, hanem csak később – különösen a tatárjárást követően.¹⁰

A lovagrendek épített öröksége Horvátországban

A templomosok és a johanniták épített hagyatékából Horvátországban nem maradt fenn sok, mivel az évszázadok során számos háború, földrengés, tűzvész és hasonló csapás miatt az említett térképen szereplő objektumok jelentős részének ma már nyoma sincs (pl. Pozsega/Požega, a zágrábi Nova Ves városrész területe, Zengg/Senj).

A ránk maradt emlékek több kategóriára oszthatóak. Ismerünk domusokat kápolnával; a lovagrendek birtokain álló, s valószínűleg általuk emelt templomokat; hozzájuk köthető kifejezett várakat; megerősített állomáshelyeket, amelyek a lovagrendiek és zarándokok befogadására szolgáltak; birtokaikon elhelyezkedő várakat, amelyekről csak feltételezhető, hogy ők emelték; s végül várakat, amelyeket adományként kaptak meg.

A) Rendházak kápolnával. Csupán néhány ide sorolható kápolna (illetve templom) maradt fenn. Példaként említendő a Szent Márton (Sv. Martin) templom Mártondombon, Dugo Selo közelében (Martin-Breg kod Dugog Sela, Prozorje, Bozjakovina),¹¹ Szűz Mária (Sv. Marija) temploma Crkvinánál (a templomos-johannita Zablaće), Vrána közelében¹² és a Nagybaldogasszony templom-Gorában (nem messze Petrinja helységtől).¹³ Valószínűleg valamennyi ma is álló templom mellett rendház, domus helyezkedett el, de régészeti feltárás nélkül ezt az állítást még nem tudjuk alátámasztani. Így például Nekcseszentmártonban (Sv. Martin kraj Našica) azt feltételezik, hogy a templom közelében erődített rendház állt,¹⁴ és

10 HORVAT 2008, 35–36.

11 A zágrábi Régészeti Intézet eddig végzett régészeti ásatásai során (amelyek megszakításokkal 2002-től 2018-ig tartottak), jelen cikk szerzője irányításával meghatározásra kerültek a templom építéstörténetének korszakai. A legszembetűnőbb a templom gótikus, a johanniták alatt épített fázisa. Látható, hogy az ekkor emelt szentély legalább részben a román stílusú apszisra épült rá, amely a templomosok építkezéséből maradt meg. A templomosok jelenlétének legbeszédesebb bizonyítéka egy sírkő a XIII. és a XIV. század fordulójáról. Számos lelet abból az időszakból származik, amikor Mártondombot a johannita lovagok birtokolták, de a feltárt leletanyag többsége újabb eredetű. (BELAJ 2007).

12 A Zárai Egyetem Régészeti Tanszékének tervszerű régészeti kutatása A. Uglešić vezetésével itt 2006 és 2014 között folyt. A Szűz Mária templom mellett két további helyiséget tártak fel, továbbá egy harangtoronyt és középkori temetőt. Mivel a teljes területet fal veszi körül, valószínűleg egy *domus* maradványairól van szó. (UGLEŠIĆ – GUSAR 2014; 2017). Különös figyelmet érdemel az a sír, amelynek belsejében fehér vakolatra piros templomos keresztet festettek (8. sír), illetve a 75. sír. Utóbbiban több mint 40, mindkét nemből származó elhunytat helyeztek el a XII-XVI. század között, és a legrégebbi réteg összekapcsolható az első templomosok megjelenésével Vránában. Noha nem lehet pontosan meghatározni, hogy eredetileg kinek készült ez a kiemelkedően díszes sírhely, feltételezhető, hogy az a templomos rend tagja volt (GUSAR – VUJEVIĆ 2013; UGLEŠIĆ – GUSAR 2017).

13 A Gorai Nagybaldogasszony templomot 2008 és 2011 között a zágrábi Régészeti Intézet kutatta e cikk szerzője vezetésével, mivel az épület teljes helyreállításra került. A templomosok által emeltetett, korai gótikus épületben, továbbá a templomtól keletre és nyugatra nyitottunk egy-egy kutatóárkot, valamint a sekrestyében. A különféle korszakokból származó építészeti elemek mellett - egy román kori templom maradványaitól, így az in situ apszistól az újkori bővítésig - összesen 424 sírt tártunk fel több korszakból. Külön figyelmet érdemel a templomosokhoz és johannitákhoz köthető leletanyag (BELAJ – SIROVICA 2012a; BELAJ – BELAJ 2016).

14 DOBRONIĆ 2002, 102.

a templom homlokzatán fából készült óratorony nyomai láthatóak.¹⁵ Egyes templomokhoz adomány által jutottak hozzá a lovagok. Amennyiben az épületek nem feleltek meg kívánalmaiknak, lerombolták őket és újakat emeltek, ez történt például a Nagyboldogasszony templom esetében, Gorában. Viszont Szent Péter (Sv. Petar) preromán templomát (Bojišće) megtartották.

B) Ide tartoznak a rendi birtokokon található **templomok**, amelyeket valószínűleg maguk építettek preceptorátusok központjain kívül. Ilyen volt Szent Bereck temploma (Sv. Brcko, Brckovljani) Dugo Selo közelében¹⁶ és a Keresztelő Szent János templom (Sv. Ivan, Ivanc/Ivanec) Varasdától délnyugatra (**1. kép**).¹⁷ Az utóbbi épület feltárt szentélymaradványa arra utal, hogy egyes templomaikat attól függetlenül is megerősíthették, hogy domushoz tartoztak-e vagy sem.

C) A harmadik csoportot **a várak** (hr. *utvrde*) alkották, amelyek a jelen tanulmányban a leginkább érdekelnek bennünket. Valamennyinek ma is láthatók maradványai, de kérdéses, hogy ezek melyik építési időszakból származnak, mivel az erősségek sok esetben a johanniták távozása után is használatban maradtak. Ide sorolható Vrána (Vrana) és Ljubač Észak-Dalmáciában, illetve Béla (Bela), Pakrác (Pakrac), Csáktornya (Čaklovac) és valószínűleg Nekksevár (Bedemgrad) a kontinentális Horvátországban. Ezekről alább még bővebben lesz szó. A lovagrendeknek voltak további váraik is a tárgyalt területen. Ezek közül néhánynak a pontos helyét sem ismerjük még, ilyen a domus Čičan-ban (Turopolje, Zágrábtól délre,¹⁸ amennyiben valóban meg volt erősítve), Krašov várkastély (hr. *kaštela*) Valpó (Valpovo) mellett (1506-ban várrá – *castrum* – alakították),¹⁹ és Božjak várkastély (Szent Márton föld/Zemlja svetog Martina)²⁰, amely csak 1510-től tűnik fel a forrásokban. A Dubica-i (esetleg megerősített) domus, valamint Moštanica közelében állt várkastély sem azonosítható, mindkettő a mai Bosznia-Hercegovina északnyugati részén kereshető.²¹ Hreszna (Hresna) erősített várának sem maradt nyoma (Velika Kladuša helységtől északra, Nyugat-Bosznia-Hercegovinában), bár maradványait Radoslav Lopašić a 19. század végén még látta és leírta.²²

D) Sajátos csoportot képeznek a **megerősített állomáshelyek**, ahol a lovagok és zárandokok egyaránt megszálltak. Nagyméretűek voltak, s bár magaslatokon helyezkednek el, de könnyen megközelíthetőek. Példaként említhető Gradistye/Gradišće (Margecsán/Margečan közelében, Varasdánál), és az Okucsány (Okučani) közelében fekvő Ljesnica. A továbbiakban még említésre kerül ez a csoport.

15 DUBRAVEC – SAMARŽIJA 2015, 24. oldalon lévő kép.

16 A johannita és talán még templomos rétegeket is magába rejtő templomot régészek még nem vizsgálták (BELAJ 2007, 109–114), így itt meghatározóak a művészettörténeti megállapítások (GOSS 2010, 197–199).

17 Az ivánci Keresztelő Szent János templomnak, a mellette lévő román kori templomnak és az itteni vár egyes részeinek régészeti kutatását a zágrábi Régészeti Intézet végezte el jelen tanulmány szerzőjének vezetésével (BELAJ 2010; 2012; BELAJ – SIROVICA 2012b; 2013; 2014; KRZANAR – BELAJ – BEDIĆ 2011).

18 DOBRONIĆ 2002, 231–233.

19 BÖSENDORFER 1910, 292; DOBRONIĆ 2002, 233–234.

20 BELAJ 2007, 147–151.

21 Noha sem Dubicát, sem Moštanicát még nem vizsgálták módszeres ásatással, de már számos leletet összegyűjtöttek a szisztematikus terepbejárások során. Közülük kiemelkedik *frater Albertinus* pecsétgyűrűje, őt 1360-ban vagy 1361-ban Moštanica várnagyaként, továbbá Dubica, Gora és a magyarországi Sopron kapitányaként említik a források. A pecsétgyűrűt az Una folyó menti Dubicáról Moštanicára vezető feltételezett útvonalon találták (BELAJ 2018a, 289–291).

22 LOPAŠIĆ 1890, 163–164.

1. kép – Ivánc (Ivanec), Keresztelő Szent János templom (fotó: J. Belaj)

E) Megemlítendőek azok a **várak** is, amelyek a rendi birtokokon helyezkedtek el, de építetőikre vonatkozó közvetlen forrásaink nincsenek. Ilyen többek között a Pogányvár (Pogana gradina) Pozsegától nem messze²³ és a Grad nevű lelőhely a Gora feletti dombon, Petrinja környékén.²⁴ Ezekben a várakban eddig még nem voltak ásátások, nyomaik is alig észlelhetőek. Jobb állapotban maradt fenn egy talán szintén ide sorolható vár Csáktornyánál (Čaklovac), Pakrác (Pakrac) közelében, így az alábbiakban még foglalkozunk vele.

F) Az utolsó kategóriát azok a **várak** alkotják, **amelyeket nem a lovagrendek építettek**, hanem adomány útján jutottak hozzájuk, de feltételezhető, hogy a lovag-szerzetesek átépítették őket igényeiknek megfelelően. Példa lehet erre Apaj vára (Opoj-grad) Apajkeresztúr (Rasinja) és Kapronca (Koprivnica) közelében.²⁵ Ennél a várnál sem végeztek eddig régészeti kutatást. Egyes várakat, mint a Split és Šibenik feletti Klisszát (Klis),²⁶ valószínűen nem alakítottak át, mivel nem tartózkodtak itt sokáig.

23 HORVAT – MIRNIK 1977, 123; DOBRONIĆ 1984b, 61, 106–107.

24 DOBRONIĆ 1984b, 61, 76–77.

25 DOBRONIĆ 1984b, 61, 108; 2002, 104–105.

26 DOBRONIĆ 1984b, 92.

2. kép – Gora, Nagyboldogasszony temploma (fotó: J. Belaj)

A lovagrendi várak és erődítmények régészeti kutatása Horvátországban

Ami a lovagrendek épített örökségét illeti, mint láttuk, Horvátországban elsősorban a templomok kutatottak, adott esetben a domus nyomaival. Ezek a következők: a Nagyboldogasszony templom Gorában, amelyet újabban helyreállítottak (2. kép),²⁷ Szent Márton egyháza Dugo Selonál (Mártondomb),²⁸ a Keresztelő Szent János templom Ivancott (Ivanec),²⁹ a Szent Katalin (Sv. Katarina) templom Vránában,³⁰ Szűz Mária temploma a közeli Zablače-ben (Crkvina)³¹ és a preromán Szent Péter templom Kula Atlagić-ban (Bojišće)³² Benkovacnál. Az utóbbi templomot nem maguk a templomosok építették, hanem a nini püspöktől kapták meg.³³ Ezek a kutatások hoztak napvilágra a templomosok, illetve különösen a johanniták időszakához köthető leleteket.

Ami a várak többségét illeti, területükön csak terepbejárás történt és többé-kevésbé részletes alaprajzok születtek. Ez érvényes Vrána, Ljubač, Béla, Gradišće, Csáktornya és Ljesnica váraira. A közelmúltban kezdődtek régészeti kutatások Pakrác várában, továbbá Racessa/Racsesa (Račeša) megerősített rendházában.

27 Ld. 11. lj. A templom felújításáról ld. MILETIĆ – VALJATOFABRIS 2014.

28 Ld. 9. lj.

29 Ld. 15. lj.

30 A templomról részletesebben lásd az alábbiakban!

31 Ld. 10. lj.

32 A templomot a spliti Horvát Régészeti Műemlékek Múzeumának munkatársai kutatták. Feltételezzük, hogy ez az a Szent Péter templom, amely mellett a vránai templomosoknak még 1194-ben saját birtokuk és ispótláuk volt, bár az utóbbina nincs nyoma. Itt 85 sír feltárására került sor, amelyeknek csak egy része tartozik a késő középkorba (XIII - XV. század); a legtöbb újkori (PETRINEC 2000, 219–226).

33 DOBRONIĆ 2002, 83.

Vrána (Vrana)

Vrána a templomos preceptoratus kiemelkedően fontos székhelye volt, s ebben nagy szerepet játszott a közeli kikötőjük Zabláče-nál. A legkorábbi oklevelekben még Szent György kolostoraként (*monasterium*) említik, mivel egykor a bencésekhez tartozott.³⁴ A templomosok a pápától kapták meg, valószínűen 1165 és 1169 között.³⁵ 1312 után³⁶ Vrána a johannita parancsnokság központja lett, ezzel jelentősége tovább növekedett és a teljes perjelség átvette nevét.³⁷

A XIV. század végén, 1390-ben vagy 1392-ben Vrána várát I. Tvrtko bosnyák király foglalta el, míg 1402-ben a magyar-horvát király birtokába jutott. Ezután VII. Ince pápa kormányzót (*hr. upravitelj*) nevezett ide ki, de már 1413-ban a velenceiek kezére jutott, akik a várat megerősítették.³⁸ 1538-ban elfoglalták az oszmán törökök, akik további átalakításokat és bővítéseket hajtottak itt végre.³⁹

A Gradina néven is ismert vránai erősség Zára megyében található, a Vrána-tó északi pontjától 2 km-nyire északra, valamint 9 km-re keletre Tengerfehérvártól (Biograd na Moru). Tengersizint feletti magassága 38 m körül van. Tengeri és szárazföldi utak metszéspontjánál helyezkedik el, amelyek Pannoniából az Adriai-tengerre, és az egykori vránai kikötőbe (Zabláče) vezettek. A mai napig jól láthatóak a sáncok és egyes belső épületrészek maradványai (**3. kép**). Kiemelkednek a nagyjából középen elhelyezkedő, négyszögletes torony romjai (**4. kép**), amelynek tájolása kissé eltér a várétól. Az erősség mérete mintegy 75x100 m, belső osztófala – amely a legjobb állapotban maradt fenn, és valószínűen még a lovagrendek időszakából származik – 1:1,5 arányban osztja fel.⁴⁰ A vár körül jól kivehető árok húzódik (**5. kép**).

Már egy ilyen vázlatos áttekintésből is arra a következtetésre juthatunk, hogy régészeti kutatások nélkül nem lehet biztosan megállapítani, hogy melyik időszakból származnak az egyes falak. Dobronić például azt feltételezi, hogy a templomosok hagyatéka már nem látható,⁴¹ egyedül a tornyot datálja a XII. századra.⁴² Az elvégzendő régészeti kutatások minden bizonnyal fontos eredményekkel járhatnak, ám ezt csak a falak egyidejű állagmegóvásával lehetne megvalósítani. Újabban⁴³ a Szent Katalin templomot kutatták, amely a déli sarokban található, „a vár bejárata mellett”.⁴⁴ Az épület négyszögletes alaprajzú, egyenes záródású szentéllyel, amelyet csak a belső részen szűkítettek le. Mind a szentélyt, mind a hajót csúcsíves dongaboltozat zárta le. A várhoz hasonlóan ÉK–DNy tájolású.

34 GRGIĆ 1971, 197–198.

35 DOBRONIĆ 2002, 29–31, 82; GRGIĆ 1971, 193–194

36 Pray úgy gondolta, hogy a johanniták csak 1345-ben kapták meg Vránát I. (Nagy) Lajostól (DOBRONIĆ 1984b, 83.). A legtöbb szerző szerint azonban ez már rövidebb 1312 után megtörtént (PERIĆIĆ 1971, 239, 245; KOS 483).

37 DOBRONIĆ 2002, 82.

38 PERIĆIĆ 1971, 285.

39 TRALJIĆ 1971, 349; DOBRONIĆ 1984b, 83–84; 2002, 213–214.

40 Bár az egyes szerzők eltérő elrendezésről szólnak, a kisebb részt általában alsóvárnak tekintik a terepviszonyok és P. M. Coronelli 1686. évi rajza alapján (DOBRONIĆ 2002, 212). Úgy gondoljuk, hogy a jelenleg domináns fal valószínűleg osztófal lehetett az erődítmény utolsó korszakában, bár valószínűleg a török előtti időkben más volt a helyzet (ld. A. Benvenuti szövegét in: DOBRONIĆ 1984b, 84).

41 DOBRONIĆ 2002, 82.

42 DOBRONIĆ 1984b, 112.

43 Néhány 1940 előtti kutatást közvetetten említ A. Benvenuti, ld. DOBRONIĆ 1984b, 84.

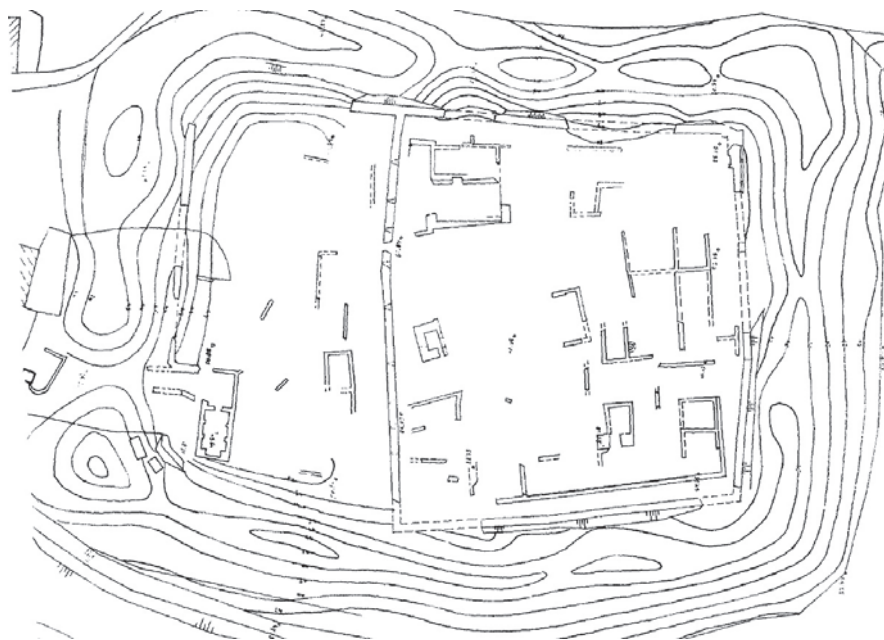
44 A régészeti feltárást a vránai Szent Katalin templomnál Jakov Vučić vezette 2004–2005 között (VUČIĆ 2006).

3. kép – Vrána romjai (fotó: J. Belaj)

4. kép – Vrána, a torony maradványai (fotó: J. Belaj)

5. kép – Vrána, geodéziai felmérés (DOBRONIĆ 1984b, 110 nyomán)

Jakov Vučić feltételezése alapján a johanniták építették a XIV. században.⁴⁵ A templom melletti rétegsorokból ezidáig XIV–XVI. századi kerámia, fém és üveg alkotta leletanyag került elő, valamint nagyobb mennyiségű, X–XI. századi bizánci amfórotaredék.⁴⁶ A közelmúltban folytatódott a templom előtti tér feltárása,⁴⁷ ám eddig csak a 17. századi legutolsó pusztulási szintig jutottak el.⁴⁸

Ljubač (Castrum Liube)

A *Castrum Liube* néven említett vár johannita erődítés volt.⁴⁹ II. András 1205-ben, illetve IV. Béla 1242-ben és 1243-ban kelt oklevelei említik.⁵⁰ 1303-ból és 1350-ből származó forrásokban Liube preceptora tűnik fel.⁵¹ A vár később királyi kézre került, majd a XV. század során többször váltott tulajdonost, míg végül a XVI. század kezdetén a Velencei Köztársaság fontos törökellenes támaszpontjává nem vált.⁵² Területén feltételezhetően

45 VUČIĆ 2006, 320.

46 VUČIĆ 2006, 320–321.

47 A kutatás 2017-ben kezdődött, Marko Meštrov vezetésével (Han Vrana Közigazgatási Intézet), a Zárai Egyetem Régészeti Tanszékével együttműködve.

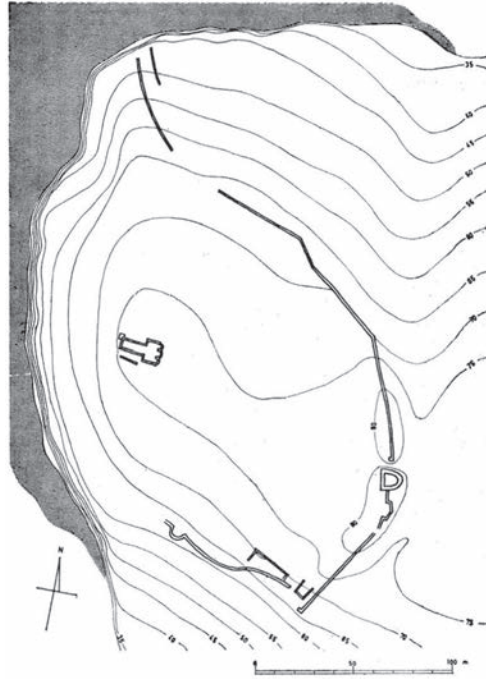
48 A kutatás eredményeit még nem tették közzé, az adatokat dr. sc. Karla Gusar-nak (Zárai Egyetem Régészeti Tanszéke) köszönöm.

49 Lásd erre részletesen: GUSAR 2017)

50 GUŠIĆ, 1971, 184, 388. l.j.; PETRICIOLI 1983, 119; DOBRONIĆ 1984b, 89; GUSAR 2017.

51 DOBRONIĆ 1984b, 91.

52 PETRICIOLI 1983, 119; GUSAR 2017.

6. kép – Castrum Liube alaprajza (PETRICIOLI 1983. 181.)

őskori magaslati település volt,⁵³ majd később bizánci erőd biztosította itt a tengeri hajózás felügyeletét.⁵⁴

A vár a Ljubljana- vagy Ljubač-fok csúcsán helyezkedik el, a Zára megyei Ražanac község területén, Zárától 19 km-re ÉK-re. Területén még nem folyt régészeti kutatás, de elkészült a fennmaradt romok alaprajza (6. kép).⁵⁵ A vár mérete 300 x 210 m, nyugaton a tengerpartig ereszkedik le, viszont keleten a 83 m tengerszint feletti magasságot is eléri. Keletről a legegyszerűbb megközelíteni, így ezt az oldalt várárokkal és egy a romos állapotban fennmaradt félköríves toronnyal erősítették meg. A várfalak jelentős szakaszain kívül még a Szent Marcella (Sv. Marcela) temploma említendő meg, amelyet már 1879-ben Carlo Federico Bianchi zárai érsek és egyháztörténész is leírt.⁵⁶ Az épület Ivan Petricioli véleménye szerint egy korábbi, gótikus hosszházból és egy ennél későbbi, három félköríves apszisos részből állt.⁵⁷ Karla Gusar szerint a templom egyes részeinek datálásához régészeti kutatásra van szükség.⁵⁸ A lelőhelyről több szórványos éremlelet ismert, amelyek leginkább a XII–XV. századok közötti időszakban keletkeztek.⁵⁹

53 BRUSIĆ 2002, 238; GUSAR 2017.

54 TOMIČIĆ 1990, 146; GUSAR 2017.

55 PETRICIOLI 1983, 118.

56 DOBRONIĆ, 1984, 90 alapján. Érdekes módon Bianchi megemlíti Szent Pál templomát is, amelyet a johanniták helyett tévesen a templomosok kolostorának tulajdonít, mint erre Dobronić hívta fel a figyelmet.

57 PETRICIOLI 1983, 120, 122.

58 GUSAR 2017.

59 ILKIĆ et al. 2012, 200, 202, kat. 15, kat. 28–29; ILKIĆ et al. 2014, 77–78, kat. 28–33, kat. 41–44.

Béla (Bela)

Béla középkori vára egy időben a johannita rend egyik preceptoratusa központjaként funkcionált, amely a várról kapta nevét. Mivel a történeti források szerint itt a preceptor funkcióját gyorsan felváltotta a bélai castellanus, azaz várnagy, nyilvánvalóan nem csak adminisztratív központ volt, hanem fontos stratégiai szerepet is betöltött.

A vár romjai az Ivanščica-fennsík keleti lejtőjén találhatóak, egy dombon, amelyet Kukuljević feljegyzése alapján Ivanuševo-dombnak neveznek,⁶⁰ míg a helyiek Ivanoš vagy Pushta Bela (Pusta Bela) névvel illetnek. Manapság közigazgatásilag Novi Marof településhez tartozik, bár a történelem folyamán mindig Ivanaccal alkotott egységet. A vár 375 m tengerszint feletti magasságban helyezkedik el, relatív magassága 179 m. Maga a vár nehezebben megközelíthető helyen van, az ide felvezető út viszonylag meredek s ilyen tekintetben jelentősen különbözik a közelben fekvő, még tárgyalandó Gradistytől. Topográfiai helyzete miatt a XII., illetve a XIII. század eleji erődítések közé sorolhatjuk.⁶¹ Milan Kruhek felvetette, hogy egy korábbi, földből és fából épült erősségre épült, amint erre több példa is ismert.⁶² Helyzetéből adódóan felügyelte és védte a Podrutától és Gotalovactól ide vezető ősi hegyi út átjáróját. Ez az út kötötte össze a Bednja és a Krapina völgyeit, azaz a varasdi régiót az Ivanščica-hegység déli végével.

Az erődítés nagyon kedvező lenne a régészeti kutatások számára, mivel a mai napig megőrződtek a külső falak jelentős szakaszai, az udvar egyes osztófalai és valószínűleg egy toronyhoz tartozó falak is. A körítőfalak bizonyos helyeken 7 m magasságban is állnak, de helyenként annyira romos állapotban maradtak ránk, hogy pontos nyomvonaluk sem követhető **(7. kép)**. Egyes belső falak 3-4 m-es magasságig is fennmaradtak. Anyagi eszközök hiányában itt régészeti kutatásra még nem került sor. 2005-ben csak a vár maradványainak vázlatos felmérése és dokumentálása történt meg.⁶³

Az erődítés kb. 43 x 42 m-es kiterjedésű, sokszögű alaprajzot mutat, amely teljes mértékben alkalmazkodik a terepi adottságokhoz **(8. kép)**. Egykori elrendezése a terepjelenségek alapján részben rekonstruálható. Az északi oldalon a külső falhoz nagyobb, egykor bizonyára többszintes, három részre osztott lakóegység épült. Az udvar déli oldalán feltehetően egy nagy, vastagfalú torony (*hr. donžon*) helyezkedett el. Valószínűen szabadon állt az udvaron, de ezt csak egy feltárás tudná tisztázni. A talajfelszínből a csaknem 4 m magasán álló északi fala emelkedik ki; külső hossza 12 m körüli, míg vastagsága megközelítően 2,5 m **(9. kép)**. Alaprajza a korabeli hasonló tornyok alapján négyszögletes lehetett, de jelenleg ezt pontosan nem lehet meghatározni. Délkeleti része különösen romos állapotban van. A keleti várfal mellett nem láthatóak épületnyomok, de a vastag omladék miatt nem zárhatjuk ki teljesen létezésüket, főleg ha kevésbé tartós anyagból épültek. A vár középső részét elfoglaló udvaron egy 4,5 m átmérőjű kerek gödör látható. Ezt a régebbi irodalomban egy kerek toronyként értelmezték,⁶⁴ de valószínűleg egy ciszterna

60 KUKULJEVIĆ 1886a, 46–47.

61 HORVAT 1996, 180.

62 KRUHEK 1994, 178–180.

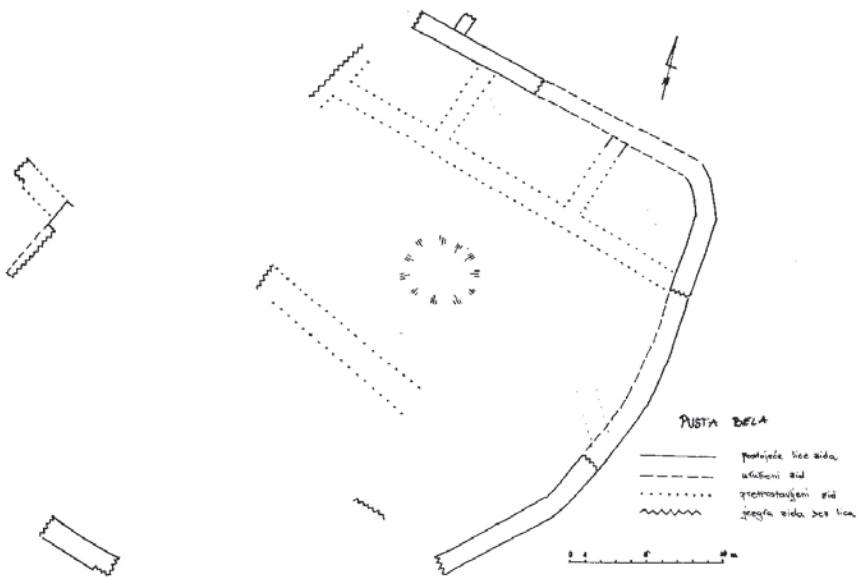
63 Ezt a zágrábi Régészeti Intézet végezte el jelen cikk szerzője irányítása alatt (BELAJ 2009). A kedvezőtlen terepviszonyok és az erdővel benőtt terület miatt minden bizonnyal voltak kisebb mérési hibák, ám ezek tűrészhatáron belüliek, így a kapott alaprajz kellően hiteles. Ugyanakkor legalább szondázó régészeti ásatások nélkül, amelyek pontosabban meghatároznák az egyes falak vonalát, még a legpontosabb mérések is csak feltevéseket rögzíthetnek.

64 DOBRONIĆ 1984b, 101.

7. kép – Béla, a vár romjai (fotó: J. Belaj)

8. kép – Béla, a vár vázlatos alaprajza (J. Belaj munkája)

9. kép – Béla, a torony északi fala (fotó: J. Belaj)

maradványa lehet. A vár nyugati részét nehezebb rekonstruálni, itt a külső falak pontos iránya sem ismert, nem is szólva a belső építményekről. Itt tovább 10 m-re nyugat felé egy további falszakasz is mutatkozik, jóval alacsonyabb szinten. Elképzelhető, hogy egy későbbi eredetű kaputoronyról van szó, de ezt is csak egy régészeti kutatás tisztázhatja.⁶⁵

A várból néhány szórványleletről tudunk, az eddigi irodalom szerint „vas nyílhegy, szép kályhacsempe és kerámiaedény töredéke” került elő innen, amelyek „valószínűleg” a XIV-XV. századra datálhatóak.⁶⁶ A felszínen látható kerámialeleteket a vár életének utolsó fázisához lehet kötni. A johannita időszak leletei csak a mélyebben fekvő rétegekből várhatóak. Az erősség alatt, a Bednje medrében, Béla falu közelében XIV. századi vaskardot találtak, amely „valószínűleg egy pusztabelai johannita lovaghoz” tartozhatott.⁶⁷

Pakrac (Pakrac)

A vár Pakrac város központjában található. Helyi kezdeményezésre a zágrábi Régészeti Intézet a jelen tanulmány szerzőjének vezetésével itt 2017-ben régészeti feltárássá kezdett.⁶⁸ Bár Pakrac földjét (*Petriz* néven) a johanniták Imre vagy II. András királytól kapták meg 1196 és 1235 között, a *cruciferi de Pukruch* említésére írott forrásokban csak

65 BELAJ 2009, 172–173.

66 ŠIMEK 1997, 20, T. IV, 2,3.

67 TEŽAK 1999, 63, nr. 180.

68 BELAJ 2018b.

később, 1266-ban került sor. Ekkor *locus credibilis*, azaz hiteleshelyként tűnik fel, ami számottevő épített struktúrára és az intézmény jelentőségére utalhat. 1250-től ismertek Pakrác johannita preceptorai,⁶⁹ akiknek tehát itt volt székhelyük, vagyis domusuk. Mint mindegyik johannita rendházban, itt is kellett lennie kápolnának. Érdekes, hogy amikor 1326-ban Granana Fülöp Pakrácon tartózkodott, unokaöccséről azt írta, hogy ő a „a pakráci Szent János vár” (*castrum sancti Johannis de Pucherts*) káplánja (*capellanus*) volt; de valószínűleg a várnagy (*castellanus*) szó elírásáról lehet szó.⁷⁰ Szent János *castrum* várnagyait 1349-ben és 1361-ben említik források.⁷¹ A parancsnok helyett várnagy egyéb helyeken is előfordult a XIV. századi Horvátországban. Béla preceptora helyett 1306-tól a várnagy tűnik fel,⁷² míg a Dubica közeli Moštanica esetében 1360-ban és 1361-ben tudunk várnagyról.⁷³ Ez valószínűleg ezen területek bizonytalan helyzetére utal, amelyek a nagyobb mértékű erődítésekhez vezettek.

Minden bizonnyal erős vár állt Pakrácban már az oszmán időszak előtt. Romos maradványai XVIII. és XIX. századi térképekből (**10. kép**) ismertek,⁷⁴ míg egyes tornyai XX. század eleji fényképekről.⁷⁵ Megközelítően ötszög alakú volt, legnagyobb átmérője 135 m, külső kerülete 350 m lehetett. Gjuro Szabo véleménye alapján a vár „1864-ben még 7 toronnyal és nagy öregtoronnyal (*hr. branič kula*) rendelkezett, nálunk egyedi műemlékként”. Valamint „néhány évvel ezelőtt még létezett a nagy torony és jelentős része a környező erődítéseknek”.⁷⁶

A várnak a területről készített georadar felvételeken jelentkező egyik kerek tornyát a városháza előtt, annak főbejáratától délre nyitott 3. szondában találtuk meg. Először két méter vastag feltöltést vágunk át, amely a kőbányászat során keletkezett. A XIX. század végén ugyanis a falak kőanyagát kibányászták és építőanyagként értékesítették. Gróf Jankovich Gyula 1877-ben két kataszteri parcellát leválasztott Pakrác óvárosában és eladta a pakráci ortodox keresztény egyházi közösségnek. „Két évvel később már senki sem lakott az óvárosban, és kőfejtőként szolgált a főutak feltöltésére.”⁷⁷

A feltöltés alatt kerültek elő a torony falai, amelyek e szinten a 4 m-es vastagságot is elérték (**11. kép**). Dobronić úgy véli, hogy alaprajza alapján a vár a XIII. század első negyedében épült, így Franciaország hasonló váraival egyidős, amelyek 1200 körül készültek a szentföldi és környező területeken a keresztiesek által látott erődítések hatására.⁷⁸ Mint láttuk, források csak 1326-ban említik Pakrácot mint várat. Nem valószínű, hogy egy ilyen kerek tornyot csak ekkor építenek ezen a vidéken. Így egy korábbi várral vagy építési fázissal számolhatunk ezen a helyen.

69 HUNYADI 2004, 145.

70 DOBRONIĆ 2002, 231.

71 Hunyadi Zsolt (HUNYADI 2004, 145, 147, 166–168), illetve Ratko Ivanušec és Marija Mihaljević (IVANUŠEC – MIHALJEVIĆ 2016, 87) viszont úgy vélik, hogy a pakráci Szent János vár (*castrum s. Joannis de Pucherts*) csak Pakrác közelében volt, s így Trnavaba helyezik és fa-föld építménynek tartják. Ennek az erődítésnek a kutatásáról ld. IVANUŠEC – MIHALJEVIĆ 2016, 87–90.

72 DOBRONIĆ 2002, 140.

73 DOBRONIĆ 2002, 165–166, 219.

74 Ld. HERMAN KAURIĆ 2004, 50, 6. kép (1780. évi térképrészlet), 156, 10. térkép (1868. évi alaprajz).

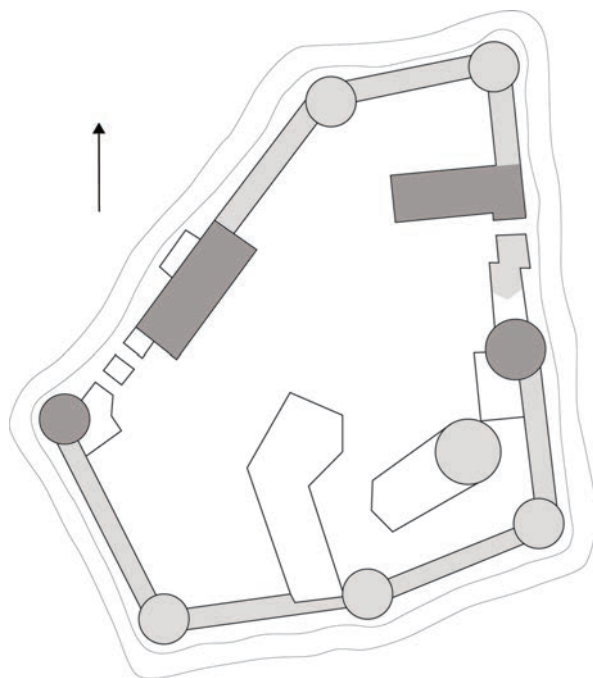
75 Ld. SZABO 1920, 115, 107. kép; DOBRONIĆ 1984b, 104.

76 SZABO 1920, 115.

77 HERMAN KAURIĆ 2014, 515.

78 DOBRONIĆ 1984b, 112.

10. kép – Pakrác, az óváros vázlatos alaprajza az 1864-es kataszteri térkép alapján, Szabó Renáta munkája

11. kép – Pakrác, a kerek torony feltárás közben (fotó: J. Belaj)

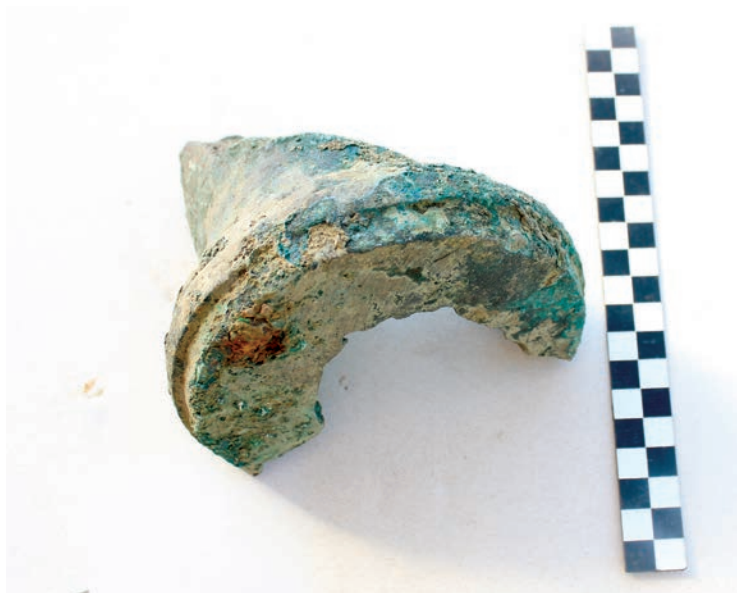
12. kép – Pakrác, a kerek torony középső része (fotó: J. Belaj)

A kb. 3 m-es belső átmérőjű torony közepén deszkák maradványait találtuk meg, melyek talán fapadló tartozékai voltak (**12. kép**). Ezek alatt nagymennyiségű kerámia edénytöredék került elő, amelyek előzetesen a XV. századra, esetleg a XVI. század kezdetére datálhatóak.⁷⁹ A fagerendák fölötti rétegben különféle átmérőjű kő lövedékek feküdtek. Itt említjük meg a 2. szonda leletét, egy falakonett típusú könnyű mezei ágyú kb. 6 cm kaliberű bronzcsövének darabját (**13. kép**). Ezt a típusú ágyút gyakran említik a XVI. századi horvát és szlavón katonai határőrvidék területén készített fegyverinventáriumokban. A parkoló nyugati részén, a Városháza épülete mögött megnyitott szondában emellett több épület falaira is rábukkantunk, bár leginkább különböző omlási rétegeket bontottunk ki. A leletanyag zömmel az oszmán-török uralom idejéből származik.

Az erődítések értékelése során számos kérdés vetődik fel. Vajon a pakráci erődítés nem sokkal azt követően épült-e fel, miután a johanniták megkapták a területet – tehát a XII. század végén vagy a XIII. század elején –, vagy esetleg először csak egy domus állt itt, amelyet akkor erődítettek meg, amikor megjelent a várnagyi cím – tehát a XIV. század második harmadában? Melyik időszakból származik az alaprajzokról és fényképekről ismert vár? Egy ilyen nagy, kerek tornyos erődítményt ugyanakkor építettek-e, mint párhuzamait az 1200 körüli Franciaországban? Ez vajon a Szentföldön és környékén látott erősségek hatásának tulajdonítható – ahogyan Dobronić gondolta –, vagy – mint Zorislav Horvat véli⁸⁰ – ilyen építményekkel nem számolhatunk területünkön a XV. század vége előtt? Kérdéses az is, hogy a feltárt toronyhoz hasonló méretekkkel rendelkezett-e a többi

79 A kerámián kívül a kör alakú torony közepén, a fagerendák rétege alatti vizes talajban nagy mennyiségű cseresznyemag (*Prunus avium L.*) őrződött meg a speciális körülményeknek, így kifejezetten a magas talajvízszintnek köszönhetően

80 HORVAT 2010, 46.

13. kép – Pakrác, egy falkonett típusú ágyú töredéke (fotó: J. Belaj)

torony, vagy inkább egy főtornyóról van-e szó, amely esetleg egy későbbi időpontban is épülhetett, mivel nem a várfal töréspontján helyezkedett el?

A városháza mögötti parkoló déli részén jelöltük ki az 1. szondát, melynek teljes területe kb. 250 m². Megállapítottuk, hogy ezen a területen a középkori járószint 3 m-rel mélyebb volt a mainál. Először itt is egy 2 méter vastag törmelékréteget vágunk át, majd előkerültek annak az épületnek a maradványai, amelyeket egy 1755-ben készített rajz is – a címe szerint „Pakrác régi kastélyának, valamint az ahhoz kapcsolódó épületek és földterületek egy részének alaprajza” – ábrázolt. Ez Franz Fink főerdész munkája, melyet már Szabo is említett,⁸¹ de nem közölt le, s az 1990-es évek óta Belgrádon, a Szerb Ortodox Egyház Múzeumában őrzik.⁸² Az óváros déli részén állt gótikus kápolnát Ernest Krambergernek 1879-ben vagy 1874-ben készült, ma a pozsegai városi múzeumban található rajzai is feltüntetik. A rajzokon a maradványokat nyugati irányból látjuk. A kápolna bejáratán keresztül a boltozat bordái is felismerhetők. Ugyanakkor nem látszik rajta sem a bejárat alsó része, sem a lábázat, sem a csigalépcső. A kápolnát egyébként már Friedrich Wilhelm von Taube is említette a Szlavóniáról és a Szerémségről 1778-ban Németországban kiadott első könyvében. Azt írja róla, hogy „romokban hever”, mint a többi „belső épületek”.⁸³

Itt végzett feltárásaink kimutatták, hogy az épület esetében legalább két építési periódussal számolhatunk. Az első időszakban, amelyet az építészeti jellemzők alapján a XIII. századra datálhatunk, a kápolna igen szépen megmunkált kváderkövekből állt, hasonlóan

81 SZABO 1911, 20.

82 A "Radoslav Grujic hagyatéka" egységben található, Dokumentumok, nr. 175.

83 VON TAUBE 1778, 33., von Taube korának nagyon képzett, kritikus és termékeny írója volt, bár néha túlzottan szubjektíven, de jól leírta Szlavóniát és Szerémséget (SRŠAN 2012, 184).

14. kép – Pakrác, a templom csigalépcsője (fotó: J. Belaj)

a templomosok által emelt olyan építményekhez, mint a közeli Recessa és Gora, de párhuzamként említhető még néhány további szlavóniai épület is.⁸⁴ A délnyugati sarokban a kápolnához kívülről csatlakozó csigalépcső került elő (**14. kép**), amely a térség templomai között különleges jelenségnek számít. Még nem világos, hogy hová vezetett. Talán ezen lehetett feljutni a trifóriumhoz, illetve karzatra. De nem kizárt annak a lehetősége sem, hogy egy harangtoronyt lehetett így elérni. Hasonló lépcső, bár a templom másik oldalán, a magyarországi Sopronban található, a johannita Keresztelő Szent János kápolnában,⁸⁵ amely nem sokkal 1250 után épült.⁸⁶

A templom legkorábbi falai közül az északi és a déli 116 cm-es, a nyugati, azaz a főhomlokzat 147 cm-es vastagságot mutatott. A külső oldalon támpillérekkel voltak megtámasztva, míg a belső falsíkot félpillérekkel erősítették meg. Megmaradt a nyugati főbejárat és a csigalépcső ajtaja gerendaretésének fészke is (**15. kép**). A kápolnát lezáró keleti fal a szondán kívül helyezkedik el, így az épület teljes alaprajza egyelőre nem ismert (**16. kép**).

84 Így a rotunda a Pozsega közeli Ivandolban, a rudinai bencés templom, a bedemgradi bejárat torony, a zágrábi székesegyház és a belci Szent György (Sv. Juraj) templom harangtornya.

85 Az alaprajzot Alexander Ruttkay közölte (RUTTKAY 1996, 178).

86 HUNYADI 2004, 141.

15. kép – Pakrác, reteszfészek a templom főbejáratánál (fotó: J. Belaj)

16. kép – Pakrác, a gótikus templom ortofotója a kutatás után (Fotó: Kaducej Kft.)

A második építési periódusban a templom falait jelentősen megvastagították, a nyugati, homlokzati fal egy 132 cm vastag, a hajófalak egy-egy 153 cm vastag köpenyfalat kaptak. Ebben alakították ki az új nyugati kaput is, melynek csak lábazati része maradt ránk. Az ide tartozó, gazdagon profilált kőfaragványok – nem kizárt, hogy több, egykor fülkében állt szobor is díszítette a kaput – Horvat szerint az 1500 körüli időszakra utalnak. További kutatást igényel annak meghatározása, hogy miképp került sor egy ilyen jelentős és magas építészeti színvonalat képviselő átépítésre, amikor a vidék már a török fenyegetés árnyékában élt. Netalán arra kell gondolnunk, hogy mintegy „templomvárnak” tekinthetjük a 270-280 cm vastag falakkal rendelkező épületet? Úgy tűnik, ugyanekkor – vagy valamivel később – épültek ki a vár falai is. Közülük különösen figyelemre méltó az a torony, amely az 1755-ből származó Fink-féle alaprajz alapján a kápolna szentélyéhez épült hozzá.

A kápolnától északra és délre is kerültek elő épületmaradványok, de ezek feltárására – továbbá a lépcsőépitmény külső falsíkjainak kibontására – még nem került sor, ahogy a szonda keleti irányú bővítése, a templom és az említett, feltételezett kerek torony kapcsolatának tisztázása is a következő évek feladata.

A már idézett Friedrich Wilhelm von Taube Pakrác óvárosának leírásakor az alábbi megfigyeléseket tette: „Ezt az erős várat vastag, szilárd falak és egy kiszáradt árok veszik körül, van továbbá lekerekített kövekből épült négy magas és széles tornya (*hr. kula*), valamint egy sokkal magasabb, faragott kövekből készült toronnyal is rendelkezik (*hr. toranj*) – utóbbi 50 Rajna-vidéki rudas hosszúságú átmérővel. Mind a négy kerek torony, mind a magas torony jó állapotban van, és éjszakai baglyok lakhelyeül szolgál.”⁸⁷ Mivel az itt megadott mértékegység átszámítva 188,5 m-t tesz ki, lehet, hogy csak egy elírásról van szó – talán 50 helyett 5 rudasra gondolt a szerző. Sajnos a rendelkezésünkre álló alaprajzokon nem ismerhető fel ez az épület, amely könnyen lehetne a johanniták főtornya (*hr. donžon*) és így a pakráci vár magja.

Csáktornya (Čaklovac)⁸⁸

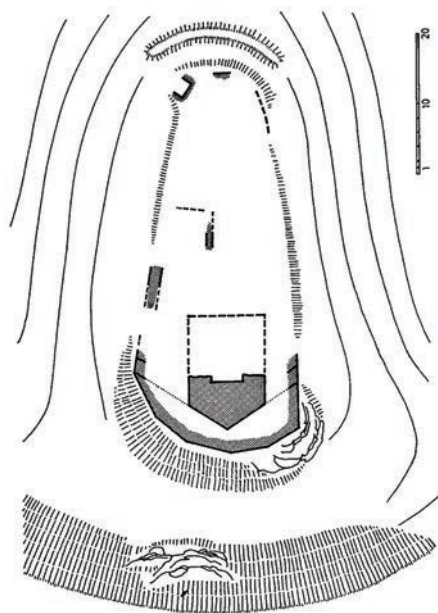
Csáktornya erőssége Pakráctól kb. 7,5 km-re kelet felé található, a Pszunj (Psunj) hegység északi lejtőin, kb. 1,8 km-re délre a Daruvár–Pozsega főúttól, a Racessa (Račeša) nevű templomos-johannita birtok északi részén, Dragović falu közelében.⁸⁹

A vár a Čaklovac-hegy gerincén helyezkedik el, annak egyik, 380 m tengerszint feletti magasságú pontján. Három oldalról lejtők védik, míg a keleti magaslattól egy ma is látható mély árokkal és erős sánccal van elválasztva. A vár legfontosabb eleme egy kívül ötszögű, belül négyzetes alaprajzú torony, amelynek éle a leggyengébben védett oldal felé néz, vagyis a terepviszonyokat követő sáncre, amely további, kisebb épületek emeléséhez biztosított teret (**17. kép**). A romokat dús növényzet nőtte be, de a torony fele mintegy három emelet magasságig áll (**18. kép**) és számos műrészletet tartalmaz. A reneszánsz idejében,

87 VON TAUBE 1778, 33.

88 *A magyarországi kutatás álláspontja eltér a várról alább olvashatóktól. Engel Pál 13. század végén emelt magánvárnak tartja, s csak 1387-től tud a johanniták birtoklásáról: Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301-1457. I. Budapest, 1996. 291. A várra vonatkozó legújabb magyarországi irodalom, a toronyépület lakótoronyként való értelmezésével: Bozóki Lajos-Giber Mihály: Várak a Drávántúlon. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2010. 438-442. (Szerk.)**

89 DOBRONIC 1984b, 121–122., Szabo úgy véli, hogy Dragović része a jelenlegi és a régi Csáktornya falának: SZABO 1909, 44.

17. kép – Csáktornya, a vár alaprajza
(DOBRONIC 1984b, 105 nyomán)

18. kép – Csáktornya, torony
(fotó: J. Hihlik)

a XV. század végén vagy a XVI. század elején kívül egy közel félkör alakú védművel erősítették meg, így alakítva át a várat a tűzfegyverekkel vívott harcok igényeihez.⁹⁰

A tornyot Horvat részletesen leírta: „Egykor a külső falba volt beépítve, de a 15. század végén és a 16. század elején a vár ezen részét bástyaszerűen átalakították. Sajnos csak a fele maradt meg, ugyanis az ablakok és a lépcsőfeljáró miatt a gyengébb falszakaszok leomlottak. Összesen hat szinttel rendelkezett: pincével, földszinttel, I., II. és III. emelettel, illetve egy védelmi funkcióval ellátott tetőtérrel. Ugyanakkor még ez a félig megőrződött torony is ezen épülettípus egyik legrepresentatívabb hazai példánya, szerkezetét és számos elemének minőségét tekintve. A földszint dongaboltozattal rendelkezett, míg a pincét és az emeletet fagerendás födémek fedték. A falakban megmaradt egy kétszlatú kőkeretes almárium fiülkéje, egy kandalló konzoljai és kölemezekből rakott füstfogója, több kőkeretes ablak részlete, valamint az északi falban kialakított lépcsőház maradványa. A déli falban kisebb, a lépcső megvilágítására szolgáló román stílusú ablakkeret látható, míg az északiban egyszerű rozetta fele, amely ugyancsak megvilágította a lépcső északi terét. A harmadik emeletet talán kápolnaként használták. A csáktornyai tornyot jellege alapján a várárkokat mélységükben és szélességükben átfogó fa ostromtornyokat használó hadviselési és ostromtechnikához alakították ki.”⁹¹

Nem ismerjük Csáktornya erősségének eredetét. 1518-ban még a vránai perjelséghez tartozott.⁹² Mivel azon a Recessa birtokon található, amelyet a templomosok már 1210-ben

90 HORVAT 2010, 51, 55.

91 HORVAT 2007, 30.

92 DOBRONIC 1984b, 59.

megkaptak, Dobronić úgy véli, hogy ezt követően a templomosok hamarosan fel is építették,⁹³ majd tőlük a johanniták örökölték meg.⁹⁴ A várat a területünkön található lovagrendi várak két alaptípusa közül abba a korábbi csoportba sorolja, amelynél a központi toronyépületet védmű övezi. Ugyanebbe a csoportba tartozik szerinte a már tárgyalt Béla és Vrána is, bár ezeknél valamennyivel később emelték. A kutató úgy véli, hogy a lovagrendek, amikor valamilyen fontos birtokot kaptak, nem sokáig vártak ottani erődítményük felépítésével. Nyugat-Európában a váraknak ez a típusa 1000-tól 1200-ig fordul elő, míg nálunk még a XIII. század közepén is ismert, mint pl. Medvevár (Megvedgrad).⁹⁵ Hasonlóan széles időintervallumba datálta az erősséget Szabo, aki hangsúlyozta, hogy a vár olyan minőségben épült, ami gazdag tulajdonosra vall, és a falak jellege alapján nem épülhetett a XIII. század után.⁹⁶

A torony stílusselemei alapján viszont Horvat arra a következtetésre jutott, hogy ez a kiemelkedő építészeti alkotás valószínűleg 1300 körül épült.⁹⁷ Ennek bizonyítékeként a lépcsőház folyosójának kis kerek ablakát, a profilált ablakkereteket és a kandalló konzolkiképzését említi. A falak nagyon vastagok, és szerinte gótikus stílusban falazták őket. Az eltérés a román stílustól ugyanakkor nem nagy, amiről a lépcsőház felső részén lévő ablak félköríves lezárása is tanúskodik.⁹⁸ Mivel tudjuk, hogy a templomos rendet 1312-ben oszlatták fel, szerinte ők lehettek az építetői, bár a vár ennél későbbi időpontban is épülhetett, miután a johanniták a pakráci birtokukhoz csatolták az azzal szomszédos, templomosoktól megörökölt Racessát és Ljesznicát.⁹⁹

Nekcsevár (Bedemgrad)¹⁰⁰

A ma Bedemgradnak nevezett várom Eszék-Baranya megyében található, a Krndija-hegy nehezen elérhető, kiemelkedő, lapos tetejű vulkanikus eredetű szikláján, 408 m tengerszint feletti magasságon. Gradac falutól 2,7 km-re nyugatra, Nekcse (Našice) helységtől körülbelül 9 km-re délnyugatra helyezkedik el. Alatta húzódik az a feltételezhetően ókori eredetű útvonal, amely a Dráva mentét köti össze a Pozsegai-medencével.

Nekcsén a templomosok már a XIII században rendelkeztek birtokokkal,¹⁰¹ ugyanúgy, mint az Aba nembeliek. A közeli Szent Márton templomot is birtokló templomosokat 1312-ben a johanniták követték.¹⁰² Nem tudható, pontosan hol volt a korai Nekcse vára,¹⁰³ de felvetődik a lehetőség, hogy éppen Bedemgrad helyén helyezkedett el.¹⁰⁴

93 DOBRONIĆ 1984b, 106.

94 Csáktornya későbbi sorsáról Szabo írt (SZABO 1911, 20; 1920, 113–114).

95 DOBRONIĆ 1984B, 111–112

96 SZABO 1909, 44.

97 HORVAT 2010, 51, 58.

98 HORVAT 2010, 51–52.

99 HORVAT 2007, 30.

100 *A magyarországi kutatás álláspontja eltér az alább olvashatóktól. Engel Pál feltevése szerint 1312 után magánvárként épült: Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Budapest, 1996. 375. Ugyanakkor Bozóki Lajos és Giber Mihály nem zárja ki az általuk kaputoronyként értelmezett tornya lovagrendi kapcsolatait: Bozóki Lajos-Giber Mihály: Várak a Drávántúlon. In: Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2010. 455–459. (Szerk.)*

101 MARKOVIĆ 2002, 485.

102 SZABO 1920, 136.

103 MARKOVIĆ 2002, 485;.

104 SZABO 1920, 136–137.

19. kép – Nekse, torony (fotó: T. Tkalčec)

Bedemgrad esetében nem maradt ránk sok falazat, de ami megmaradt, az sokatmondó. Valójában csak egy torony (**19. kép**) részei őrződtek meg, de azok – különös tekintettel a faragott kövekből kialakított saroktámpillérekre, amelyek területünkön a várépítészetben igen ritkák – rendkívül magas építészeti minőséget képviselnek Horvátország ezen tájának fennmaradt várai között.¹⁰⁵ Az erődítmény többi részéből már csak falmaradványok vehetőek ki. A vár kör alakú elrendezése miatt egyes szerzők feltételezik, hogy alapjai a romanikából erednek, de ókoriak is lehetnek.¹⁰⁶ Meg kell jegyezni, hogy ezt a várat is átépítették később, a tűzfegyverek megjelenése időszakában. A helyszínen Zorislav Horvat és Ratko Ivanušec által a közelmúltban végzett felmérések alapján ekkor a területét kibővítették, a külső várfalakhoz szögletes bástyákat építettek, az alacsonyabban fekvő terepen pedig újabb védőárkot ástak ki.¹⁰⁷

105 HORVAT 2010, 51., 53.

106 JUKIĆ 2011, 207.

107 IVANUŠEC – MIHALJEVIĆ 2016, 80, bilj. 18.

Horvat a tornyot a következőképpen írja le: „A tornyot magassága miatt öregtoronynak (*hr. branič-kula*) tekinthetjük. Alapterülete 608×708 cm ($= 3 \times 3 \frac{2}{3}$ öl)¹⁰⁸ nagyságú, előtte farkasveremmel. A felső emeleteken (II. és III. szint) olyan lőrészek láthatóak, amelyek a környéken igen ritkák. Csak a IV. emeleten készültek nagyobb, ülőpadkás ablaknyílások. Az V. emeletről azt feltételezhetjük, hogy védelmi jellegű tetőtér volt. Tekintettel Bedemgrad viszonylag sík, kör alakú elhelyezkedésére, a bejárat az erődítmény legsebezhetőbb része volt, tehát értelemszerűen ennek a védelme kapott hangsúlyt. Számos lőrés nyújtott lehetőséget az oldalirányból történő védekezésre, ami különleges területünkön a korszak várai esetében. Feltehető, hogy a templomosok szentföldi tapasztalatai befolyásolhatták a kivitelezést.”¹⁰⁹ A három oldalon elhelyezett lőrészek „180 cm fülkemaagassággal, egyetlen más toronyban sem ismertek nálunk ebből az időszakból” a XIII-XIV. századból, viszont a Szentföldön már a XII. században jelen vannak.”¹¹⁰

A fentiek összegzéséből Horvat arra a következtetésre jutott, hogy Bedemgradot "nagy valószínűséggel" a közelben lévő Nekcseszentmárton (Martin) templomosai emelték 1300 körül Nekcse közelében,¹¹¹ és az itteni "építészet szigorúsága, egyszerűsége és komolysága" a középkori Gotó (ma Kutjevo) ciszterci kolostor építészeti hatására utalhat.¹¹² Noha Csáktornyától kb. 56 km-re keletre található, feltűnő e két erősség hasonlósága. Mindkettő hasonló helyen fekszik, és közös az "oldalfalak vastagság és a köztük lévő tér aránya"¹¹³, valamint „a kivitelezés, a kőmunkálás és az egyes műformák magas színvonala, amelyek kétségtelenül jelzik 1300 körüli létrejöttüket.”¹¹⁴ Ezeknek a váraknak a jellemzői annyira specifikusak ebben a régióban, hogy Horvat óvatosan a Szentföld erődítményeivel hozza összefüggésbe őket, valamint hangsúlyozza a lovagrendek szerepét az építészeti tudás és a tapasztalat közvetítésében.

Gradistye (Gradišče)

A Gradišče-hegy, azaz Cukovec, Margecsán (Margečan) falutól északnyugatra található, és közigazgatásilag Ivánc (Ivanec) községhez tartozik. A Lovrečan-hegység része, keleti-nyugati irányban nyúlik el a Bednja folyó medre felett. A vár tengerszint feletti magassága kb. 320 m, míg relatív magassága kb. 120 m. Kiváló ellenőrzőpont, mivel innen áttekinthető a szűk Bednja-völgy. A hegy tetejét a legegyszerűbb kelet felől megközelíteni, míg a másik három oldal nagyon meredek.

A vár szerény maradványait egy négyszögletes torony és a hozzá nyugat felé egy elnyújtott ellipszis formájában csatlakozó várfalak alkotják. A vár alakjával követi a keskeny hegytetőt. A falakon belül az egyenletlen terep bemélyedései utalhatnak az egykori helyiségekre. Egy keresztirányban húzódó árok jelzi a várat egykor kétharmad-egyharmad arányban megosztó, már elhordott harántfal helyét.

A várban 2004-ben szondázó feltárás történt, ami alapján egy vázlatos alaprajz került kidolgozásra (**20. kép**).¹¹⁵ Az erősség hossza 152 m, átlagos szélessége 28 m. Keleten

108 1 öl (*hr. hvat*) = 1,896 m (*a fordító megjegyzése*).

109 HORVAT 2007, 32.

110 HORVAT 2010, 51.

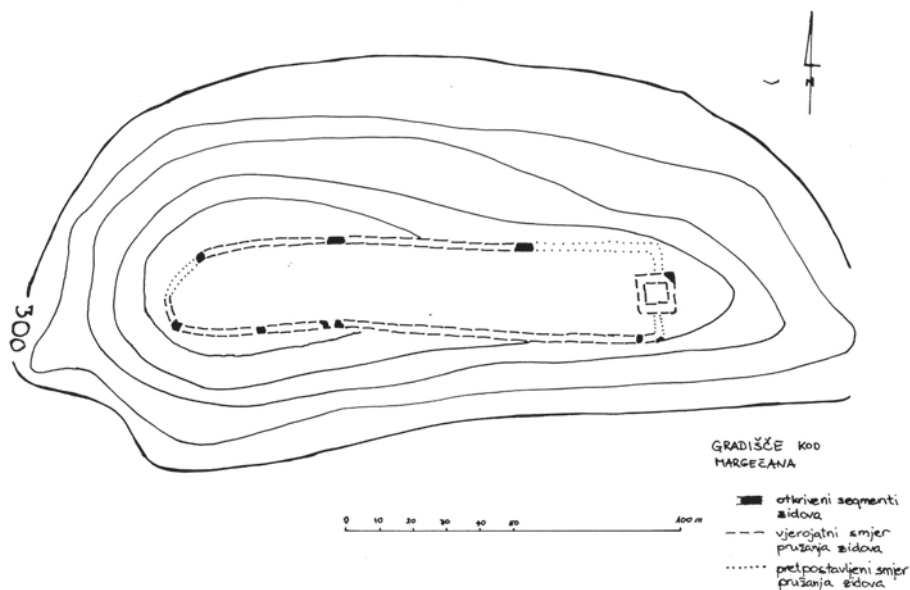
111 HORVAT 2007, 32.

112 HORVAT 2010, 51.

113 HORVAT 2010, 51.

114 HORVAT 2010, 58.

115 A feltárást a zágrábi Régészeti Intézet végezte el a jelen cikk szerzőjének vezetésével (BELAJ 2008).

20. kép – Gradistye, az erődítmény vázlatos alaprajza (J. Belaj munkája)

egy négyszögletű torony maradványai találhatóak, amely a bejáratot ellenőrizte; mérete kb. 11 x 11 m, kb. 230/270 cm széles falakkal. Az összes fal közül ezek őrződtek meg a legjobban, ugyanis a torony belső része csaknem két méter magasan áll. A torony valószínűleg együtt épült a várfalakkal, bár magát a csatlakozást nem lehet megfigyelni. Ez az elrendezés Nyugat-Európában 1000 és 1200 között, Horvátországban elsősorban a XIII. század közepén fordul elő.¹¹⁶ A délkeleti várfal alján azonban olyan rézsús falazat (*talus*) figyelhető meg, amely óvatosan a XIII. vagy már a XIV. századra keltezhető.

A vár további falainak maradványait széthordták, ám szinte teljes hosszukban nyomon követhetőek a keleti és északkeleti rész kivételével (21. kép). A magasabban fekvő nyugati részen szinte félkörívet alkotnak. Az északi oldal közepén csak a kb. 2 m vastag alapozások maradtak meg. Öt szondával vizsgáltuk a várfalat, s megállapíthattuk, hogy annak mindkét síkja többnyire nagyobb, néha megmunkált kövekből készült, míg a mag kisebb, szabálytalanabb kövekből áll. Vastagsága 150 és 210 cm között mozog, ami abból is adódhat, hogy a meredek lejtőn a külső oldal kváderköveit nagyrészt már kibányászták. A toronytól nyugatra kb. 50 m-re egy 3 m mély, mintegy 15x15 m-es bemélyedés figyelhető meg az északi várfal belső oldala előtt, melynek a közepe kissé kiemelkedik. Feltehetően kőbányászati eredményeként született, mint erre a vár más pontjain is találunk példát.

A várra vonatkozó írott források nem maradtak fenn, így sem nevét, sem építetőjét, sem építési idejét nem ismerjük. Sajnos a kutatáshoz szükséges régészeti leletanyagot találtunk, s ezek is többnyire késő bronzkoriaknak bizonyultak. A korai

116 DOBRONIĆ 1984b, 112.

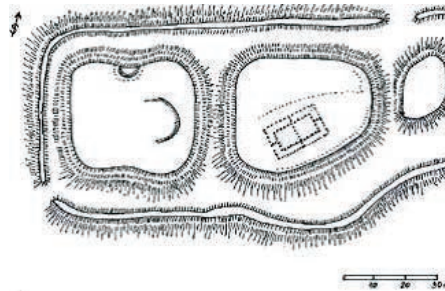
21. kép – Gradistye, a várfal feltárt szakasza (fotó: J. Belaj)

történeti források hiánya Horvátország ezen részén másutt is jelentős problémát jelent. Ez gyakran azzal magyarázható, hogy a lovagrendek nem tartoztak az adott terület egyházi és világi intézményeinek fennhatósága alá. Mivel valószínűsíthető, hogy ők birtokolták a környéket, az is utalhat várépítetői voltukra, hogy ha megvizsgáljuk Béla és Gradistye várai közötti eltérést, s azok eltérő és egymást kiegészítő funkcióját tételezzük fel. Míg a közelben lévő Béla biztonságos és kényelmes székhelyt kínált a parancsnoknak, majd várnagynak, a gradistyei erődítmény állomáshelyként szolgálhatott a Szentföldre igyekvő zarándokoknak.

Bár szinte biztosnak véljük, hogy a johanniták már csak anyagi lehetőségeik miatt is a vár építetőinek tekinthetők, kérdéses továbbra is, mikor építették meg. Noha az eddig összegyűjtött régészeti leletanyag nem nyújt támpontot a vár datálásához, a maradványok néhány formai jellemzője segítségünkre lehet. Ezek elsősorban az épület méretei és elhelyezkedése, amelyek a területet 1242-ben elérő tatárjárás utáni időpontra utalnak.¹¹⁷

Lješnice

Az itteni erősség a Gradistyéhez hasonló funkcióval rendelkezhetett. Történetéről kevés adatunk van, azonosítása is vitatott. Tudjuk, hogy a Pozsega vármegyétől elcsatolt Ljesnica (Lesnica) földjét II. András Csépán (Chepan) nádornak és bácsi ispánnak adományozta, aki azt végrendeletében a templomosokra hagyta. Csépán hagyatékát a király 1210-ben megerősítette, és a lovagrendnek adományozta Racessa birtokot is. Ljesnica határait az utóbbi oklevél alapján Dobronic értelmelte. Az ezzel kapcsolatba hozható Ljesnica-patak helyével korábban Szabo foglalkozott, aki Cage falu fölött néhány Lješnice-nek nevezett mezőt, továbbá mellettük lévő Gradina helynevet említett. Az utóbbi helyen egy temetőről tudott, továbbá azt állította, hogy ott még kivehetők "két kerek torony alapjai", de szerinte az ott található kövek és téglák is egy „szilárd erődítmény” tanúbizonyságai. Ezeket Sloboština, más néven Lesnek erődítmény maradványainak vélte. Megállapította ugyanis,

22. kép – Ljesnica, az erődítés alaprajza
(IVANUŠEC – MIHALJEVIĆ 2016, 86. sl. 9 nyomán)

hogy a Lesinca (Lesnyk) patak felső folyását ma Rašaškanak, míg az alsót Sloboština-nak, illetve Kis-Struganak nevezik. Mindebből arra következtetett, hogy Sloboština, Lesnik, Ljesnik, Lješnica, Licensisa, Lesnyk és hasonló neveket egyaránt használták a patak és az erődítmény megnevezésére. A település Zloboschyna néven fordul elő, amikor II. Lajos király Tahy Jánosnak, a vránai perjelség akkori vezetőjének adományozta a javadalmakat.

Az újgradiskai (Nova Gradiška) városi múzeum és a bródi (Slavonski Brod) örökségvédelmi osztály munkatársai az így meghatározott Lješnica helyén, kb. 700 m-re keletre az említett Cage falutól, egy terepbejárás során megfigyelték az erősség helyét (22. kép). Egy fennsík szélén található, 276,5 m tengerszint feletti magasságon, vagyis kb. 130 m-rel Cage falu felett, amelyen az Okucsány–Pakrác út halad át, a Sloboština patak mentén.

Az erődítmény kb. 140 x 50 m méretű gerincen helyezkedik el, amelyet három oldalról enyhe lejtők határolnak, míg északkeletről könnyű a megközelítése. Körben árok védi, amely a legmélyebb ponton kb. 10 m mély. Az erősség három részből áll. A középső részen egy téglalap alakú, kb. 24 x 12 m méretű épület falainak maradványai láthatóak. Nyugati részén nem figyelhetőek meg épületmaradványok. Az egész várat egy körülbelül 2–4 m széles fal vette körül, „függőlegesen felállított gerendákból készített paliszádfala” lehetett, amelyet régészeti kutatásokkal szükséges ellenőrizni. Kutatói feltételezik, hogy ez egy "összetett alaprajzú", „román stílusú várkastély (*hr. romanički kaštel*)” volt, és a XIII. és XIV. században gyakori 1:2 arányú felosztás jellemző rá, mint a közeli, templomosokhoz köthető Racessában. Eddig nem figyeltek meg olyan gondosan faragott köveket, mint az

utóbbi helyről ismert kváderkövek, leginkább a heterogén építőanyag jellemző, amelyben folyami görgetegkövek, római téglák és tegulák is előfordulnak. Utóbbiak valószínűleg az 1 km-re fekvő ókori lelőhelyről származnak.

A vártól kb. 250 méterre északkeletre a kutatók meghatározták a temető helyét, amelynek közelében Ivanušec és Mihaljević egy kiegészítő erődítmény, elővár létezését gyanítják. Itt kb. 30 különböző alakú sírkövet fedeztek fel, köztük néhány "keresztes" sírkövet – az egyiket kettős kereszt ábrázolása látható. A horvát szakirodalomban elterjedt a vélemény, hogy ez a keresztesek kontextusában a Szent Sír Lovagrend szimbóluma lehet. Ezt külön hangsúlyozták a glogovnicai sírköplasztika értékelése esetében, ahol a templomosoknak, a johannitáknak, sőt a Szent Sír Lovagrendnek is voltak építményeik. Mivel a kettős keresztet a johannita és a templomos pecsételen is megtaláljuk, úgy vélem, nem szabad az ilyen keresztek csupán egyetlen rendnek tulajdonítani. Emellett a lovagrendeknek a helyi lakosság különböző rétegeire gyakorolt befolyása is biztosan jelentős volt. Így azt is feltételezhetjük, hogy utánózták a lovagrendiek emlékein, köztük a síremlékeken használt motívumokat, tehát óvatosnak kell lennünk az ilyen emlékek értékelése során.

Racessa, Racsesa (Račeša)

Amint II. András már említett 1210. évi adományleveléből tudjuk, Racessa (Racesa, hr. Račeša) földje Ljesnica birtok mellett volt, és ekkor a templomosok mindkét birtokot megkapták a királytól. Ez a helynév ugyancsak különféle formákban fordul elő az írott forrásokban és a szakirodalomban: Racessa, Rassa, Ratscha, Razosa, Rácsa (Rača), Rása (Raša).¹¹⁸ A Racessa/Racesa név manapság ismeretlen, de tudjuk, hogy a Ljesnica birtok mellett feküdt, és egy további támpont a birtok elhelyezkedésére a Felső-, Középső- és Alsó-Rasaska (Rašaška) patakok mai neve. Fontos továbbá az a már Szabo által is megfigyelt tény, hogy Racsesát, Ljesnicán kívül, mindig Pakráccal együtt említik. Ezen a birtokon helyezkedtek el Csáktornya és Racsesa várai, az utóbbi egy időben a parancsnok székhelyül is szolgált. 1361-ben Péter testvér tisztségeit ugyanis így jegyezték fel: *preceptor de Rasosa et castellanus castris nostri sancti Johannis*.¹¹⁹

Szabo eredetileg úgy vélte, hogy Racsesa neve alatt a mai csáktornyai romokat kell érteni.¹²⁰ Később véleménye megváltozott, és Racessa preceptorai várát Fejérkö (Bela Stijena), Benkovác (Benkovac) és Cage közelében kereste.¹²¹ DobroniĆ hívta fel a figyelmet arra, hogy azon a helyen, ahol három patak egyesül, egy nagy erdei tisztás terül el, amelyet Ivanovacnak hívnak, és megállapítja: „Az erdőben, a tisztás fölötti fennsíkon, állt Racsesa vára, de a nyomai már alig tűnnek elő a földből.”¹²² Ez egy érdekes állásfoglalás, de Racsesa helyét újabban ettől kb. 4,8 km-re délnyugatra határozták meg, amikor az újgradiskai városi múzeum a Horvát Köztársaság Kulturális Minisztériumával és a bródi örökségvédelmi osztállyal együttműködve szisztematikusan bejárta a Rasaska patak menti terepet. Megállapították, hogy a keresett hely Okucsány községben található, Bobare falu közelében, a Rasaska patak keleti partján. Távolsága az említett Ljesnica lelőhelytől légvonalban 6,5 km. Magassága 247 m a tengerszint felett.

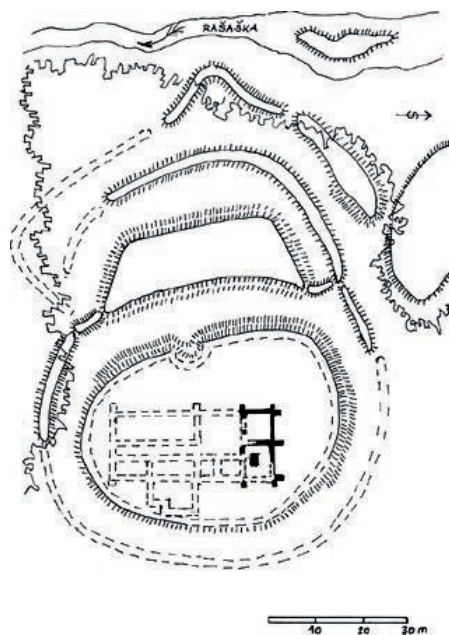
118 KUKULJEVIĆ 1886b, 19, 46; SZABO 1909, 41; DOBRONIĆ 1984b, 59.

119 DOBRONIĆ 1984b, 59. Racsesa későbbi sorsáról: SZABO 1909, 41.

120 SZABO 1909, 44.

121 SZABO 1920, 116–117.

122 DOBRONIĆ 1984b, 59.

23. kép – Racessa, az erődítés alaprajza
(IVANUŠEC – MIHALJEVIĆ 2016, 82, sl. 3 nyomán)

24. kép – Racessa, nézet a domus északi részéről (fotó: J. Belaj)

2012 óta az említett intézmények itt régészeti feltárást végeznek **(23. kép)**.¹²³ Noha az előzetes jelentésben az „erődítmény” (*hr. utvrda*) kifejezést használják, egy 2017. júniusi terepbejárás során az volt a benyomásom, hogy inkább templomos-johannita rendházzról van szó, amelynek délkeleti részén a keletelt kápolna helyezkedik el **(24. kép)**.¹²⁴ A domust egy időben sánc és árok rendszerével védelmezték.

Az „erődítmény” mérete 98 x 54 m, és két egyenlőtlen részből áll, a nagyobb déli és a kisebb északi részből. Mindkét részt sáncokkal és árokrendszerrel erősítették meg, amelybe a Rasaska-patakból folyt víz. A sáncok és árkok különböző állapotban maradtak fenn az egyes szakaszokon. Az erődítmény kisebb, északi része trapéz alakú, kb. 40 x 14 m méretű, és kutatói azt feltételezik, hogy itt egy barbakán nyomairól van szó. Épületek maradványai nem láthatóak itt. A vár nagyobb, ovális része kb. 54 x 38 m méretű. Déli részén található a domus, ennek kiterjedése nem teljesen ismert, de a terepviszonyok alapján feltételezhető, hogy mérete kb. 36 x 18 m volt. A kelet–nyugati iránytól kissé eltérve tájolt téglalap alaprajzú.¹²⁵ Négyzetes tömegétől délre egy további, téglalap alakú, 10x10 m-es helyiség rajzolódik ki.¹²⁶

A régészeti kutatásokra eddig csak a rendház keleti részén került sor, ám ezek már figyelemre méltó eredményeket hoztak. A teljes épület jól faragott kváderekből készült. Egyelőre felismerhető a kápolna, amely délkeleten található és követi a domus tájolását. Ennek szentélye 7,60 x 4,90 m alapterületű, 112/135 cm vastag falakkal, a sarkokban 155-165 cm magas falpillérekkel, amelyek bordás keresztboltozatra utalnak.¹²⁷ Kb. a szentély közepén került elő egy 228 x 146 cm méretű talpazat, valószínűleg az oltár alapja, amely körül hat temetkezést találtak.¹²⁸ A szentélytől északra egy másik téglalap alakú helyiség került elő. Az előzőnél valamennyivel kisebb, 5,70 x 4,75 m alapterületű, és kissé vékonyabb, 106-112 cm-es falakkal rendelkezik; hasonló boltozata lehetett, amire a sarkok 125 cm magas falpillérei utalnak.

A kőfaragványok megmunkálásának módja és az előkerült profilok (különösen a boltozati borda mandulaszerű, csúcsíves profilálása, amelyet két oldalon homorlatok fognak közre) jelzik, hogy az építmény a XIII. században, annak is valószínűen az első felében épült.¹²⁹ Azt, hogy valóban a Racessát is birtokló templomosok voltak az építetői, főként az támasztja alá, hogy a kápolna szentélyében egy homokkőből készült "templomos sírkő" került elő. A sírtábla "a festéknymok alapján piros színű templomos kereszttel ellátott zászlót" ábrázol, alatta pedig "tekercselt fáklyát tartó kezét" **(25. kép)**.¹³⁰ A sírkő egy fiatalabb sírt zárt le, s ez a mártondombi (Martin-Breg) Szent Márton templomban megfigyelt ábrázolásra emlékeztet **(26. kép)**.¹³¹ Ezt a helyet nyilvánvalóan temetkezési célokra használták az elkövetkező évszázadok során is, amiről a templom közelében eddig

123 A régészeti kutatásról ld. IVANUŠEC – MIHALJEVIĆ 2016, 80–84.

124 IVANUŠEC – MIHALJEVIĆ 2016, 82, 3. kép; az észak-jelzés helytelenül szerepel az alaprajzon, a nyíl kb. keletre néz! A szövegben az égtájak ugyancsak tévesen vannak feltüntetve, tehát ahol "nyugatról" van szó, „északnak” kellene szerepelnie, stb.

125 A georeferált légifotók alapján az eltérés ÉK–DNy-i irányban megközelítően 8°-os.

126 IVANUŠEC – MIHALJEVIĆ 2016, 81.

127 IVANUŠEC – MIHALJEVIĆ 2016, 83. Az alaprajz elkészítésekor még nem volt ismert a kápolna összes fala.

128 IVANUŠEC – MIHALJEVIĆ 2016, 82–83.

129 IVANUŠEC – MIHALJEVIĆ 2016, 81–82.

130 IVANUŠEC – MIHALJEVIĆ 2016, 83, 85, 7. kép.

131 BELAJ 2007, 98–101.

25. kép – Racessa, sírkő (fotó: M. Mihaljević)

26. kép – Mártondomb, Szent Márton templom, sírkő (fotó: J. Belaj)

felfedezett, különböző szinteken elhantolt sírok is tanúskodnak. Néhányat sírkövekkel borítottak. Kíváncsian várjuk az országunkban elsőként feltárt lovagrendi domus kutatásának folytatását. A kutatás során a XIII-XV. századból származó kerámia és fémek kerültek elő.¹³²

Összegzés

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a lovagrendekhez köthető horvátországi várak és erődítmények kutatottsági szintje – különösen a templomokat illetően – még nagyon alacsony. Ennek okai gyakran pénzügyi jellegűek, de meghatározó szerepet játszik az is, hogy miként hasznosíthatók ezek az emlékek. A turisztikailag vonzóbb területeken természetesen nagyobb a lehetőség a szisztematikus régészeti feltárások kezdeményezésére.

Azonban, mint láttuk, a helyzet elmozdult a holtpontonról. A pakráci és racsesai feltételezett erődített renkházak kutatása folyamatban van. Érdeklődés mutatkozik a Margecsán közeli Gradistye kutatására is. Ljubačban úgyszintén terveznek kutatást és Horvátország legfontosabb lovagrendi lelőhelyén, Vránában is, ahol a régészeti ásatások 2017-ben kezdődtek meg. A templomot már kutatták, és nemrég újították fel a 17. századi Európa legnyugatibb és legnagyobb világi jellegű oszmán-török építészeti műemlékét, a Mašković hant. Ha megnézzük ezt a lenyűgöző várat, szem előtt kell tartanunk, hogy a templomosok nem „üres mezőre” jöttek, és a johanniták után a velenceiek és a törökök építészeti tevékenységével is számolnunk kell. Sok munka áll még a régészet előtt, mielőtt megbízhatóan nyilatkozhatnánk arról, hogy mekkora és milyen hatással voltak a lovagrendek a horvátországi építészetre.

Irodalom

BELAJ 2007

Belaj Juraj, Templari i ivanovci na zemlji svetoga Martina, Pučko otvoreno učilište Dugo Selo, Dugo Selo, 2007.

BELAJ 2008

Belaj Juraj, Tko je, kada i zašto gradio utvrdu Gradišće kraj Margečana? *Ivančeka škrinjica*. God. IV, br. 4, Ivanec, 2008., 22–33.

BELAJ 2009

Belaj Juraj, Bela – ivanovački burg na Ivanščici / Bela – the Burg of the Knights of St John on the Ivanščica Mountain, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 25, 2009, 155–182.

BELAJ 2010

Belaj Juraj, Arheološka istraživanja u Ivancu na lokalitetu Stari grad, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 25, 2010, 225–244.

BELAJ 2012

Belaj Juraj, Arheološka istraživanja lokaliteta Stari grad u Ivancu (2007. – 2010.), *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 28, 2012, 215–220.

132 IVANUŠEC – MIHALJEVIĆ 2016, 83–84.

BELAJ 2018A

Belaj Juraj, Materijalni tragovi nazočnosti viteških redova templara i ivanovaca na području srednjovjekovne dubičke županije, *Dubički arhiđakonat u razvijenom srednjem vijeku i njegovi tragovi kroz kasnija stoljeća*, Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa, Banja Luka 23–24 April 2017, Europska akademija Banjalučke biskupije, Banja Luka, 2018, 265–305.

BELAJ 2018B

Belaj Juraj, Prva arheološka istraživanja lokaliteta Stari grad u Pakracu godine 2017., *Annales Instituti Archaeologici*, XIV, 2018, 54–60.

BELAJ – BELAJ 2016

Belaj Juraj – Belaj Marijana, Prstenasti broš s natpisom iz templarske Gore – prijedlog dekodiranja / An inscribed annular brooch from Gora – Decoding Suggestion, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, 33, 2016, 247–270.

BELAJ – SIROVICA 2012A

Belaj Juraj – Sirovica Filomena, Arheološka istraživanja crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori od 2008. do 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, VIII, 58–62.

BELAJ – SIROVICA 2012B

Belaj Juraj – Sirovica Filomena, Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivancu godine 2011., *Annales Instituti Archaeologici*, VIII, 2012, 90–94.

BELAJ – SIROVICA 2013

Belaj Juraj – Sirovica Filomena, Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivancu 2012. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, IX, 2013, 102–108.

BELAJ – SIROVICA 2014

Belaj Juraj – Sirovica Filomena, Kamenom obloženi grobovi na nalazištu Ivanec - Stari grad, *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Zbornik Instituta za arheologiju / Serta Instituti Archaeologici, Vol. 4, Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 4. lipnja 2014., Krznar, S., Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T., Belaj, J. (eds.), Zagreb, 2016, 57–73.

BELAJ – STINGL 2018

Belaj Juraj – Stingl Sebastijan, Arheološka istraživanja crkve Sv. Martina u Prozorju 2017. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, XIV, 2018, 110–114.

BILOGRIVIĆ 1998

Bilogriović Nikola, Katolička crkva na području banjalučke biskupije do invazije Turaka. Topološke i povijesne crtice, (*Studia Vrhbosnensia* 10), za tisak priredio dr. Anto Orlovac, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 1998.

BÖSENDORFER1910

Bösendorfer Josip, Crtice iz slavenske povijesti s osobitim obzirom na prošlost županija: Križevačke, Virovitičke, Požeške, Cisdravske Baranjske, Vukovarske i Srijemske te kr. i slob. grada Osijeka u srednjem i novom vijeku, Osijek, 1910.

BRONZA BORO 2018

Bronza Boro, Kraljevina Ugarska i dolazak templara i vitezova sv. Ivana u područje Dubice, *Dubički arhiđakonat u razvijenom srednjem vijeku i njegovi tragovi kroz kasnija stoljeća*, Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa, Banja Luka 23–24 April 2017, Europska akademija Banjalučke biskupije, Banja Luka, 2018, 255–264.

BRUSIĆ 2002

Brusić Zdenko, Nekropole liburnskih naselja Nina i Kose kod Ljupča, *Histria Antiqua*, 8, 2002, 213–242.

BUTURAC 2004

Buturac Josip, Pisani spomenici Požege i okolice (1210.-1536.), (2. izdanje), Naklada Slap, Jastrebarsko, 2004.

DOBRONIĆ 1984A

Dobronić Lelja, Viteški redovi. Templari i ivanovci u Hrvatskoj. Kršćanska sadašnjost, Biblioteka Analect a Croatica Christiana, sv. XVIII., Zagreb, 1984.

DOBRONIĆ 1984B

Dobronić Lelja, Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj. (= *Rad JAZU*, knjiga 406, Razred za likovne umjetnosti, knjiga XI.), Zagreb, 1984.

DOBRONIĆ 1998

Dobronić Lelja, Glogovnica: regularni kanonici sv. Groba jeruzalemskog, glogovnički prepoziti i crkva Blažene Djevice Marije, *Tkalčić: godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije* 2, 1998, 49–104.

DOBRONIĆ 2002

Dobronić Lelja, Templari i ivanovci u Hrvatskoj. Dom i svijet, Zagreb, 2002.

DUBRAVEC – SAMARŽIJA 2015

Dubravec Edda – Samaržija Zdenko 2015, Društvena angažiranostredovničkih zajednica u Baranji, Slavoniji i Srijemu, Aberta – Osijek, 2015.

GOSS 2010

Goss Vladimir P., Četiri stoljeća europske umjetnosti: 800. –1200. Pogled s jugoistoka, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2010.

GRGIĆ 1971

Grgić Marijan, Benediktinski samostan u Vrani, in: *Povijest Vrane*, Novak G.–Maštrović V. (ed.), 1971, 193–206.

GUSAR 2017

Gusar Karla, Srednjovjekovni nalazi i nalazišta na području Ljupča. In: *Župa Ljubač – zrcalo povijesnih i geografskih mijena na sjeverozapadnom dijelu Ravnih Kotara*, Faričić Josip, Lenkić Jerolim (eds.), Zadar, 2017, 134–151.

GUSAR – VUJEVIĆ 2013

Gusar Karla – Vujević Dario, Grob 75 s lokaliteta Pakoštane–Crkvina, *Archaeologia Adriatica* VII, 2013, 271–300.

GUŠIĆ 1971

Gušić Branimir, Starohrvatsko naseljenje Ravnih Kotara, in: *Povijest Vrane*, Novak G.–Maštrović V. (ed.), 1971, 137–192.

HERMAN KAURIĆ 2014

Herman Kaurić Vijoleta, Značaj i sudbina pakračke utvrde kroz povijest, in: *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Kruheka*, Karbić, M., Kekez, H., Novak, A., Horvat, Z. (eds.), Zagreb, 2014, 497–518.

HORVAT 1996

Horvat Zorislav, Zidine i braništa na utverdama kontinentalne Hrvatske 12–15. st., *Prostor*, Vol. 4 (1996), nr. 2 (12), Zagreb, 1996, 175–200.

HORVAT 2007

Horvat Zorislav, Branič-kule na burgovima kontinentalne Hrvatske od 13. do 15. st., *Prostor*, Vol. 15 (2007), nr. 1 (33), Zagreb, 2007, 27–41.

HORVAT 2008

Horvat Zorislav, Pozicije burgova tijekom 13.-15. stoljeća, *Prostor*, Vol. 16 (2008), nr. 1 (35), Zagreb, 2008, 22-39.

HORVAT 2010

Horvat Zorislav, Stilska stratigrafija burgova 13.-15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor*, Vol.18 (2010), nr. 1 (39), Zagreb, 2010, 42–61.

HORVAT – MIRNIK 1977

Horvat Zorislav – Mirnik Ivan, Srednjovjekovna arhitektura u Požeškoj kotlini, *Požega 1277-1977*, Požega, 1977, 121–157.

HUNYADI 2004

Hunyadi Zsolt, Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387, (dissertation), Central European University, Budapest, 2004.

HUNYADI 2011

Hunyadi Zsolt, The Formation of the Territorial Structures of the Templars and Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary, in: *Die geistlichen Ritterorden in Mitteleuropa. Mittelalter*, Borchardt Karl–Jan Libor (eds.) Forschungszentrum für die Geschichte Mitteleuropas: Quellen, Länder, Kultur, Brno, 2011, 183–200.

HUNYADI 2018

Hunyadi Zsolt, Uloga hospitalaca u Dubičkoj županiji u ugarsko-slavonskom prioratu s posebnim osvrtom na njihovo djelovanje kao mjesto autentičnosti (locus credibilis), *Dubički arhidakonati u razvijenom srednjem vijeku i njegovi tragovi kroz kasnija stoljeća*, Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa, Banja Luka 23–24 April 2017, Europska akademija Banjalučke biskupije, Banja Luka, 2018, 307–316.

ILKIĆ–KOŽUL–ĆURKOVIĆ 2014

Ilkić Mato – Kožul Pero – Ćurković Ivica, Numizmatički nalazi s područja Općine Ražanac, *INCC 2013, Zbornik radova 7. međunarodnoga numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj*, Hrvatsko numizmatičko društvo, Rijeka, 2014, 76–93.

ILKIĆ–VUKUŠIĆ 2012

Ilkić Mato – Vukušić Mirko, Prilog poznavanju optjecaja novca u srednjem i ranom novom vijeku na području sjeverne Dalmacije, u: *Zbornik Stjepana Gunjače 2*, T. Šeparović (ed.), Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2012, 197–235.

IVANUŠEC –MIHALJEVIĆ 2016

Ivanušec Ratko – Mihaljević Marija, Lokaliteti križarskih utvrda Račeša, Cage – Lješnica, Sv. Ivan Trnava (Gornji Bogičevci), *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 39, 2016, 77–94.

JUKIĆ 2011

Jukić Vjekoslav, Otkrivena ravnica: srednjovjekovna umjetnost Istočne Slavonije, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2011.

KOS 1971

Kos Lucijan, Pašmanski kanal – njegova uloga i značaj za Vranu, in: *Povijest Vrane*, Novak G.–Maštrović V. (ed.), 1971, 477–501.

KRUHEK 1994

Kruhek Milan, Fortifikacijsko graditeljstvo i obrana hrvatskih zemalja tijekom stoljeća, *Gazophylacium*, 3-4, Zagreb, 1994, 173–194.

KRZNDAR – BELAJ – BEDIĆ 2011

Krznar Siniša – Belaj Juraj – Bedić Željka, Prilog poznavanju nasilja u kasnosrednjovjekovnom Ivanu (grobovi 202 i 204) / A Contribution to the Knowledge of Violence in the Late Middle Ages in Ivanec (graves 202 and 204), *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 27, 2011, 225–240.

KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI 1886A

Kukuljević-Sakcinski Ivan, Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj. (= Rad JAZU, knjiga LXXXI., Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički, knjiga XIV.), Zagreb, 1886, 1–80.

KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI 1886B

Kukuljević-Sakcinski Ivan, Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj. (= Rad JAZU, knjiga LXXXII., Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički, knjiga XV.), Zagreb, 1886, 1–68.

LOPAŠIĆ 1890

Lopašić Radoslav, Bihać i Bihaćka krajina: mjestopisne i poviestne crtice, Matica Hrvatska, Zagreb, 1890.

MARKOVIĆ 2002

Marković Mirko, Slavonija: povijest naselja i podrijetlo stanovništva. Golden marketing, Zagreb, 2002.

MILETIĆ–VALJATO FABRIS 2014

Miletić Drago – Valjato Fabris Marija, Rekonstrukcija templarskog sloja župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori, u: *Portal*, 5 (2014.), 49–70.

PERIČIĆ 1971

Peričić Eduard, Vranski priori Ivan od Paližne i Petar Berislavić, in: *Povijest Vrane*, Novak G.–Maštrović V. (ed.), 1971, 239–321.

PETRICIOLI 1983

Petricioli Ivo, Castrum Liube (neistraženi arheološki lokalitet), *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., sv. 13, 1983, 117–122.

PETRINEC 2000

Petrinec Maja, Izvještaj o arheološkim iskopavanjima crkve Sv. Petra na Kuli Atlagića, *Starohrvatska prosvjeta* III/27, 2000, 219–226.

RUTTKAY 1996

Ruttkay Alexander, Military and Religious Orders Offering Medical Care, *Castrum Bene „Castle and Church”*, vol. 5, Gdańsk, 1996, 173–192.

SRŠAN 2012

Sršan Stjepan, Friedrich Wilhelm von Taube: Opis Slavonije i Srijema 1777./8. godine, *Medicinski vjesnik*, Vol. 44, 2012, 183–195.

SZABO 1909

Szabo Gjuro, Lijesnica. Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, N. s. sv. X. (1908/9), Zagreb, 1909, 40–46.

SZABO 1911

Szabo Gjuro, Prilozi za povjesnu topografiju požeške županije. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, N. s. sv. XI. (1910/11), Zagreb, 1911, 1–21.

SZABO 1920

Szabo Gjuro, Srednjovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Izvanredno izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1920.

ŠANJEK 1975

Šanjek Franjo, Bosansko–humski krstjani i katarsko–dualistički pokret u srednjem vijeku, *Kršćanska sadašnjost*, Zagreb, 1975.

ŠIMEK 1997

Šimek Marina, Tragovi najstarijeg naseljavanja na području Ivanca i okolice, in: *Zbornik 600 godina Ivanca*, Ivanec, 1997, 9–22.

VON TAUBE 1778

von Taube Friedrich Wilhelm, Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthums Syrmien, sowol nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihre ritzen Verfassung in kirchlichen, bürgerlichen und militarischen Dingen, III. Buch, Leipzig, 1778.

TEŽAK 1999

Težak Spomenka, Kataloški popis, Županija varaždinska u srednjem vijeku (katalog izložbe), Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 1999.

TOMIČIĆ 1990

Tomičić Željko, Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, XXIII, 1990, 139–162.

TRALJIĆ 1971

Traljčić Seid M., Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine, in: *Povijest Vrane*, Novak G.–Maštrović V. (ed.), 1971, 343–377.

UGLEŠIĆ – GUSAR 2014

Uglešić Ante – Gusar Karla, Rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja Crkvine u Pakoštanima (2006. – 2012.), in: *Glagoljica i glagoljaštvo u biogradskom kraju. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Glagoljica na biogradskom području održanoga 17. studenoga 2012. u Biogradu*, Čosić V. (ed.), Grad Biograd – Ogranak Matice Hrvatske u Zadru – Sveučilište u Zadru, Biograd – Zadar, 2014, 221–234.

VUČIĆ 2006

Vučić Jakov, Vrana – Sv. Katarina (templarska gradina), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005, Mesić, J. (ed), 2006, 319–321.

NAGY SZABOLCS BALÁZS

SÍROK A VÁRUDVARON

Középkori temetőkre épült várak és az ősök emlékezete¹*Bevezetés*

2018. augusztus 24-én nem várt jelenség került napvilágra a Veszprém megyei Bándon álló Essegvár északi várudvarán (*1. kép*). A várdomb dolomittörmelék sziklafelszínét borító legalsó régészeti rétegben – melyet a korábbi megfigyelések alapján teljesen leletmentesnek feltételeztünk – egy szinte teljesen bolygatatlan temetkezés, egy gyermek váza bontakozott ki a feltárások során (*2. kép*). Utólag nézve nem nagy dicsőség, de tény: kezdetben a feltáruló sír kapcsán az őskori eredetet is komolyan számításba vettük. Úgy tűnt, ezt sugallja nem csupán annak jelzett rétegtani helyzete és néhány szórványosan előkerült őskori kőeszköz-töredék, hanem az elhunyt sírba fektetésének sajátos módja is. A középkori keresztény temetkezésektől szinte „elvárható” háton fektetett, nyújtott testhelyzet helyett a gyermeket kissé oldalra fektetve, lábait derékszögben felhúzva helyezték nyugalomra. A feltárások következő napjain kibontott további temetkezések azonban egyértelművé tették: egy Árpád-kori, keresztény felfogás szerint létesített temető részletére bukkantunk. Ez a fejlemény, ha lehet, még nagyobb meglepetést okozott, mivel korábban semmilyen írott forrás vagy régészeti megfigyelés nem volt ismert, mely a vár területén kialakított keresztény temető létre utalt volna.

1. kép: A bándi Essegvár romjai, a várdomb északi vége felől

1 Jelen tanulmány az ELTE BTK Régészettudományi Intézet Tématerületi Kiválósági Program 2019 keretein belül szerveződött kutatócsoporton belül végzett munkám eredménye.

2. kép: A bándi várban feltárt első temetkezés

Középkori vár ásatása során – átlagos esetben – a szakember nem igazán számíthat középkori temető feltűnésére. Mit keresnek hát a várudvaron? Kissé távolabbról szemlélve, a bándi megfigyelések már nem tűnnek teljesen elszigetelt jelenség lenyomatainak, hanem a középkori templomok és földesúri lakóhelyek kapcsolatának – más helyszínek esetében is igazolható – érdekes kérdéseire vetnek fényt.

Az alábbiakban az essegvári sírokat először a várdomb középkori történetének összefüggéseiben vizsgálom: mit tudunk jelenleg az Árpád-kori temetőről, milyen közösség használhatta azt, és hogyan alakult a temető sorsa a vár fokozatos kiépülésének idején. Az erősség átfogó ismertetésére és a legújabb régészeti eredmények következetes bemutatására itt nem vállalkozom, választott témámnak megfelelően az eddig megjelent tanulmányokra is csak utalást teszek. A dolgozat második felében áttekintem azt a néhány Kárpát-medencei helyszínt, ahol földesúri lakóhely és középkori templom vagy a temető hasonló kapcsolatáról van tudomásom. Ezek közül nagyobb figyelmet szentelek a kishánai temető és vár kapcsolatának, ismereteim szerint ugyanis itt áll rendelkezésünkre a legtöbb adat a vizsgált jelenség részleteiről. A leírás során talán kissé egyoldalúan csak a temető és templom „bekebelezésének” ismertetésére szorítkozom, a vár történetét ugyanis az utóbbi években több tanulmány is feldolgozta, az építéstörténet részletes elemzését pedig

hamarosan megjelenő doktori dolgozatomban² magam is elvégeztem. Az egyes helyszínek tárgyalása után munkám összegző fejezetében a jelenség értelmezésére teszek kísérletet. Választ keresek rá, mennyire tekinthetjük a bándi és a hasonló eseteket ritka kivételnek a magyarországi várépítés történetében; mi állhatott a templomok és temetők várakba történő foglalásának hátterében; illetve milyen következményei lehettek a befoglalásnak a helyi vallásgyakorlatra és temetkezésekre.

Árpád-kori pénzek és a bándi várépítés keltezése

A mai Bánd község közepe táján, a lakóházak fölé emelkedő alacsony várdombon épült föl a középkorban Segvár vagy Essegvár néven nevezett erősség (**3-4. kép**). Az első régészeti feltárásokat 1997-ben, illetve 2005-2007 között végezte Rainer Pál, majd a munkák újraindultak 2013-ban és folytatódtak 2017-2019 között.³ Ahogy 2018-ban világossá vált, hogy valóban egy Árpád-kori temető részletével van dolgunk, úgy kezdett tisztulni a kép néhány korábban feltárt lelet értelmezése kapcsán is. Mindenekelőtt figyelemre méltó a vár területéről mindeddig előkerült összesen 77 darab történeti korú pénzérem kibocsátási idő szerint való megoszlása.⁴ Az érmék túlnyomó többsége 14-15. századi magyar királyok verete, s szembetűnő, hogy mindössze 3 darab érme származik későbbi időkből, a 16-19. századból.⁵ Még érdekesebb azonban az a 12 darab Árpád-kori érme, melyből 9 darabot egyértelműen 12. századi veretként lehetett meghatározni. E korai pénzek viszonylag nagy száma egy határozott 12. századi aktivitásra utal a vár mai területén. Kézenfekvően arra gondolhatnánk, hogy ezek az érmék jelölik ki az erősség létesítésének idejét és használata első periódusát. Ráadásul e leletek meglehetősen előkelő helyet biztosítanak Essegvár számára a Magyar Királyság legkorábbi magánföldesúri várainak képzeletbeli rangsorában, különösen azon várak között, ahol a keltezés szilárd régészeti bizonyítékokon nyugszik.⁶ Természetesen csak *biztosítanak* – ha nem ismernénk a 2018-ban váratlanul előkerült Árpád-kori temetőrészletet (**4. kép a**). Ugyan a kilenc érme közül csak két ún. anonim denár származott a temető sírföldjéből (**7. kép 3-4**), mégis felmerül a lehetőség, hogy a 12. századi veretek talán mind abból a korból valók, amikor a várdombon még nem állt erősség, csupán egy temető és esetleg további egykorú – egyelőre ismeretlen – építmények.

2 NAGY in press.

3 A vár régészeti kutatásának történetére lásd RAINER 2008, 39-43; NAGY 2014; NAGY 2018. A 2013-tól újrazedő feltárások az ELTE BTK Régészettudományi Intézet és a Laczkó Dezső Múzeum együttműködésében, Bánd Község Önkormányzata és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával valósultak meg. A kutatásokra nem kerülhetett volna sor Erdősi Ferenc, valamint számos munkatárs, önkéntes és egyetemi hallgató segítségével. A munkálatokba bekapcsolódó régészhallgatók: Barcsi Marcell, Derzi Piroska, Font Ágnes, Gillich Olivér, Horváth Ádám, Jánosi Máttyás, Jörösi Bence, Kékesi Márk, Kertész Boglárka, Kovács Gizella, Sághegyi Csaba, Simon Franciska, Sólyom Lili, Szabados Ákos, Szoboszlai Gergely, Takács Beáta, Vig László. A feltárásokat 2013-ban Feld István, 2017-2019 között a szerző vezette. Minden résztvevőnek, munkatársnak, valamint szakmai konzulenseimnek ezúton is köszönöm az elmúlt évek során nyújtott segítségét.

4 Az érmék meghatározásáért Dr. Tóth Csabának (Magyar Nemzeti Múzeum) tartozom köszönettel. A 2019. évi éremanyag teljes körű meghatározására még nem került sor.

5 A 16. századi tárgyi hagyaték szinte teljes hiánya a feltárt leletanyag egyéb csoportjaiban is hasonlóan jelentkezik, e jelenségre és lehetséges magyarázatára lásd röviden: NAGY 2018, 571.

6 A legkorábbi magánföldesúri várak problémájára és keltezésére összefoglaló lásd FELD 2014, 353-361.

3. kép: A vár légi felvétele (Czajlik Zoltán, 2015. június 26.)

Tény, hogy a vár első ismert említése csak egy 1309. évi oklevélből származik, amikor is *castrum Scegh* eladásáról értesülünk.⁷

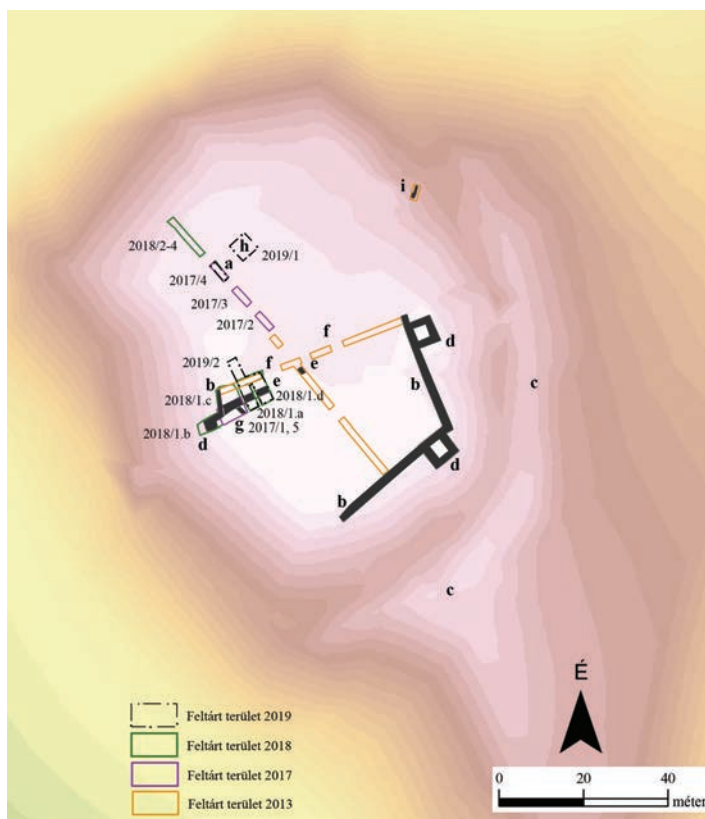
A kérdésben egyértelműen állást foglalni még nem tudunk. Az erősség legkorábbi időszakára vonatkozó pontosabb megfigyeléseket egyelőre csak kis területen: a várdomb nyugati peremén futó várfal középső szakaszán, a fal belső oldalán végezhetünk (**4. kép b**). Ez a várfal minden eddig feltárt kő- és palánkfalnál korábbinak bizonyult, így jelen ismereteink szerint ezt tekinthetjük a vár legrégebbi elemének. A 2019. évi feltárások azonban nyilvánvalóvá tették, hogy már e kőfal megépítése előtt is egy több mint 9 m széles, keletnyugati irányú árok osztotta északi és déli részre a várdombot (**4. kép f**). A várfal meszes építési szintje alatti agyagos rétegből csupán néhány kisebb, Árpád-kori jellegű edénytöredék, valamint állatcsontok, két vasszeg és egy radiolarit magkő-töredék került elő. Az edénytöredékeket kihajlító, tagolatlan vagy alig tagolt perem, csigavonalas, hullámvonalas vagy fogaskerékmintás díszítés jellemezte. Közvetlenül a fal alapozási kiugrásának szintjéhez igazodó meszes építési rétegből származott néhány nagyobb méretű fazéktöredék is. A kerámia alapvetően 12-13. századi készítésű lehet, esetleg – ha az archaikus formák hosszú továbbélésével számolunk – részben 14. századi.⁸ A várfal építési szintje feletti rétegekből került elő – többek között – három nyéltüskés nyílhegy, valamint egy díszített szárú vas sarkantyú, melyeket egyaránt a 13-14. század közé lehetett keltezni.⁹ Ugyanerre a korszakra mutat (hasonló rétegtani helyzetből) két apró éremlelet-töredék, melyek jellegük alapján leginkább a 13-14. századi ún. bécsi denárookra emlékeztetnek.¹⁰ Mindezek alapján

7 HORVÁTH 2002, 11-12; RAINER 2008, 12-13.

8 A kerámia-töredékek korhatározásában Kovács Bianka Gina és Herbst Anna véleményét ezúton is köszönöm.

9 A leletek restaurálás előtti előzetes meghatározását Tóth Baláznak ezúton is köszönöm.

10 A két apró töredék egyelőre biztosabb meghatározásra vár.

4. kép: A vár vázlatos alaprajza a domborzati felmérésre vetítve, a 2013-2019 közötti kutatóárok feltüntetésével. a: Árpád-kori temetkezések; b: külső várfal; c: külső árok; d: a várfal elé kilépő toronyépítmények; e: a várdombot kettészelő kőfal; f: a kőfalat kísérő széles árok; g: emeletes épület; h: 15. századi kemence; i: a várdomb meredek oldalán álló építmény.

megállapítható, hogy az első ismert várfal építésére *legkésőbb* a 13-14. század folyamán sor került, de akár 12. századi eredete is elméletileg elképzelhető. A várfal kialakítása előtt már egy széles árok választhatta el a domb északi, sarkantyú helyzetben lévő, a temető-részletet is tartalmazó részét a várdomb déli felétől, mely szintén valamilyen formában használatban lehetett a feltárt leletek alapján.

Temetkezések a bándi várdomb északi területén

2018-2019 során eddig nyolc sírt vagy sírrészletet azonosítottunk, környezetükben pedig számos másodlagos helyzetű csontot, csontkupacot is feltártunk, melyeket szintén a középkori sírbeásások során mozdíthattak ki eredeti helyükről (5-6. kép). Az eddig ismert temetkezések kivétel nélkül szabályosan nyugat-keleti tájolásúak. Az alkarokat (ahol ez megállapítható volt) a törzssel párhuzamosan kinyújtva rendezték el – leszámítva a dolgozat elején említett, egyébként is szokatlan testtartású gyermeksírt (2. kép). Ez utóbbi

5. kép: Temetkezések, sírrészletek és másodlagos helyzetű vázcsontok a temetőrészletből

6. kép: Részletfotó az egymást sokszorosán bolygató temetkezésekről

esetében közvetlenül a szegődör előtt egy apró vasrudacsát tártunk fel, melynek eredeti rendeltetése gyenge megtartása (erősen korrodált volta) miatt a restaurátori tisztítás után is rejtve maradt (7. kép 6). A többi sírban – néhány apró, feltehetőleg véletlenszerűen bekeveredett, hullám- vagy csigavonaldíszes edénytöredéket leszámítva – nem került elő eredeti helyzetében megőrződött lelet. A sírföld rétegében, a feltárt sírok mélységében, de szórvány helyzetben látott napvilágot összesen 5 darab ezüst S-végű karikaékszer, közülük három példány egy bolygatott, kettéhasadt koponya belsejét kitöltő földből, kettő pedig egymás mellett, de az *in situ* síroktól kissé távolabb (7. kép 1-2). Hasonló helyzetből származott egy apró (kb. 1,5×1,1 cm), „masni” alakú öntött bronz veret (7. kép 5). Ugyancsak e szelvény feltárásából, de sajnos már a kitermelt földből került elő egy vésett díszű ezüst fejseggyűrű, vonalkereten belüli stilizált ökörfej ábrázolásával (7. kép 7). A huzalkarikás, lemezfejes gyűrű párhuzamok alapján hozzávetőleg 13-14. századi darab lehet.¹¹ Pontos lelőköörülmények hiányában csak valószínűsíteni tudjuk, hogy vagy a sírföldből vagy egy, a sírok megbolygatásának leleteit is tartalmazó későbbi rétegből való. Erősen deformált, sérült állapota egy középkori vagy újkori bolygatás emlékét őrizheti.

Feltártuk egy, a sírföldbe mélyített, szabálytalan körvonalú beásás részletét is, melynek alját és oldalát fehér mészréteg borította, sávokban erősen faszenes betöltéséből pedig több jellegzetes Árpád-kori fazéktöredék is származott. A meszes aljú gödör kétségtelenül a temető használata idején keletkezett, hiszen alatta egy korábbi temetkezés mutatkozott, s a gödör betöltésére is ráastak egy későbbi sírt (8. kép). Utóbbi egy kisgyermek temetkezése volt, ahol a sírgödör végébe, a koponyatetőtől kb. 5-8 cm-re nyugatra két téglatöredéket helyeztek le. A meszes aljú gödör sávokban faszenes betöltéséből került elő két jó megtartású, 12. századi ún. anonim denár (7. kép 3-4.), pontosabban az egyik esetében kérdéses, hogy a beásás betöltéséből vagy a kisgyermeksír feltárásából származott-e.

A nyolc temetkezésből öt biztosan 10 év alatti gyermeknek tulajdonítható, és egyértelműen felnőtt korban elhunyt egyén sírja egyelőre nem került elő.¹² A másodlagos helyzetű csontok között is több esetben csecsemő vagy kisgyermek korú lehetett az eltemetett. A térség korabeli temetkezési szokásainak ismeretében a vázolt sajátos életkori megoszlás mindenképpen figyelemre méltó, magyarázatát azonban csak a kutatások folytatása derítheti fel.

Az eredmények alapján kétségtelenül egy jellegzetes középkori temető részletéről beszélhetünk: az egymást vágó sírok, az elkülöníthető sírrétegek és a szórvány embercsontok nagy száma egyaránt egy templom körüli temetőt sejtet, annak ellenére, hogy a templom maradványai egyelőre nem mutatkoztak. Elképzelhető természetesen, hogy az említett kisgyermek sírjába helyezett téglatöredékek, valamint a sírföldben talált további, azokkal kivétel nélkül egyező méretű (?×10,5-11×6 cm) darabok a temető ismeretlen kápolnához, annak építéséhez kapcsolhatók. A temető használatának pontosabb időrendi határai egyelőre bizonytalanok, mindenesetre létesítése az érmék tanúsága szerint (ha azok nem jóval kibocsátásuk után kerültek a föld alá) legkésőbb a 12. századra helyezhető.

11 LITAUSZKI 2012, 29-30.

12 Az embertani vizsgálatokra még nem került sor, az elhalálozási életkor becslése elsősorban a mérvadó hosszúsontok mérete alapján történt.

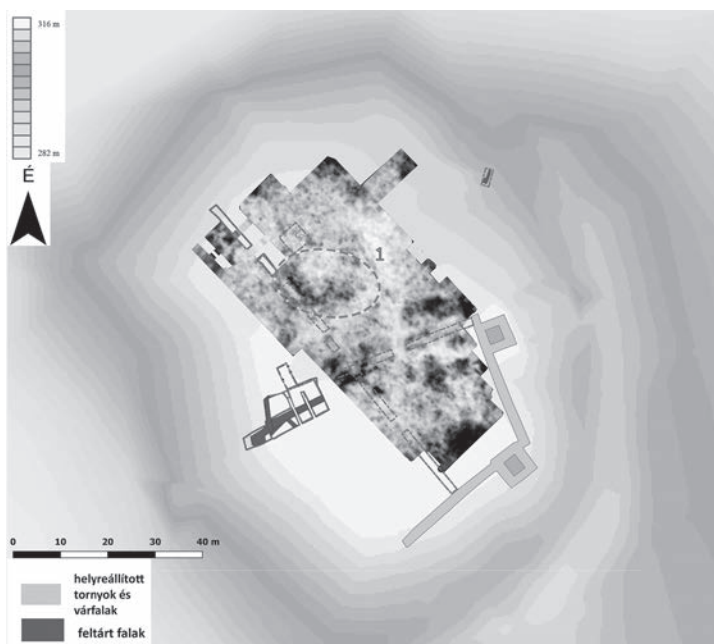

7. kép: Válogatás a leletanyagból. 1-6: a 2017/4 szelvényből, a temetkezések rétegéből; 7: a 2017/4 szelvényből, bizonytalan rétegtani helyzetből; 8: a 2017/2 szelvényből; 9: a várat kettészelő árok (f) feltöltéséből.

8. kép: Meszes aljú gödör részlete a temető területén, melynek betöltésére utólag egy sírt ástak rá

9. kép: A bándi várdomb felszínének 2019. évi talajradaros felmérése. (Bödöcs András, Rupnik László és Klembala Zsombor munkája nyomán.) 1: bizonytalan értelmezésű anomália, hozzávetőleg a kápolna feltételezhető helyén.

Az ismeretlen kápolna és Bánd topográfija nyomában Roncsolásmentes vizsgálatok és az írott források tanúsága

A feltételezhető kápolna helyének azonosításában nehézséget jelent, hogy a temető egykori kiterjedése is egyelőre ismeretlen: eddig csupán a 2017/4 szelvényben láttak napvilágot temetkezések, míg a közeli 2019/1 szelvényben még nem értük el a megfelelő mélységet. 2019 augusztusában talajradaros felmérést végeztünk a várdomb felszínén, melytől elsősorban az eltemetett kő- és téglafalak, valamint a falomladékok kimutatását remélhettük.¹³ Bizonyos falvonulatok és omladékok kétségtelenül jól azonosítható formában jelentkeztek a geofizikai vizsgálatok során, azonban a keresett kápolnának egyértelmű maradványai nem mutatkoztak (9. kép). Ugyan a sírokat rejtő 2017/4 szelvénytől délkeletre, az északi várrész közepe táján egy szabálytalan kiterjedésű folt akár egy erőteljesen visszabontott épület omladékára is utalhat, az anomália pontosabb értelmezése csak a további feltárásoktól várható. A keresett építmény helyére vonatkozóan Czajlik Zoltán 2015. évi légi felvétele (3. kép) sem adott támpontokat, bár egyéb részleteket illetően hasznosnak bizonyult.¹⁴

13 A geofizikai felmérést Bödöcs András és Rupnik László végezte el, a mérések kiértékelése Klembala Zsombor munkája. A mérésekre egy MALA GX 450 HDR (450 MHz) típusú talajradar alkalmazásával került sor.

14 A légi felvétel 2015. június 26-án készült. Rendelkezésemre bocsátását ezúton is köszönöm.

Elgondolkodtató ugyanakkor az írott források tanúsága a feltételezett kápolna szerepe, jellege kapcsán. Bándon kizárólag az 1333-1335 közötti pápai tizedjegyzék, valamint egy 1477. évi oklevél őrzött meg templomos helyre vonatkozó középkori adatokat. Az utóbbiban szereplő Szent György-kápolnáról mindössze annyit tudunk, hogy az erősség nyugati, akkor Essegvári György által bírt részében állt. Mivel a vár 1341. évi megosztásakor az oklevélben (melyben a vár nyugati felének több épületét is említik) nem történt rá utalás, könnyen elképzelhető, hogy csak egy késői várkápolnával van dolgunk – a névazonosság alapján talán éppen Essegvári György alapításával. A 14. századi pápai tizedjegyzék azonban Gergely bándi plébános mellett említ egy bizonyos „Sing”-i Mihály papot is, aki 50 kis denárt fizetett, míg Gergely csupán 20-at.¹⁵ A Bánd mellett feltűnő „Sing”-et a forrás közlői magával Essegvárral, míg az 1969-es kiadású régészeti topográfia szerzői a vár alatt feltételezett Seg, illetve Váralja nevű településsel vélték azonosíthatónak.¹⁶

E települések, településnevek azonosítása, kapcsolata számos kérdést vet fel a vár közvetlen környezetének topográfiáját illetően. Figyelemre méltó, hogy egy 1233. évi oklevél a Seg, illetve Bánd megnevezésekre egymással azonos, felcserélhető helynévként utalt „Seg avagy Bánd” földje említése során.¹⁷ Mivel jelenlegi ismereteink szerint az Árpád-kori magánvárok kiépítésének legmozgalmasabb időszaka a 13. század második felére tehető, könnyen lehet, hogy 1233-ban még nem állt vár Seg avagy Bánd földjén. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az először csak 1309-ben említett erősség az írott forrásokban következetesen Seg vagy Esseg váraként szerepelt. A birtokos család előneveként ugyanakkor a bevett Segvári vagy Essegvári predicatumon kívül néhány alkalommal a Bándi megnevezés is előfordult az okleveles anyagban a 14. század közepén.¹⁸ Fontos lehet továbbá az Essegvár tartozékai között a 15. században többször is (de sosem Bánddal együtt) említett Váralja („*Warallya*”) nevű település.¹⁹ Mivel vámját is említették, kétségtelenül a bándi váralja településről van szó, azaz minden bizonnyal magáról Bándról, hiszen a váruradalomban Billegén kívül itt volt vámszedési joga a birtokosnak.²⁰

Terepbejárások és műszeres leletfelderítés

Az összes kérdés megválaszolásához egyelőre a régészeti topográfiai eredmények sem nyújtanak biztos fogódzót. Kétségtelen, hogy a várdomb északnyugati lábánál, a Séd patak partján feküdt egy középkori település (**10. kép**). Az 1960-as évek terepbejárásai során területéről felgyűjtött cseréptöredékek késő középkori és talán Árpád-kori fennállását igazolják.²¹ A település önálló templommal is bírt, ezt egy, csak az első katonai felmérésen jelölt romos épület, illetve a területen – helyiek elmondása szerint – korábban napvilágra került embercsontok világosan alátámasztják.²²

15 HORVÁTH 2002, 12-13, 31-32; RAINER 2008, 16-17, 32.

16 MRT 2, 64-65; RAINER 2008, 16.

17 HORVÁTH 2002, 11-12; RAINER 2008, 11-12.

18 RAINER 2008, 17-19. A Bándi előnév természetesen akár egy, a vár alatti településen kialakított nemesi lakóhelyre, udvarházra is utalhat.

19 RAINER 2008, 32-35; HORVÁTH 2002, 121.

20 RAINER 2008, 16.

21 MRT 2, 64.

22 A terület ma a község lakott része, a szóbeli közlés 2019-ből való.

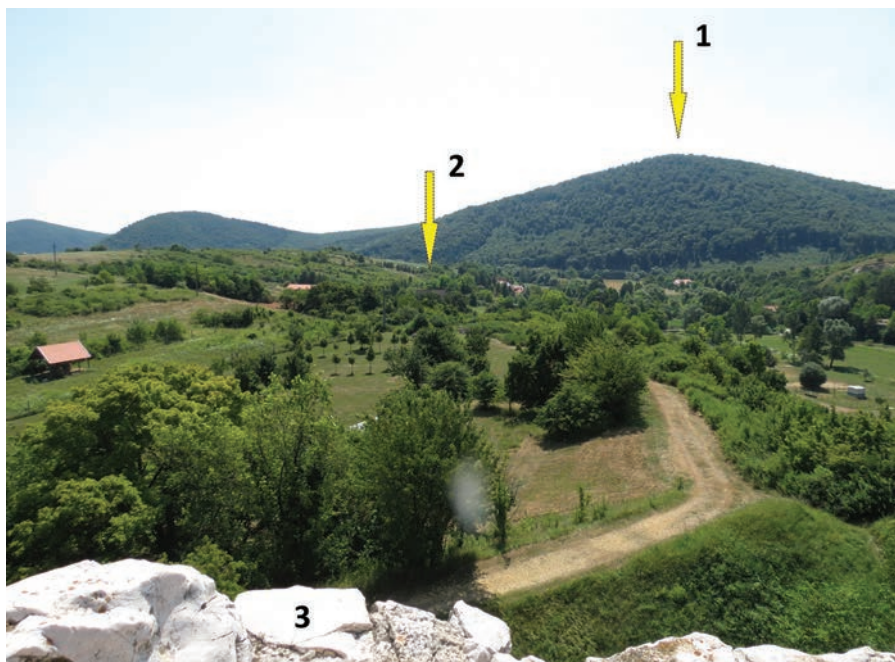
10. kép: A bándi Essegvár környezete. 1: Essegvár; 2: középkori templomos település (MRT 2 13/1. lelőhely); 3: középkori település (MRT 2 13/4. lelőhely); 4: Várhegy (MRT 2 13/5. lelőhely). A Google Maps felvétele és az MRT 2, 64. nyomán.

A várdombtól kissé messzebb, kb. 1 km-re délkelet felé a terepbejárások alkalmával egy másik középkori település nyomaira bukkantak (10-11. kép). Ezt a hamus foltok társaságában előkerült sok cseréptöredék igazolta, melyek zömét Árpád-korinak, kisebb részét 14-15. századnak határozták meg.²³ 2019-ben fémkereső műszeres vizsgálatot végeztünk a helyszínen, mely ma egy bekerített legelő területére esik, így a fémleleteken túl felszíni leletgyűjtésre lényegében nem nyílt mód.²⁴ A lelőhelyről sajátos összetételű anyag származott. A korabeli falusias települések esetében várható különböző vasleletek szinte teljes hiánya mellett egyértelműen középkorinak meghatározható lelet csupán három darab III. Béla érme, valamint egy egyszerű, vésett díszű bronz fejegyűrű volt. A 12-13. századi területhasználatra utaló tárgyak egy szűkebb területen, de nem közvetlenül egymás mellett láttak napvilágot. Megfigyeléseink nem elégségesek a korábbi terepbejárások által azonosított falu létének igazolására (vagy cáfolására), sem keltezésének pontosítására. Bár a régészeti topográfia szerzői a lelőhelyet a középkori Bánd településsel azonosították, egykori templomra utaló régészeti jelenséget nem tudtak megfigyelni, és ilyen 2019-ben sem mutatkozott.

23 MRT 2, 65.

24 A kutatást a Laczkó Dezső Múzeum munkatársai, Dr. Péterváry Tamás és Gyórfly-Villám Zsombor vezetésével, múzeumbarát fémkeresősök és egyetemi hallgatók bevonásával végeztük. Minden közreműködőnek és a terület tulajdonosának ezúton is köszönjük segítségét.

11. kép: Essegvár délkeleti előtere a várból fényképezve. 1: a Várhegy csúcsa; 2: középkori település helye; 3: Essegvár déli külső várfala

Bánd középkori topográfiáját tekintve végül nem mellékes az a ma Várhegynek nevezett helyszín sem, mely utóbbi lelőhelytől délre alig pár száz méterre emelkedik a Séd túlsó oldalán (10-11. kép). 1964-ben egy herendi lakos állítólag egy ötszögű alaprajzú kőépítmény felszín alatti falait bolygatta meg itt, ahol már egy 1883-as kézíratos erdészeti térkép is romot jelzett. A helyszínről Torma István 1965-ben középkori téglákat gyűjtött.²⁵ Ezek alapján okkal lehetett feltételezni egy középkori kőépítmény, valamilyen erődítmény jelenlétét, mely az Essegvár fennállásával egyidejűleg vagy akár annál korábban is épülhetett. 2019-ben végzett fémkereső műszeres kutatásunk alkalmával egyértelműen azonosítani tudtuk egy habarcsba rakott kőfalú épület maradványait az erdővel borított hegygerincen, de az egykori alaprajzát nem lehetett meghatározni.²⁶ Egy erődítmény esetében várható árkoknak határozott, markáns nyomai nem mutatkoztak. Az objektum magjából jól értelmezhető leletanyag nem származott, és környezetében is csupán kevés régészeti korú, egyértelműen meghatározható fémlelet került elő. Figyelmet érdemel egy bronzkori függőn és négy római érmén túl egy feltehetőleg 12. századi friesachi denár. Az egy-egy korszakhoz tartozó leletek csekély száma mindazonáltal nem teszi lehetővé a lelőhely megnyugtató keltezését és értelmezését, a kőépítmény ezek alapján akár még kora újkori vagy 18. századi eredetű is lehet.

25 MRT 2, 66.

26 A kutatást szintén a Laczkó Dezső Múzeum munkatársai, Dr. Péterváry Tamás, Györffy-Villám Zsombor, Kasza Katalin és Pátkai Ádám vezetésével, múzeumbarát fémkeresősök és egyetemi hallgatók bevonásával végeztük. Ez esetben is köszönjük a közreműködők munkáját.

Következtetések, nyitott kérdések

Összességében úgy vélem, a szórványos történeti és régészeti adatok egyelőre csak óvatos következtetéseket engednek meg. Úgy tűnik, Bánd, Seg és Váralja nevekkkel nem három különböző települést illetek, hanem legfeljebb kettő, nem is feltétlenül teljesen egykorú falut. Topográfiai helyzetéből adódóan logikus lenne a legkorábbi középkori erődítményt a nehezebben megközelíthető Várhegyen keresnünk, ezt a lehetőséget azonban a jelenlegi régészeti megfigyelések (még?) nem támasztják alá. „Castrum Scegh” 1309-as említése így továbbra is elfogadható a dél és kelet felől jól megközelíthető, már-már síkvidéki jellegű várdomb erődítményének első írott adataként. Mivel a „Sing” névalak ismereteink szerint csupán egyszer fordult elő az írott forrásanyagban, kézenfekvő, hogy ez valóban a Seg helynév egy torzított változata lehet. A pápai tizedjegyzék alapján csábító gondolat lenne az említett „Sing”-i Mihályt az azonos nevű vár területén valószínűsített kápolna papjaként értelmezni, s egyben feltételezni egy különálló plébániatemplommal ellátott vár alatti Bánd (másképp: Váralja) település létét is. Utóbbit a vár északi lábánál biztosan adatolható templomos faluval azonosíthatnánk, így azonban a délkeletre eső távolabbi (2019-ben ugyan nem, de korábban egyértelműen megfigyelt) településnyom kérdése megoldatlan maradna.²⁷ Érdekes, hogy a tizedjegyzék közlői már azelőtt lényegében hasonló következtetésre jutottak („Sing”-i Mihály temploma az Essegváron keresendő),²⁸ hogy bármiféle régészeti (vagy egyéb) jel utalt volna egy, a vár területén álló korai egyházra. Mégis, erre a templomra és a középkori települési egységekre vonatkozó határozottabb állásfoglalás egyelőre elhamarkodott lenne, különösen azelőtt, hogy legalább az épület léte és használatának ideje tényleges régészeti igazolást nyer.

A temető és Essegvár kapcsolata a középkor évszázadai során

A temető bekebelezése, a temetkezések beszüntetése

Annál a kérdésnél, hogy a temető létesítésekor már állt-e valamilyen erődített vagy akár erődítetlen nemesi lakóhely a várdombon, talán még érdekesebb az a folyamat, melynek során a feltételezett templom és annak cinterme a vár területének részévé vált. Hogy ez a bekebelezés megvalósult, arra kétségtelen bizonyítékot szolgáltatnak úgy a légi felvételek és geofizikai vizsgálatok, mint a közvetlen ásatási megfigyelések. Mivel az egyben nyitott 2018/2-3-4 szelvényekben a várdomb peremén futó várfal északi szakasza – feltehetőleg annak teljes elbontása miatt – nem mutatkozott, ezért a fal feltárt nyugati szakaszát kell tekintenünk kiindulópontnak (**4. kép**). Ez mérvadó lehet a temető területének az erődítésbe való bevonását illetően is, hiszen a fal a széles árok által elválasztott várdomb déli feléről indul, s észak felé – megszakítás és falelválás nélkül – folytatódik az árokban is, azaz valószínűleg összekötötte a két várrészt. Mint láttuk, a fal *legkésőbb* a 13-14. század folyamán épülhetett.

Érdekes módon hiába építették föl az északi részt is befoglaló várfalat a várdomb peremén, a dombot kettéválasztó széles árkot (**4. kép f**) még nem töltötték föl, sőt a déli

27 Igaz, itt elsősorban az Árpád-kori leletanyag dominált, így kérdéses, hogy a 14. század harmadán biztosan számolhatunk-e még létezésével

28 RAINER 2008, 16.

várrész hangsúlyosabb elkülönítését vagy erősítését határozták el. 2019. évi megfigyeléseink szerint az árok déli oldalába két, feltehetőleg nem egykorú palánszerkezetet építettek. Mindkét faszerkezetű védővonalból az alapárkot és bennük a 15-20 cm-es kerek átmetszetű cölöphelyeket azonosíthattuk. Feltehetőleg csak az egysoros palánszerkezetek elbontása után került sor egy, a palánkokkal azonos irányban, az árok déli peremén futó, a külső várfalhoz derékszögben csatlakozó kőfal kialakítására (**4. kép e**). A kb. 150 cm széles alapozáson nyugvó fal egyfajta belső várfalként a korábbiaknál is határozottabban oszthatta két egységre a várdomb területét. A fal az ásatási megfigyelések és a talajradaros felmérés alapján is végig futott egészen a keleti külső várfalig. Ez a fal később elpusztult: bedőlt vagy bedöntötték az előtte húzódó árokba. Az árokba bezuhant vastag omladékrétege fölött egy leletekben rendkívül gazdag humuszos réteget terítettek el. A réteg kerámia- és fémtárgy-töredékei, valamint érmei a 15. század középső harmadára – második felére utalnak. Legkorábban tehát ekkor szűnhetett meg az egykor a temetőnek (is) helyet adó északi rész hangsúlyos különállása.

Önmagában az a tény, hogy a temetőt befoglalták az erősítésbe, nem feltételezi, hogy a temetkezések gyakorlatával is egyidejűleg felhagytak. Eddigi megfigyeléseink mégis arra utalnak, hogy a 13-14. század után már nem ástak több sírt ezen a területen. Tény, hogy 14. századinál egyértelműen későbbi lelet még szórványként sem került elő a sírföldből. Ezt a hozzávetőleges keltezését valószínűsítik az eltemetettek vázai is. Mint utaltam rá, a késő középkorban egyre jellemzőbbé váló hasra vagy mellkasra hajtott alkarokra nem volt példa, hanem öt esetben az elhunytak alkarjai a törzssel párhuzamosan kinyújtva nyugodtak.²⁹ Természetesen a feltárt sírok és sírletelek rendkívül alacsony száma a keltezés felső határa vonatkozásában mindenképpen óvatosságra int. A pontos lehatárolást a középkori temetkezési szokások is megnehezítik, hiszen a pénzmelléklet és a viseleti elemek korabeli ritkasága miatt a 13. és 14. századi sírok azonosítása, elválasztása gyakran igen nehéz; 14. századi leletek hiánya pl. nem jelentené a temető 13. századi felhagyását.

A temető felszámolásának korára, a vár területébe történő bekebelezésének mikéntjére fontos adatokkal szolgálnak a temetkezések felett húzódó régészeti rétegek. Közvetlenül a sírföld felszíne fölött egy igen vékony, agyagos-homokos, másutt habarcstörmelékes-murvás réteg, illetve kisebb felületen egy tömör kavicsos, szintén vékony réteg mutatkozott. Ezek talán egy egykori járószint letaposott rétegei lehetnek, kérdéses, hogy a temetkezésekkel egykorú vagy azt követő időszakból. Minden bizonnyal a temető felhagyása utáni időből való már egy ezek fölött húzódó, vastagabb, barna földes réteg, mely cseréptöredékekben és állatesontokban igen gazdagnak bizonyult. Az edénytöredékek díszítés- és peremformái (átfogó feldolgozásukat megelőzően) 13-14. századi keltezését sugallnak. Kissé későbbi, inkább 14. századi korhatározás mellett szólhat egy vésett M-majuszkulával díszített ezüst fejeggyűrű (**7. kép 8**), mely ugyan a 2017/2 szelvényből, de stratigráfiailag azonosnak látszó rétegből származott. A sírokat tartalmazó 2017/4 szelvényben a barna földes, leletgazdag réteg felett egy 14-15. századi, járószintre emlékeztető réteg, felette pedig egy szintén leletgazdag, vastag humuszos feltöltés húzódott. Utóbbit többek között egy I. Ulászló érem által a 15. század közepére vagy második felére lehetett keltezni.

29 A „kartartás” fokozatos megváltozásának tendenciájára lásd: RITÓÓK 2004, 120.

12. kép: A 2019/1 szelvény kelet felől. Előtérben a betapasztott sütőfelületű kemence maradványai

15. századi építkezések és a sírok bolygatása

Noha a 2017/4 szelvény alapján úgy tűnhet, az Árpád-kori temető nagyrészt bolygatatlan és beépítetlen maradt a vár kiépítése során, a további szelvényekben tett megfigyelések ennek határozottan ellentmondanak. A kelet felől szomszédos, csupán 5 méter távolságra kijelölt 2019/1 szelvényben egyelőre ugyan még nem értünk el 15. századinál korábbi rétegeket, de a 2017/4 szelvényben kelet felé túlnyúló sírok alapján a temető ebben az irányban (is) folytatódhatott (4. kép h). Itt, a 2019/1 szelvény keleti felében láttak napvilágot egy megújított sütőfelületű kemence maradványai, melynek falát szárazon rakott kövekkel erősítették meg, a sütőfelületeket pedig agyaggal tapasztották le (12. kép). A felső sütőfelület tapasztásából előkerült denár, a betapasztott fazekak és kályhaszemek formája, valamint a szelvényben feltárt, a kemencével egykorúnak vélhető réteg(ek) nagyszámú éremlelete jó lehetőséget biztosít a korhatározásra. Ezek alapján a kemencét hozzávetőleg a 15. század közepén építhették, megújítására biztosan 1437 után került sor, használata pedig összességében a század második felére tehető.

A kemencéhez egyértelműen kapcsolódó járószintet vagy egyéb régészeti objektumot nem tudunk azonosítani, így azt is csak feltételezhetjük, hogy nem önmagában állt az északi várudvaron, hanem valamilyen egyszerűbb, könnyűszerkezetes(?) építmény vagy féltető védelmében. Úgy tűnik tehát, hogy legkésőbb a 15. század során az egykori temető területét már (legalább részlegesen) biztosan beépítették. Az építkezésekkel korábbi

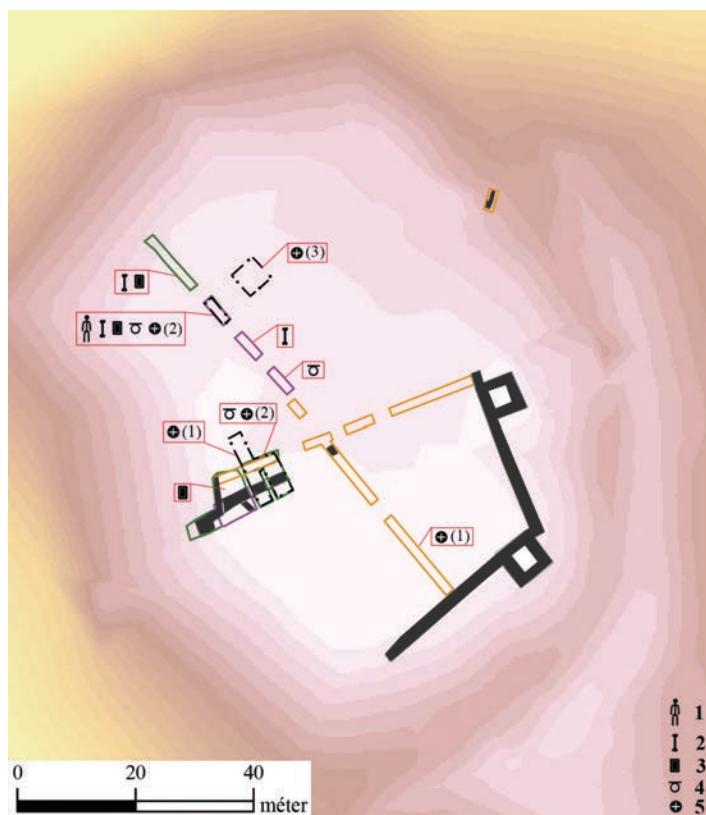
sírokat is megbolygathattak. A 2019/1 szelvény 15. századi rétegeiből keverten öt vagy hat Árpád-kori érem is származott, közülük legalább négy érem a 13. század közepe előtti veret: két darab III. Béla rézpenz és két darab ún. bécsi denár. További négy darab 12. századi pénz (három darab III. Béla érem és egy friesachi denár) került elő a szelvénytől távolabb, egy közülük a várdomb déli harmadában, három pedig a várdombot kettéválasztó árok betöltéséből (**13. kép**). Utóbbiak nagy valószínűséggel mind 15. századi rétegekből származnak, míg az előbbi rétegösszefüggései nem ismertek. Szintén az árok feltöltéséből való egy vésett díszű, valószínűleg a 13-14. századra keltezhető ezüst fejjesgyűrű, a 2017/4 szelvényben található hasonlóan ökörfej ábrázolásával, sérült állapotban (**7. kép 9**). E korai pénzek (és talán a gyűrű is) valamilyen 15. századi bolygatás emlékét őrzik. Ugyan a 12. századi időszakból egyelőre csak a temetőt ismerjük a várdomb területén, azonban az érmek természetesen más korabeli régészeti emlékek (pl. a feltételezett templom, esetleg lakóépületek vagy az erődített nemesi lakóhely előzményei) pusztítására is utalhatnak.

Kétségtelenül a sírok bolygatását jelzik ugyanakkor a késő középkori rétegekből előkerült szórvány embercsont-töredékek (**13. kép**). A temetőrészletet rejtő 2017/4 szelvénytől délkeletre, a 2017/3 szelvényben egy 13-14. századra (vagy inkább 14. századra) keltezhető rétegből származtak emberi csonttöredékek. A 2017/4 szelvénytől északnyugatra a 2018/2 és 2018/3 szelvényekben szintén csak szórvány helyzetű csonttöredékeket találtunk egy vastag, köves-habarcos törmelék rétegben. A réteget érmék és egyéb leletek a 15. század második felére – 16. századra kelteznek, de elképzelhető, hogy a törmelék ennél jóval későbbi bolygatás eredménye, ugyanis itt szembesültünk az északi várfal maradványainak említett hiányával, ami egy újkori falkiszedésre is utalhat. Könnyen lehet, hogy e szelvények területén a temető ide eső (feltételezett) folytatását is teljesen elpusztították e munkálatok során.

A szórvány embercsontokon túl szintén valamiféle bolygatás jeleiként értelmezhető néhány jellegzetes téglatöredék, melyek az egyik gyermeksírból és a sírföldben talált, korábban említett téglákkal azonos típusba tartoznak. Ezek a kisméretű (átlagosan $7 \times 10,5$ - 11×6 cm), lapos, esetenként kannelurázott felületű téglák, mint említettem, talán a temetőhöz tartozó Árpád-kori kápolna épületéből valók, s onnan kerülhettek a sírok mellé. Elgondolkodtató, hogy a sírföld rétegén kívül hol kerültek elő az eddigi ásatások során: egyrészt a szórvány csontokat is tartalmazó, említett 15-16. századi törmelék rétegből, másrészt a várdombot kettéválasztó árok déli oldalába beásott palánkszerkezet alapárkából (**13. kép**). Mivel e palánkkal valószínűleg a 14. (esetleg 13-14.) század során erődítették a déli várrészt, elképzelhető, hogy a feltételezett kápolna épületét, de legalábbis a temető sírjait már ekkor jelentősebb pusztítás érte.

Összegzés

A fentiek alapján az Árpád-kori temető területét valamikor a 13-14. század során foglalhatták be a kőfallal övezett nemesi várba. Az eddigi megfigyelések szerint a temetkezések gyakorlatát ezzel *hozzávetőleg* egyidejűleg be is szüntethették a várdombon. *Legkésőbb* a 15. század közepén az egykor megszentelt föld már kétségtelenül világi célokat szolgált, a „kegyeleti” szempontokat látszólag semmibe véve nemcsak beépítették a területet, de ennek során az elhunytak sírjait is megbolygatták.

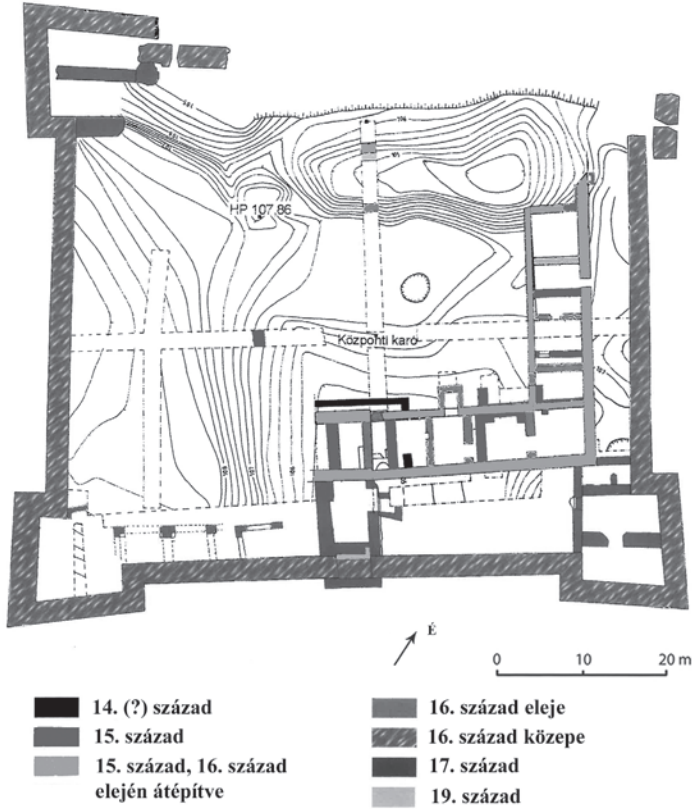

13. kép: Néhány, a temetkezésekkel és a várdomb korai használatával összefüggő lelet szóródása az Essegvárban. 1: temetkezések; 2: szórvány embercsontok; 3: kisméretű téglák; 4: a dolgozatban említett 13-14. századi gyűrűk; 5: 12. századi pénzek (darabszámuk zárójelben)

Várakba foglalt templomok, temetők a Magyar Királyságból

A bándi Essegvárban megfigyelt folyamat, bár különleges a magyarországi várak történetében, de semmiképpen sem egyedi. Néhány korabeli hasonló példa segíthet jobban megérteni a jelenség hátterét és következményeit is. Az alább felsorolt négy nemesi rezidencia közül *kizárólag Ónod esetében igazolható kétségtelenül* az egykor szabadon álló templom és temetőjének bekebelezése. Várpalotán ugyanez a folyamat csak feltételezhető, míg Pomázon a templom befoglalása soha nem valósult meg, mégis az udvarház és a korábbi templom összekapcsolásának egy sajátos változata jött létre. Éppen ez utóbbi átmeneti változat megértését is szolgálhatja a márkusfalvi példa, ahol – az eddigiekkel szemben – csak írott adatok állnak rendelkezésre, melyek viszont kivételesen jól megvilágítják a vizsgált jelenség néhány kérdését.

14. kép: Az ónodi vár alaprajza az építési periódusok jelölésével.
Tomka 2018, 24. (7. kép) nyomán.

Ónod

Ónodon Nagy Lajos kedvelt bárói, a Cudarok kezdtek egy rangjukhoz méltó rezidencia építésébe a 14. század végén, s az építkezés a 15. század első évtizedeiben érhetett véget (14. kép). Egy 1416. évi ítéletlevél szerint az erősség a plébániatemplom körül („*per circuitum ecclesie parochialis*”) épült, egy nagy tornya pedig a vár közepén, a templom (de legalábbis a templom telke) fölé („*in medio ipsius Castris supra dictam ecclesiam parochialem*”). A feltárások során ugyan előkerültek egy középkori, többretegű temető sírjai, de magának a plébániatemplomnak vagy a vár közepén a templom fölé felépített nagy toronynak a maradványai mind ez ideig nem mutatkoztak.³⁰ Az okleveles adatok leginkább a templom elbontását és a temető teljes felszámolását sejtetik, de mindennek egyértelmű régészeti bizonyítéka (vagy cáfolata) hiányában indokoltnak látszik az óvatos

30 TOMKA 2000, 160-161, 167.

állásfoglalás.³¹ A temető területe azonban már a nagyszabású építkezéseket megelőzően sem volt mentes a bolygatásoktól. Az ásások napvilágra hozták egy, a sírok fölé emelt téglalap alaprajzú kőépület maradványait, melyet a vár 14. századi előzményeként, egy nemesi udvarházként lehet értelmezni (**14. kép:** „14. (?) század”).³² Ha a plébániatemplom és a temető egy részlete a korai nemesi ház idején még meg is tartotta eredeti szerepét, az új, nagyméretű rezidencia kialakításával ez minden bizonnyal véget ért. A temető használatának pontosabb ideje nem ismert, az egyetlen sírleletet egy S-végű karikaékszer jelenti.³³

Várpalota

Elképzelhető, hogy hasonló folyamat ment végbe a várpalotai vár kiépítése során is, azzal a lényeges különbséggel, hogy itt a templom használata nem szakadt meg. A 14. század második felére vagy végére keltezhető udvarház kőépületétől alig néhány méterre állt egy egyenes szentélyzáródású, kisméretű kápolna (**15. kép a, b**).³⁴ Ismert műrészei Árpád-kori vagy legkésőbb 14. századi eredetét valószínűsítik, de pontosabb keltezése bizonytalan. Összességében valószínűbb, hogy építése megelőzte az udvarházét – jellemző, hogy a két épület fizikai összekötésének nincs nyoma a 14. századból. Az épület eredeti szerepének kérdését eldönthetné, ha környezetében temetkezések kerültek volna elő, melyek így a plébánia funkcióra utalnának. Tény, hogy a rendelkezésre álló ásási dokumentációkban nincs adat sírok nyomára, azonban részben a későbbi bolygatások és vastag kora újkori – újkori feltöltések, részben a kutatások korlátozottsága miatt ez a hiány nem zárja ki egykori létüket. Egyelőre mindössze két S-végű karikaékszer utal a feltételezett templom körüli temetőre, melyek a déli kapuépítmény délkeleti sarkánál kerültek elő.³⁵ A kápolnától távolabb eső lelőhelyük talán a sírföld újkori bolygatásaival magyarázható.

A kápolna később, a nemesi lakóhely fokozatos kiépülésével már biztosan főúri magánkápolnaként, illetve várkápolnaként szolgált. A szerepmódosulás pontos ideje nem ismert, azonban a Zsigmond-korban közvetlenül a templom északi falához csatolva már egy emeletes, többszátú épületszárny állt (**15. kép c**),³⁶ sőt, a 2016. évi ásások alapján az egész épületegyüttest ekkor egy külső, árokkal kísért falgyűrű is övezhette (**15. kép f**).³⁷ Az 1440-es években azután a négysaroktornyos, közel szabályos várforma kiépülésével a különböző eredetű épületrészek még szorosabb építészeti egysége valósult meg.³⁸ A várépítéssel közel egy időben alapíthatta Újlaki Miklós az obszerváns ferencesek várpalotai kolostorát is.³⁹ Elgondolkodtató, hogy alapítását esetleg részben éppen az indokolta, hogy a település egykori templomát a vár kiépítésével az Újlaki-rezidencia végleg bekebelezte,

31 Détshy Mihály és Tomka Gábor egyaránt így fogalmaz a templom és a vár viszonyát illetően: „a várat a község plébánia templomának környezetében vagy éppenséggel a templom körül építtette meg”; illetve: „A vár építéséről szóló oklevél ugyanis nem szól a templom lebontásáról, csupán arról, hogy a várat a templom köré, annak környezetében építették.” DÉTSHY 1975, 191; illetve TOMKA 2000, 160.

32 TOMKA 2000, 158-160, 167.

33 TOMKA 2000, 158, 160. A temetőrészlet átfogó feldolgozása nem ismert.

34 GERGELYFFY 1970, 131; LÁSZLÓ 1992, 184-185; LÁSZLÓ 2006, 164-170.

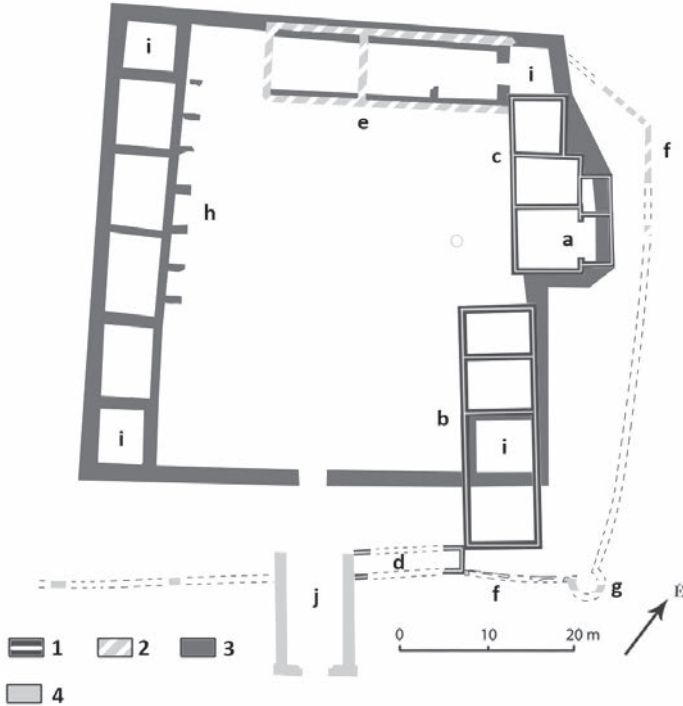
35 Pintér László 2011. évi jelentése a Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattárában, AD/873-2016. Isz.

36 LÁSZLÓ 1992, 185, 188. (13. lábjegyzet).

37 A 2016. évi feltárások vonatkozó eredményeire lásd NAGY in press.

38 LÁSZLÓ 1992, 183-187.

39 A rendház számára az alapító 1452-ben pápai búcsúengedélyt kért, 1456-ban pedig már a palotai kolostor adott helyet a rend generális káptalanjának. Lásd FEDELES 2011, 384-385.

15. kép: A várpalotai vár 15. század közepi állapotának vázlatos alaprajza. 1: Zsigmond-kori építmények; 2: talán Zsigmond-kori építmények; 3: 15. század közepi építmények; 4: bizonytalan keltezésű építmények; a: templom; b: korai délkeleti palota; c: a templomhoz hozzáépített épületszárny; d: korai déli szárny; e: északi palotaszárny; f: falgyűrű; g: köríves saroktorony; h: nyugati palotaszárny; i: négyzetes saroktoronyok; j: déli kapuépítmény

s így talán a kolostor volt hivatott a pasztorális feladatok átvállalására. A főúri rezidencia mellett való kolostorépítés ugyanakkor természetesen jól illeszkedik a korabeli egyházi alapítások általános gyakorlatához is.⁴⁰

A várpalotai középkori templomok vonatkozásában tanulságosak azok a 18. századi iratok, melyek a várbeli kápolna működéséről és egy új katolikus plébániatemplom építésének ügyéről tudósítanak. Világosan kiderül belőlük, hogy a 18. században az új templom elkészültéig csak a várbeli barokk kápolnát tudták használni a katolikusok, s a templom felépítéséért éppen azért küzdöttek, mivel a kápolnában nyilvánvalóan nem fértek el. Az új templom helyének kijelölését a katolikus hívek földesurukra, a Zichy grófokra bízták. Fontos tény, hogy ennek kapcsán nem merült föl, hogy a török idők előtt már állt volna

valahol a településen egy templom, amit újjá vagy újra kellene építeni.⁴¹ Ez is arra utalhat, hogy a középkorban a várbeli kápolnán kívül (a ferences rendház felépítéséig) nem volt külön temploma a településnek, s így a kápolna eredetileg az udvarháztól függetlenül, a település számára épülhetett.⁴²

Pomáz

A pomázi Klissza-domb észak-déli irányú dombhátán legkésőbb a 12. század közepén már egy falusias település, mellette pedig egy viszonylag kisméretű, egyszerű alaprajzú, de színvonalas építészeti tagozatokkal díszített templom helyezkedett el.⁴³ A templom északi szomszédságában, az Árpád-kori falu maradványai fölött a 14-15. század során fokozatosan épült ki egy udvarház, mely a korábbi eredetű egyházi építménnyel szintén sajátos kapcsolatba került (*16. kép*).

A nemesi lakóhely eredete talán a 13. század végére vezethető vissza, ekkor az udvarház és az egykori település területét a templomtól és a körülötte létesített temetőtől egy – feltehetőleg mesterséges – árok választotta el. Hozzávetőleg a 14. század második felében kerülhetett sor azokra a nagyszabású építkezésekre, melyek mind a templom, mind az udvarház építészeti képét jelentősen átformálták. Az Árpád-kori egyházat teljesen lebontva, alapterületét megsokszorozva egy poligonális szentélyzáródású, nyugati toronypáros templom épült. Minden bizonnyal az építkezés anyagi háttérét biztosító kegyúr temetkezését láthatjuk a szentély területén talált sírban/sírokban. A templom körüli temető használata – a feltárt kb. 500-600 sír tanúsága szerint – a templom átépítését követően is folytonos volt.⁴⁴

A templom építkezéseivel hozzávetőleg egyidejűleg az udvarház egy kőfallal övezett, összetett alaprajzú épületegyüttessé bővült. Az ásatási megfigyelések szerint nemcsak az udvarházat vették körül ekkor egy falgyűrűvel, hanem a templom és temetője területét is, a körítőfallal egyúttal megbolygatva néhány korábbi temetkezést. A két külön falgyűrű, valamint az említett árok világosan elválasztotta a nemesi rezidencia és a templom területét a 14. században is, annak ellenére, hogy a kegyúri kapcsolat építészeti lenyomata (a nagyszabású átépítés vagy a szentélybeli sírhely) kézzelfogható, szoros kapcsolatot teremthetett. Később, a 15. század második felében vagy a 16. század elején e szoros kapcsolat már egyértelmű építészeti megfogalmazást is nyert: az árkot feltöltötték, a rezidencia falgyűrűjét és a templom körítőfalát pedig két rövid falszakasszal összekapcsolták.⁴⁵ Mindezzel együtt a pomázi nemesi lakóhely – a több szakaszban végrehajtott bővítések, átalakítások ellenére is – a középkor során mindvégig megmaradt az udvarházak szintjén, sem jogilag, sem építészetiileg nem emelkedett a várak közé.

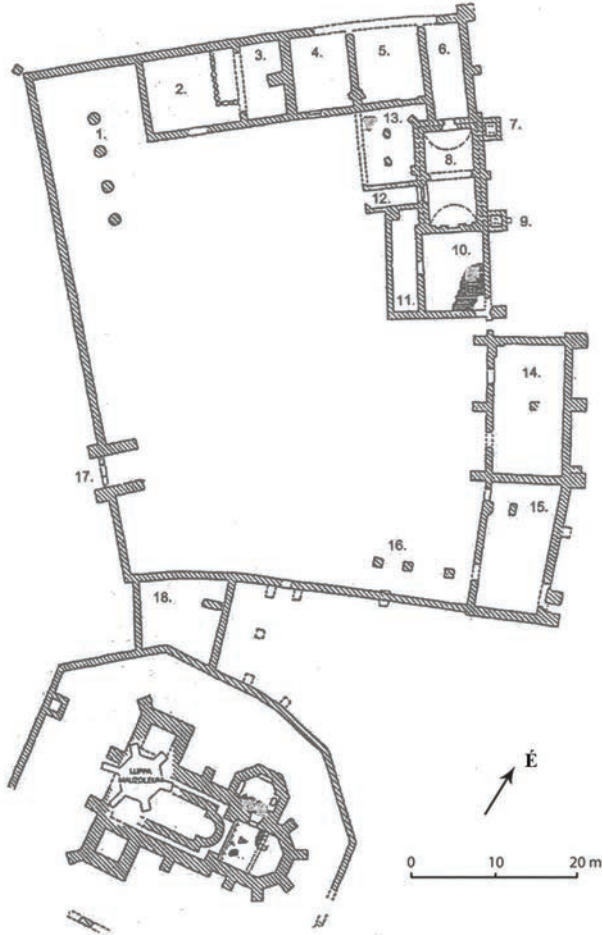
41 Lásd a MMA MÉM MDK Tervtárban a Détsy-hagyatékban a Várpalotára vonatkozó iratokat (1922/1-2), különösen a MOL P-707 Zichy cs. levéltára, 81. cs. f.100. No. 4., MOL P-707 Zichy cs. levéltára, 81. cs. f.100. 71.l., MOL P-707 Zichy cs. levéltára, 81. cs. f.100. 67-68.l., valamint a MOL P-707 Zichy cs. levéltára, 81. cs. f.100. 56.l. iratokat. Az egykori ferences templom helye feltehetőleg azért nem merült föl az új templom helyszínékként, mivel azon már állt a Zichy-féle temetőkápolna.

42 A helytörténeti irodalom és a régészeti topográfia sem ismer más templomra utaló jelet a középkori Palota településen. „A várban állott kápolnán és a ferencesek kolostorán (...) kívül más egyházi létesítményét nem ismerjük.” MRT 2, 211.

43 MRT 7, 187; VIRÁGOS 2004, 667-668; VIRÁGOS 2006, 33-35, 38.

44 MRT 7, 187-188; VIRÁGOS 2004, 669-670; VIRÁGOS 2006, 32-35, 38-39.

45 MRT 7, 1888; VIRÁGOS 2004, 666; VIRÁGOS 2006, 33-35.

16. kép: A pomázi udvarház és templom összesítő alaprajza.
Virágos 2006, 26. (Fig. 5.) nyomán

Márkusfalva

Pomáz esetében tehát a templom bekebelezése *nem* valósult meg, ahogy a Szepes megyei Márkusfalván sem, bár itt, úgy tűnik, a 16. század legelején határozottan felmerült ennek szándéka. A helyi birtokos, Márkusfalvi Máriássy István udvarházát kívánta átépíteni 1507-ben, ami ellen Lócse és a lengyel zálogban lévő tizenhárom szepesi város emelt panaszt, kifogásolva, hogy nem egyszerű bővítés vette kezdetét, hanem az udvarháznak vár módjára történő erősítése. Máriássyt nagy hatalma és kapcsolatai sem mentették meg az egyezkedéstől: hiába volt Szepesföld kapitánya és Szapolyai János egyik legfőbb familiárisa, kénytelen volt megállapodni a városokkal az építkezés, különösen az erősítés leállításáról. A márkusfalvi udvarház-átépítés ügyét újabban Horváth Richárd történész

17. kép: A kiskánai vár romjai délkelet felől, előtérben a vár déli falszorosában álló gótikus templomtorony

dolgozta fel,⁴⁶ számunkra most a megállapodás-tervezet egyetlen kitétele igazán érdekes. Az irat rögtön legelső pontjában ugyanis Máriássy arra tett ígéretet, hogy „udvarházába avagy várába” nem foglalja be az alig 30-40 méterre álló Szent Mihály plébániatemplomot, s azt fallal övezve nem kapcsolja rezidenciájához. Ugyanakkor a tervezet megengedi, hogy székhelye és a templom között átjárót létesíthessen.⁴⁷ A márkusfalvi példa így tehát nem csupán a templom bekebelezésének szándékáról tanúskodik, de a templomok és nemesi rezidenciák összekapcsolásának egy köztes, átmeneti változatát is szemléltetheti. Ahogy Horváth Richárd is rámutatott, e változatot képviselheti a régészeti kutatások alapján az ismertett pomázi udvarház vagy a Filippo Scolari ozorai várát a közeli plébániatemplommal összekötő „híd”.

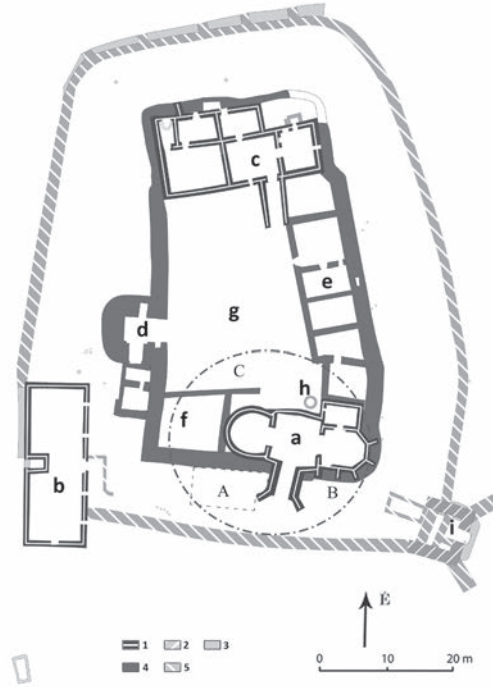
Templom és temetője kisajátításának lépései a kiskánai várban

A dolgozatban vizsgált jelenség egyik legfontosabb, s mindmáig legjobban ismert magyar példáját a kiskánai vár feltárásai hozták felszínre (**17-18. kép**). Mivel a várról és templomáról az utóbbi időben több tanulmány is megjelent,⁴⁸ az alábbiakban a rezidencia, a templom és a temető hármásának kapcsolatát tömören összegzem, s részletesebben csak a nélkülözhetetlen, illetve az eddig nem tárgyalt kérdéseket taglalom.

46 HORVÁTH 2012.

47 „...quod ecclesiam Sancti Michaelis castro sive curia sua nobilitari de Markosfalwa non incorporet sive muro coniugat possit, tamen de dicto castro sive curia sua nobilitari transitum aliquem ad ecclesiam ipsam facere.” HORVÁTH 2012, 430.

48 VIRÁGOS 2006, 40-60; NAGY 2010; NAGY 2011a; BUZÁS 2012a; BUZÁS 2013.

18. kép: A kishánai vár 15. századi állapotának vázlatos alaprajza. 1: a 15. század közepénél korábbi építmények; 2: a 15. század közepénél talán korábbi építmények; 3: bizonytalan keltezésű, illetve 15-16. századi építmények; 4: a 15. század közepére keltezett építmények; 5: talán a 15. század közepére keltezhető építmények. a: templom; b: korai délnyugati udvarház; c: északi palota; d: belső kaputorony; e: keleti palota; f: délnyugati épület; g: várudvar; h: kút; i: külső kaputorony. A: Szabó János Győző 1966. évi temetőfeltárásának szelvénye; B: 2008. évi temetőfeltárás szelvénye; C: 2010-ben feltárt gyermeksír helye. Pontvonal jelzi a templom körüli temető minimális kiterjedését.

Az Árpád-kori falu, temploma és temetője

A Mátra déli lábainál fekvő Kisnána legkorábbi ismert épített emléke a Mindenszentek tiszteletére szentelt templom. A patkóíves szentélyű rotundát egy alacsony, a környezetéből alig 20 méterre kiemelkedő dombon építették fel. A templom körül többretegű temető húzódott, melynek egykori kiterjedéséhez képest csak meglehetősen kis területét lehetett eddig feltárni.⁴⁹ Biztosan Árpád-korinak meghatározható sírlelet kevés adódott: mindössze öt darab bordázott S-végű karikaékszer, egy gömbös fejű tű, valamint egy 12. századi (Huszár Lajos által feltételelesen III. Istvánhoz kötött) ezüstpénz. Mindezek alapján a

49 NAGY 2010, 5-14.

19. kép: Emberalakos korai sírkő.
(MMA MÉM MDK Tervtár 12021/1963
nyomán.)

20. kép: Kettétört emberalakos korai sírkő.
(MMA MÉM MDK Tervtár 12022/1965/20.
nyomán.)

templom építéséről csak annyi feltételezhető, hogy építése talán a 12. századra helyezhető, bár az írott forrásokban először csak a 14. században tűnik fel.⁵⁰

A korai temetkezések egy részét ovális alakú, faragott sírkövekkel jelölték (**19-20. kép**). Sajnos egyik fennmaradt kő sem eredeti helyzetéből került elő. A faragványok közül három díszített (két emberalakos és egy egyenlőszárú kereszttel ellátott) esetében szerepük meghatározása egyértelmű, de minden bizonnyal szintén sírfedlap lehetett további négy, durvábban megmunkált, díszítetlen kőlap is.⁵¹ Az emberalakos sírkövek közelebbi párhuzamai 13-14. századi korhatározást valószínűsítene, a jelöletlen kőlapok tágabb keltezéssel a 11-14. század első fele között készülhettek.⁵² Pontosabb adatok hiányában a kutatás e sírjeleket klerikusokhoz vagy módosabb személyekhez, a kialakuló nemesség legelső rétegéhez vagy például a templom kegyúri családjához szokta kötni.⁵³ Elképzelhető, hogy szintén a települést birtokló kegyurakhoz, talán a Nánai Kompolt család őseihez kapcsolható a rotunda egy komolyabb átépítése is, melynek során a hajó nyugati oldalához egy köríves bővítést toldottak. A templom 15. századi nagyszabású gótikus átépítését megelőző nyugati bővítés pontosabb idejére és szerepére semmilyen biztos adat nem utal.⁵⁴

Mivel a rotunda a domb lapos platójának déli részén helyezkedik el, felmerül a kérdés, hogyan használhatták annak északi felét. A régészeti kutatások szerint a templom körüli

50 SZABÓ 1972, 57-59; NAGY 2011b, 83-84; NAGY 2010, 15-16.

51 Utóbbiak azonos funkciójára utal egyező kőanyaguk (kissé salakos andezit), hasonló kiképzésük és ovális alakjuk, valamint a részben egyező lelőköörülményeik. A díszített sírlapokra lásd: PAMER 1970, 302, 310 (24. lábjegyzet); PAMER 2004. A durván megmunkált kőlapokat a vár kőanyagának feldolgozása során a helyszínen azonosítottam.

52 Lásd RITÓÓK 1997a, 208; LŐVEI 2005, 80; SZABÓ 2005, 80. Hasonló sírkövekre említ számtalan példát Magyarországról és Közép-Európából: LŐVEI 2009, 202-204.

53 Lásd RITÓÓK 1997a, 208-209; RITÓÓK 1997b, 169; SZABÓ 2005, 80; LŐVEI 2009, 207-208.

54 NAGY 2010, 16-21.

temető valószínűleg csupán a terület déli felét foglalta el.⁵⁵ Kiszelületű temetőfeltáráásából kiindulva Szabó János Győző felvetette, hogy már a templom felépítését megelőzően egy kora Árpád-kori (esetleg honfoglalás kori) település állt a dombon, de elképzelését mindössze két edénytöredékre és egy veremszerű beásásra tudta alapozni.⁵⁶ 2010-ben szintén előkerült egy, a templom építésénél valószínűleg korábbi beásás és három cölöplyuk a domb közepe táján, azonban betöltésük faszenes rögökön túl csupán állatcsont-töredékeket tartalmazott.⁵⁷

Ehhez képest egy későbbi, nagyjából 13-14. századi időszak már sokkal határozottabban körvonalazható. A domb teljes területén – bár különböző mélységben – mindenhol megfigyelhető volt egy eltérő vastagságú – 20-30 cm-től 60-80 cm-ig terjedő – sötétbarna-fekete réteg, úgy az 1960-as évek ásatásai, mint a 2010-2011 közötti kutatások során. A réteget nemcsak kerámialeletei (csigavonalas vagy bordázott díszű fehér, csillámos soványítású fekete, hullámvonalköteggel díszített barnás és egyéb töredékek) keltezik, hanem az egyik, bordázott S-végű karikaékszerekkel ellátott gyermeksír is, melyet ebbe a sötétbarna-fekete földbe ástak le.⁵⁸ Korábban Szabó János Győző is 13-14. századnak határozta meg a temetőfeltárása alkalmával napvilágra került „szórványos telepanyag” túlnyomó részét.⁵⁹ A 2010. évi feltárások ugyanakkor intenzív korabeli megtelepedés egyértelmű nyomait (földbemélyített házakat, gödröket, árkokat stb.) a későbbi várudvar területén nem mutatták. Buzás Gergely a 15. századi északi palotaszárny (*18. kép c*) alatt egy annál korábbi faszerkezetű építmény karólyukaiként és oszlophelyeként értelmezett maradványokat tárt fel, melynek pontosabb keltezése azonban nem ismert.⁶⁰ Így továbbra is kérdéses, hogy a domb területén – a templomon és temetőjén kívül – egy falusias település részleteit, egy korai nemesi lakóhelyet vagy más egyebet jeleznek az Árpád-kor végi, Anjou-kor eleji leletek és jelenségek.

Rezidencia-építés a templom mellett

A terület első biztosabban ismert világi épülete a templomtól mintegy 20-25 méterre nyugatra épült fel (*18. kép b*). A közel 10×25 m alapterületű, kőből falazott pincével ellátott, légfűtéses, favázszerkezetes épület az 1325. évi birtokosztály után itt megtelepedő (és székhelyüket nevükben is hordozó) Nánai Kompoltok korai, erődítmény udvarházaként azonosítható. Közvetett adatok (építészeti analógiák és a család birtoklástörténete) alapján a rezidencia feltehetőleg a 14. század közepső harmadában készülhetett el.⁶¹

Később, a család jelentős birtokgyarapodását és társadalmi emelkedését szorosan követve nagyléptékű építkezések indultak Kisnánán a 15. században. Az átalakítások, úgy tűnik, először a falu templomát érintették (*18. kép a*). A munkálatok két legfontosabb eleme egy poligonális záródású új szentély és egy díszes templomtorony megépítése volt. A szentély közepén alakították ki Nánai Kompolt László pohárnokmester síremlékét

55 A temető eddig ismert, dokumentált legészakibb sírját 2010-ben tártuk fel a templomtól kb. 10 m-re északnyugatra. NAGY 2011b, 84.

56 SZABÓ 1972, 57-67.

57 NAGY 2011b, 83-84.

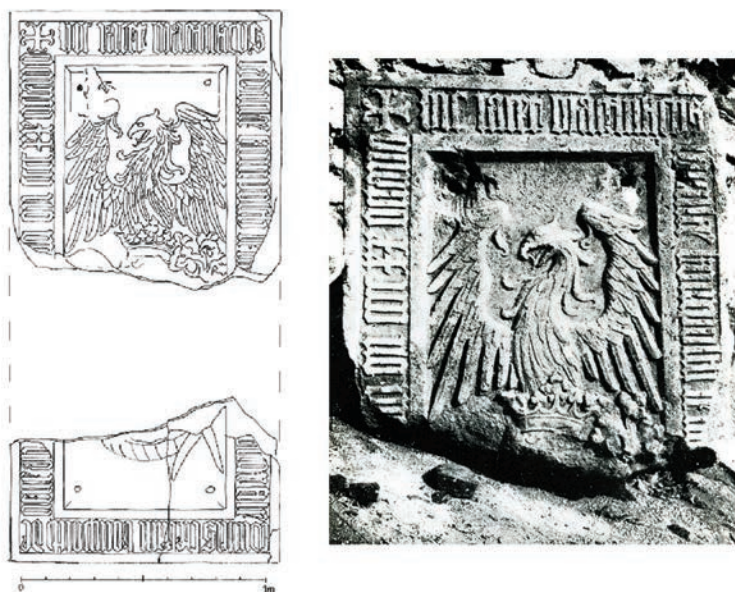
58 NAGY 2011b, 84; valamint a 2011. évi régészeti szakfelügyelet jelentése, 1. oldal.

59 SZABÓ 1972, 59.

60 BUZÁS 2012b, 7-8; BUZÁS 2012a, 8; BUZÁS 2013, 6.

61 BUZÁS 2012b, 6-9; BUZÁS 2013, 5-6; NAGY 2011a, 167-168.

21. kép: Nánai Kompolt László sírkövének töredékei. Csányi Károly – Lux Géza: Nána vár romjai. Technika 1941/2, 81-85. nyomán.

(21. kép). A sírkövön olvasható 1428-as évszám egyben a gótikus átépítés keltezésének legfőbb támpontja is: a templom átalakítása a század első harmadában mehetett végbe.⁶² Az átalakítások a temetőt sem hagyták érintetlenül. Területének egy részét, ahogy korábban a nyugati bővítmeny, most az új torony és a sekrestye, valamint a szentély bővítése foglalta el, a munkálatokkal régebbi sírokat is pusztítva.⁶³ A korai sírkövek egy részét egyszerű falazókőként hasznosították: az egyik emberalakos faragványt és két (valószínűleg) jelöletlen kőlapot a torony támpilléreibe építettek be.⁶⁴

A templom átépítését követően hamarosan sor került a Nánai Kompolt bárók szék-helyének továbbfejlesztésére, az udvarház bővítésére is. A családi temetkezőhelyül választott templommal szemben, az alacsony domb túlsó, északi végén felépült egy alápincézett, emeletes palota, a korai udvarház épületétől elkülönülten, attól meglepően távol (18. kép c). Az épület keltezése két megfigyelésen nyugszik: 1) a déli pincelejárat alapfalánál egy csomóban összetapadva előkerült 36 db Zsigmond-quarting;⁶⁵ 2) a lejárát pince felőli homlokzatába falazókőként beépített bordatöredék, mely a templomtorony boltozati bordáival azonos.⁶⁶ A pénzlelet és a másodlagos beépítésű kőfaragvány két, egymástól

62 NAGY 2010, 21-22.

63 NAGY 2010, 10, 22.

64 A sírkövek előkerülési helyére lásd: PAMER 1970, 302, 310 (24. lábjegyzet); PAMER 2004. A három közül kettő ma is befalazva látható a templomtorony délnyugati támpilléreben.

65 Lásd PAMER 1970, 303; valamint az 1963. évi ásatási napló augusztus 5-i bejegyzését a MMA MÉM MDK Tervtár 12021. sz. dokumentumában. A közlemény és a napló egyaránt kissé homályosan fogalmaz a pontos előkerülési helyet illetően: „a pincelejárat alapfalánál, illetve alatta”, valamint „az alapozással kb. egy vonalban”.

66 Lásd az 1963/XIX. ásatási fényképet a MMA MÉM MDK Tervtár 12021. sz. dokumentumában.

független érvként erősíti meg, hogy az építkezés csak 1430 után mehetett végbe,⁶⁷ azonban, ahogy látni fogjuk, minden bizonnyal még az 1440-es évek közepe előtt.⁶⁸ A templom és az északi palota munkálatainak időbeli közelsége alapján könnyen elképzelhető, hogy az udvarház bővítése már a rotunda régi falainak elbontása idején is tervbe volt véve.

A templom a vár részévé válik

A díszes palotával bővített főúri lakóhelyet valószínűleg hamarosan (vagy akár a palotaépítéssel egyidejűleg) egy palánképítménnyel övezték. A domb peremén futó, külső oldalán talán árokkal is kísért erődítés a korai udvarházat, az északi palotát, a templomot, valamint az esetleges (mára nyomtalanul eltűnt) könnyűszerkezetes melléképületeket vehette körbe. A feltárt cölöphelyek és a cölöpsorok alapárkainak helyzete alapján az erődítés kétségtelenül későbbi, mint a korai udvarház és az északi palota (vagy legalábbis utóbbinak valamilyen előzménye). Másrészről az újabb rétegtani megfigyelések azt bizonyítják, hogy a palánkszerkezet a belső kővérfal felépítése előtt készülhetett. Így kialakítása a 15. század első felére, második negyedére eshetett.⁶⁹

Ez a palánképítmény az első nyoma annak, hogy a templomot már nemcsak a birtokosok befolyása és támogatása fűzte a rezidenciához, a kegyúri jelenlétet már nem csupán a látványos építkezések és temetkezések hangsúlyozták, hanem az egyházat fizikailag is a családi székelyhez kapcsolták. Valószínű, hogy a temető területe ezzel tovább szűkült, a templom és temetője használatát pedig a kegyurak – ha kívánták – szorosabb ellenőrzésük alá vonhatták.

A palánkerődítést rövid időn belül egy korábban nem tervezett⁷⁰ kő várfal (a belső várfal) és kaputorony váltotta fel (**18. kép d**). Közvetlenül ezek építési szintje fölött került elő két Ulászló denár, egy Zsigmond quaring, valamint 30 db „nyilvánvalóan pénzverés céljára előkészített” rézlapka.⁷¹ Ezek alapján igen valószínű, hogy a belső várfal és a torony az 1440-es évek elején épülhetett. Az 1445. évi országgyűlési határozatban az 1439 óta engedély nélkül emelt erősségek között sorolták föl a kishánai várat is.⁷² Ez a *castrum* említés tehát már a kőfalakkal övezett birtokközpont utalhat, nem pedig a korábbi, egyszerűbb palánkerődítésre. A pártázatos, védőfolyosóval ellátott belső várfalat közvetlenül a

67 A quaringokat csak 1430-ban kezdték verni, Zsigmond halála után pedig nem maradhettek sokáig forgalomban. Lásd HUSZÁR 1972, 215-216; TÓTH 2006, 172.

68 Bár mindkét keltező érv kizárólag a pincére vonatkozik, azokat a pince feletti terekre is kiterjeszthetjük, mivel nem ismerünk olyan nyomot, mely utólagos alapincézésre utalna.

69 A palánk és a korai udvarház viszonyára, illetve a nyugati kettős palánksor északi irányú kiterjedésére lásd PAMER 1970, 302, 309-310. A rétegtani megfigyelések alapos elemzésére itt nincs mód, azokat lásd NAGY in press. A fenti keltezésnek megfelelően foglal állást Buzás Gergely is, lásd BUZÁS 2012a, 21-27; BUZÁS 2013, 12-15.

70 A maradványokon egyértelmű nyomait lehetett azonosítani annak, hogy mind az északi palotaszárnyat, mind a templom épületét úgy tervezték, hogy homlokzati falaikra nem fed rá később egy várfal. A templom vonatkozásában lásd: NAGY 2010, 36. A palota vonatkozásában: a várfal az épület armírozott déli falsarkaira rákartart, az északi oldalon álló támpillért magába foglalta, az északi traktus nyugatról harmadik helyiségének északi bejáratát pedig megszüntette.

71 Lásd az 1963. évi ásatási napló június 25-i, az 1964. évi ásatási napló április 14-i bejegyzését, az 1964. évi ásatási jelentés I. oldalát, valamint az 1963/28. árok és 1964/4. árok metszetrajzait (mindezeket lásd a MMA MÉM MDK Tervtár 12021. sz. dokumentumában). Lásd tovább HUSZÁR 1972, 216-218, ahol a lapkák pontos száma (a dokumentáció megállapításaihoz képest) kiigazításra került.

72 PAMER 1970, 300.

hajó- és szentélyfalak déli, illetve keleti oldala előtt húzták fel, a templom- és várfal között résnyi hézagot sem hagyva. Egyedül a templom főkapuját magába foglaló templomtorony lépett ki a várfal elé, talán így biztosítva a bejárást akár a település lakosai számára is. Úgy tűnik, jelentős módosítást nem eszközöltek az alig néhány éve alaposan átalakított templomon. A nyugati bővítmény falát áttörő északnyugati ajtónyílás elkülönített belépést biztosíthatott a várbeliek vagy a kegyúr családja számára, ez a bejárat azonban jóval korábbi is lehet.⁷³

A temető sorsa a befoglalás után

Kézfenekvőnek tűnik, hogy a vár kiépítésével a templom körüli temetkezések lehetősége megszűnt, ez azonban a feltárások alapján közel sem biztos. A régészeti megfigyelések szerint a belső várfal emelésekor már számolhattak mind a keleti palotaszárny, mind a várudvar délnyugati épületének kialakításával, s feltehetőleg az udvar délkeleti sarkába helyezett kút is a század közepi építkezések eredménye (**18. kép e, f, h**).⁷⁴ Kevésbé egyértelmű a külső várfal építésének kora, mindenesetre valószínű, hogy *valamikor* a belső várfal felépítése után készülhetett.⁷⁵ Ezek alapján a 15. század közepétől már csak a templom déli és keleti oldalán, azaz nagyjából a falszorosok területén maradhatott elvi lehetősége újabb sírok ásásának, de kérdéses, hogy ezek a területek már a váron belülrre vagy még éppen kívülre estek.

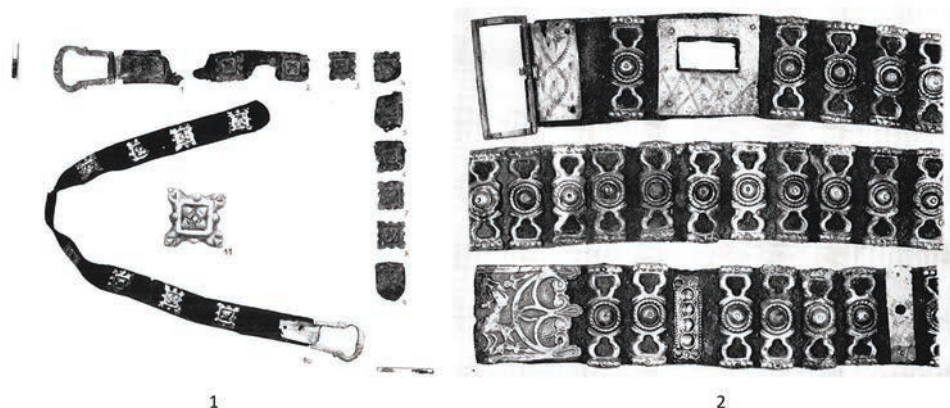
A feltárások korlátozott kiterjedése miatt a temetkezési gyakorlat megszakadását vagy folytatóságát jelenleg mindössze négy olyan sír alapján vizsgálhatjuk, melyek a 15. századon belül pontosabban keltezhető leleteket is tartalmaztak. A sírok a templom déli oldalán nyitott, 1966. és 2008. évi szelvényekből ismertek. Ezek közül két, pénzzel keltezhető temetkezés akár még a várépítés idejét is megelőzhette: az egyikből 1 darab 1439. évi, a másikkól 3 darab 1443. évi érem került elő. Két további temetkezésben kizárólag egy-egy jó megtartású, fémveretes pártaöv került elő (**22. kép**). Feltárójuk, Szabó János Győző az öveket a metallográfiai vizsgálatok alapján egykorúnak vélte, az ismert párhuzamok körét áttekintve pedig készítésüket Mátyás és II. Ulászló korára helyezte. Ezen viszonylag tág határokon belül a Mátyás-kor első felét, azaz a 15. század harmadik negyedét jelölte ki legvalószínűbb időszaknak, figyelembe véve az azonos sírrétegen belül feltárt két további mellékletes temetkezést.⁷⁶ A két pártaöv közül az egyik azonban csak pár évtizeddel készítése után, a 15. század utolsó évtizedében kerülhetett a földbe, a feltáró

73 A közlemények és az ásatási dokumentációk az ajtónyílás koráról nem adnak felvilágosítást.

74 A keleti palota esetében erre utalhat a várfalban kialakított emésztőakna és egy *in situ* konzol szintén a várfalban (PAMER 1970, 308; BUZÁS 2012a, 37; BUZÁS 2013, 21.), a délnyugati épület esetében a várfal derékszőgű, sarkos kialakítása és a várfalon átvezetett vízvezető csatorna helye (BUZÁS 2012a, 40; BUZÁS 2013, 22.)

75 Pamer Nóra szerint a várfal a 15. század közepén vagy második felében épülhetett, lásd PAMER 1970, 306. Virágos Gábor biztosan 1490 után, de inkább az 1530-as évekre keltezte, lásd VIRÁGOS 2006, 50, 53. Buzás Gergely szerint a külső várfal 1445-ig, míg a belső 1460 körül készült el, lásd BUZÁS 2012a, 27-32; BUZÁS 2013, 15-18. Véleményem szerint az ásatási megfigyelések Buzás Gergely álláspontját a két fal sorrendjét illetően nem erősítik meg. A kérdés alaposabb elemzését lásd NAGY in press.

76 Utóbbiak közül az egyiket az említett 1439. évi érem keltezte, a másikat egy kampós felerősítésű, ovális karikájú és trapézalakos testű vascsat, melynek azonban csak távolabbi, a 14-15. század fordulójára keltezhető párhuzamát találta. Lásd SZABÓ 1972, 59-65.

22. kép: Pártaöves sírok leletei Szabó János Győző kislánai feltárásából. 1: az 1. sír övmaradványai restaurálás előtt és után, valamint az egyik övveret felnagyított rajza; 2: a 3. sír restaurált övének részletei. Szabó 1972, 11. (18. kép) nyomán.

szerint legalábbis erre utalhat az övön azonosítható javítás, valamint a sírban megfigyelt viseleti helyzet.⁷⁷

Szabó János Győző alapos elemzése meggyőzően támasztja alá az általa javasolt, 15. század második felére meghatározott keltezés *lehetőségét*, azonban – véleményem szerint – egy tágabb, pontosabban korábbi keltezés *is* helytálló lehet. Erre mutatnak a részben Szabó által is felvázolt viselettörténeti adatok,⁷⁸ valamint néhány párhuzam. Szembeötlő, hogy az elméletileg később sírba került öv veretei közül éppen a javítás bizonyítékaként értelmezett téglalap alakú díszlemez esetében a Szabó által felsorolt három analógia közül kettőt közlő a 14. század második felére, illetve végére kelteztek.⁷⁹ Ugyanezen övnek a lilimos stilizált mérművel és ugró kutya alakjával díszített szíjvége (mely részletgazdagsága folytán az egész öv korhatározása szempontjából is fontos lehet) Selmeczi László karcag-orgondaszentmiklósi közlése alapján szintén jóval korábbi, 14. századi párhuzamokkal *is* rendelkezik.⁸⁰

Mindezek alapján a temető legkésőbbi, valóban jól keltezhető sírjainak az említett éremmellékletes temetkezéseket tartom, a két pártaöves temetkezés – véleményem szerint – ugyanúgy származhat a 15. század első, mint második feléből. Nyitott kérdés tehát, hogy a templom déli külső oldalán a temetkezés gyakorlata a század közepi várépítést követően megszakadt vagy néhány évig, esetleg – a korábbi elképzelések szerint – néhány évtizedig még szűkebb területen tovább folyt. A korábbi szakirodalom a temető felhagyását a külső

77 SZABÓ 1972, 61-63. További érvként utalt Lengyel Imre hisztokémiai vizsgálatára, melynek módszertana, eredményei ma már nem elfogadottak.

78 SZABÓ 1972, 63. A veretes pártaövek Zsigmond uralkodása idején való feltűnését, illetve térnyerését említi, pénzzel keltezett sírleletek példáit is felsorakoztatva: HATHÁZI 2004, 95-96.

79 SZABÓ 1972, 64, 67 (különösen 39. lábjegyzet).

80 SELMECZI 2006, 262-265. Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a kislánai öv Szabó által meghatározott keltezését, s annak néhány, Szabó által is említett, érmeikkel keltezett kései párhuzamát Selmeczi László nem vitatta.

várfal megépítésével, s az így kialakított falszorossal hozta összefüggésbe.⁸¹ Ez az érvelés azonban az említett palánkerődítést tekintve nem feltétlenül meggyőző, hiszen az már korábban is az erősség belső területébe zárta a temetőnek a kései sírokat tartalmazó részét. Kétségtelen, hogy a falszoros és a temető egyidejű létezése gyakorlati szempontok miatt is nehezen kivitelezhetőnek tűnik, de tény, hogy a késeinek meghatározható ismert sírok nem szűkítették le jobban a falszoros közlekedésre alkalmas területét, mint maga a gótikus templomtorony.⁸²

Következtetések és nyitott kérdések

Egyedi esetek vagy általánosabb jelenség?

Azt már az eddig áttekintett példák is világosan jelzik, hogy a bándi várban talált Árpád-kori temetőrészlet nem egy teljesen elszigetelt esetet jelent (**23. kép**). Természetesen templomok és temetőjük bekebelezése nem sajtáságosan magyar jellegzetesség, hasonló átalakulásokat a középkori Európa távoli területeiről is ismerünk. Várak és egyházi épületek szerteágazó kapcsolatát, összefonódásaiknak sokrétű társadalmi-politikai hátterét ismertette például az angliai várak tájrégészeti szemléletű kutatását bemutató monográfiájában Oliver Creighton.⁸³ Az általa említett példák közül számunkra talán legérdekesebb a somerseti Farleigh Hungerford vára lehet, melynek 1420-as évekre keltezett bővítése során a nagyhatalmú lord, Walter Hungerford az új külső várudvarba foglalta bele Szent Lénárd

Rezidencia	A templom / temető ismert kezdete	A rezidencia ismert előzményei	A befoglalás (szándékának) ideje	A befoglalás kezdeményezői	A templom sorsa a befoglalás után	A temető sorsa a befoglalás után
Bánd, Essegvár	12. század	?	13-14. század	az Essegváriak (vagy őseik az Igmánd, illetve Lórinte nemzetségből)	?	legkésőbb a 15. századtól felszámolás és építkezésekkel bolygatás
Kisnána, vár	12. század	udvarház, 14. század közepe	1430-as - 1440-es évek (palánk-, majd kőfal)	Nánai Kompolt János pohárnokmester, hevesi ispán	temetkezőhely, várkápolna (?) és/vagy közös használat?	fokozatos térvészítés és építkezésekkel bolygatás; legkésőbbi ismert sírok: 15. század közepe vagy 2. fele
Ónod, vár	13. század (?)	udvarház, 14. század (esetleg 13. század vége)	14-15. század fordulója	Cudar Péter szlován bán (és testvére István?), valamint fia(i)	nem ismert, talán elbontás	részleges vagy teljes felszámolás, építkezésekkel bolygatás
Várpalota, vár	Árpád-kor (esetleg 14. század)	udvarház, 14. század 2. fele	15. század első fele (vagy 14. század vége)	az Újlakiak (Kont Miklós nádor leszármazottai)	várkápolna (de a 15. század közepén ferences kolostor alapítása kb. 1 km-re)	?
(Márkusfalva, udvarház)	?	udvarház	1507	Márkusfalvi Máriássy István, Szepesföld kapitánya	X	X

23. kép: Földesúri várakba (udvarházakba) befoglalt (befoglalni tervezett) középkori templomok és temetők

81 PAMER 1970, 306; VIRÁGOS 2006, 50, 53.

82 Részletesebben lásd NAGY 2010, 36-38.

83 CREIGHTON 2005, 110-132.

egyházát. A plébániatemplomot várkapolnává alakították, helyettesítésére pedig egy új templomot építettek a település számára.⁸⁴

A távoli és esetleges példáknál azonban sokkal érdekesebb kérdés, hogy mennyire lehetett gyakori a középkori temetők hasonló kisajátítása a Magyar Királyságban. Természetesen az oszmán-török hódítás árnyékában védelmi céllal megerősített templomok – mint például a Fejér megyei Vál templomának török palánkvárrá történő átalakítása a 16. század közepén⁸⁵ – egy egészen más jelenség emlékei, így azok tárgyalása most nem feladatunk. Hasonlóképpen eltérő folyamatokról és történeti háttérrel van szó az uralkodói központok és püspöki székhelyek erősítéseibe foglalt templomok esetében. Ugyanez igaz az olyan várakra, ahol a falakon belül álló kápolna feltehetőleg eredetileg is a hatalmi központtal szorosan összefüggő (akár kifejezetten magánkápolna) szerepet töltött be, nem pedig egy átlagos települési közösség lekipásztori szolgálatát.⁸⁶

Az általam vizsgált jelenség elterjedtségét tekintve kiindulópontot jelenthetnek a Magyarország több megyéjét, régióját lefedő modern vártopográfiai kutatások közzétett eredményei. Ezeket átböngészve úgy tűnhet, középkori temetők várakba foglalása inkább a sajátos kivételek közé sorolható. Falusi templomok erősítésére természetesen sok adat ismert, azonban a temetőt övező árkok, sáncok vagy körítőfalak kora és (védelmi vagy lehatároló) szerepe a legtöbb esetben bizonytalan, s csak ritkán merül fel, hogy egyben egy földesúri lakóhely erősítését képezték volna. A Heves megyei Pétervására településen például hiába nevezték már a 18. században is várnak a lőréses kőfallal övezett templom déli oldalán fekvő régi temetőt, a területet határoló sáncszerű maradványok jellege, szerepe és keltezése is bizonytalan.⁸⁷ A Nógrád megyei Nézsa esetében a középkori templomot és temetőjét egy markáns árok övezi, a település pedig földesúri székhelyül is szolgált az ismert Nézsai előnév alapján, azonban a család egykori udvarházának helye és az árok kora is teljesen ismeretlen.⁸⁸ A szintén Nógrád megyei Alsópetényen mind a templom, mind a kb. 30 méterre felépített udvarház középkori volta biztos, azonban az erősítettség egyik esetében sem volt határozottan igazolható.⁸⁹

A Tolna megyei Sárszentlőrinc-Birkajárás esetében Miklós Zsuzsa vetette föl, hogy a középkori erősített helyen esetleg egy templom körüli temető létesülhetett. Szondázó ásatása során a sánccal, palánkfalal és árokkal övezett erősség területén belül cölöpszerkezetes, valamint téglá-, illetve kőépületek maradványain túl kilenc, késő középkoriként, illetve 16. századiként keltezett sír is előkerült. A castellumnak vélt, 14-15. századi erősített hely és a temetkezések kapcsolatát azonban nem lehetett egyértelműen meghatározni, az egyetlen horgaskapocs sírlelet alapján a temetkezések az erősség használatánál későbbiek is lehetnek. Templomra utaló nyom nem mutatkozott, ráadásul a lelőhelytől néhány száz méterre egy középkori faluhelyet és szétszántott templomát lehetett azonosítani.⁹⁰ Mindezek alapján meglehetősen kétséges, hogy a lelőhelyet a dolgozatban vizsgált

84 CREIGHTON 2005, 124-125.

85 Lásd HATHÁZI – KOVÁCS 1996. Hasonló példa Fonyód-Alsóvár esete, ahol azonban a keresztények építették a templomot és temetőjét övező erősítményt, lásd legutóbb SZABADOS 2017.

86 Így például az udvarhelyszéki Firtos várában állt, viszonylag kisméretű, félköríves szentélyzáródású kápolna valószínűleg még akkor sem a jelen dolgozatban vizsgált jelenséghez volna kapcsolható, ha a várépítésnél korábbi eredetét igazolni lehetne. A várra és topográfiai helyzetére lásd SÓFALVI 2017, 188-191.

87 MVT 2, 98-99.

88 MVT 4, 51-52.

89 MVT 4, 18-20.

90 MIKLÓS 2007, 300-305, 436.

jelenség példáihoz lehetne sorolni, s meggyőzőbb, hogy a sírok inkább a területre a 16. század során beköltöző, balkáni eredetű népesség hagyatékát képviselik.⁹¹

Középkorinak meghatározott sírok láttak napvilágot a Nógrád megyei Ecseg Ilona-vár nevű erősségében is. A bronzkori erődítést felhasználó középkori kővár az Árpád-kor végén vagy a 14. század elején épülhetett, területén – szintén csupán egy szondával kutatva – három nyújtott helyzetű csontváz és egy csecsemő sírja került elő, utóbbi gyöngyökkel és koporsómaradványokkal.⁹² Az ecsegi vár (a sárszentlőrinci erősséghez hasonlóan) jól megközelíthető, alacsony kiemelkedésen épült, így domborzati adottságai akár egy középkori templom és temetője számára is megfelelőek lehetnek. Azonban a templom körüli temetők talán legjellegzetesebb vonása, a sírok összetett szuperpozíciója itt sem jelentkezett, így az értelmezés – a feltárások jelenlegi, rendkívül korlátozott fokán – szintén meglehetősen kérdéses.

Ha a fentieknek megfelelően megállapítjuk, hogy a „bekebelezés” jelensége nem volt gyakori a Magyar Királyságban, érdemes hozzátennünk azt is, hogy egykori számuk a jelenleg ismerthez képest azért számottevően nagyobb lehetett. Önmagában már az is figyelmeztető jel lehet, hogy 2018-ban teljesen váratlanul és előzmények nélkül jelentkezett a bándi temetőrészlet, s hogy a kishánai templom befoglalása semmilyen nyomot nem hagyott az (ismert) írott forrásokban. Szintén beszédes a márkusfalvi példa, hiszen a megállapodás-tervezet alapján úgy tűnik, az udvarházhoz közeli templom bekebelezésével mint reális lehetőséggel és a birtokos kifejezett igényével kellett számolni a szepességi településen. Az ismert néhány eset alapján ráadásul úgy tűnik, a templomok és temetők „kisajátítása” nemcsak a legszűkebb értelemben vett társadalmi elit körében jelent meg. Noha Ónod, Kishána és a kérdéses Várpalota esetében kétségtelenül nagyhatalmú bárói családok építkezéseiről beszélhetünk, Bándon a temető 13-14. századi bekebelezése az Essegváriakhoz vagy őseikhez köthető. Az ő rangjuk és hatalmuk – legalábbis a 14. századot tekintve – nem ért fel az országos politikában meghatározó szerepet vállaló bárói családokéhoz, annak ellenére, hogy a térségben mindvégig jelentős befolyással bírtak.⁹³ A jelenség egykori elterjedtsége vonatkozásában nem mellékes, hogy templomok és temetők befoglalására elsősorban ott kerülhetett sor, ahol a vár jól megközelíthető helyen, a település központi területén épült föl. Ezek a helyszínek azonban gyakran különösen is nehezen kutatható lelőhelyek, hiszen a továbbélő településeken utólag sokszor beépítették vagy nagymértékben elpusztították a középkori maradványokat. Mindamellett, hogy a jelenség tehát több helyszínen könnyen rejtve maradhatott mind a régészek előtt, mind az írott forrásanyagban, úgy tűnik, a templomok és temetők befoglalása bizonyos esetekben rendkívül kézenfekvő megoldás lehetett a középkor során.

A „bekebelezések” lehetséges okai

Közismert, hogy a jól megközelíthető helyen épült nemesi lakóhelyek és rezidenciák egyik legjellemzőbb helyszíne volt a középkori települések központja, gyakran a

91 A balkáni eredetű betelepülők lehetőségére – kikre a közeli templomos hely újkorban nyert Rácegrespuszta neve is utalhat – K. Németh András hívta fel figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm. Közlése szerint a lelőhelyen Miklós Zsuzsa ásatai óta csak korlátozott eredményeket hozó műszeres leletfelderítés zajlott.

92 MVT 4, 32-33.

93 HORVÁTH 2002, 11-13; RAINER 2008, 11-23.

plébániatemplom szomszédságában.⁹⁴ A késő középkori magyar rezidenciaépítészet egyik jellegzetes vonulatát alkotják azok az erősségek, melyeket a 14-15. század során egy korábbi udvarház erősítésével, jelentős bővítésével alakítottak ki.⁹⁵ Azokon a helyszíneken, ahol az építkezéshez nem állt rendelkezésre elegendő szabad terület, kézenfekvően felmerülhetett, hogy a nemesi lakóhelyet a szomszédos templom és temetője irányában bővítsék, akár úgy, hogy azok területét is bekapcsolták a rezidencia fallal övezett együttesébe. Így a helyszűke – amennyiben nem egy új, tágasabb helyet szemeltek ki a rezidencia számára – elméletileg közrejátszhatott a döntésben.

Természetesen egy templom vagy temető megszentelt földje kárára terjeszkedni aligha lehetett következmények nélkül. Azon túl, hogy a lépés az egyház és a helyi megyéspüspök ellenkezését vívhatta ki, bizonyára gondoskodni kellett a közösségi vallásgyakorlás és temetkezések folytonosságáról is, ami további terheket jelenthetett vagy épp a földesúri rezidencia önálló használatában okozhatott nehézségeket. Ennek megfelelően a „helyszűke” valószínűleg önmagában nem volt elégséges indok a bekebelezéshez. Néhány esetben, úgy tűnik, a védelmi szempontok is szerepet játszhattak a döntésben. A bándi várdombon ugyan (egyelőre?) nincs tudomásunk egy, a temetővel egyidejűleg használt korai nemesi lakóhelyről, mindenesetre tény, hogy a területet hathatósan erősíteni csak úgy lehetett, ha a dombhát legvédelemben, a temetőt is magában foglaló északnyugati végét is az erősségbe vonták be.

Kisnána esetében a domborzati viszonyok és a rezidencia már álló épületeinek elhelyezkedése hasonló módon szinte elkerülhetetlenné tette, hogy amikor a nemesi lakóhely erősítése mellett döntöttek, akkor a templomot is bekapcsolták az együttesbe. Figyelemre méltó, hogy a bekebelezés itt kétségtelenül a Habsburg Albert halálát követő belháborús években történt, amikor a husziták által is fenyegetett térségben a védelmi igény nyilvánvalóan erősen megnövekedett. Jellemző, hogy közel azonos időben került sor egy másik plébániatemplom erősséggé való átépítésére is: az 1440-es évek elején a tapolcai Templom-dombon épült Boldogságos Szűz egyházat erősítette a birtokos lövöldi karthauzi kolostor perjele. Noha az erősség nem tudott ellenállni az Ulászló-párti erők támadásának, az eset jól jelzi, hogy az északkelet-magyarországi térséghez hasonlóan a Dunántúlon is gyors (bár kétes értékű) erősítésekkel igyekeztek fokozni egy-egy helyszín védelmét. Tapolca temploma mégsem sorolható a dolgozatban vizsgált jelenség valódi példái közé, hiszen itt nem egy földesúri rezidencia húzódozott rá a templomra, csupán a lövöldi kolostor egy jelentős birtoka, a mezőváros és plébániatemploma védelmét szolgálhatta a megépülő sokszög alaprajzú erősség. Sokatmondó, hogy miután a támadásban az erősség elpusztult, néhány évvel később a karthauzi perjel az új erődítményt már a templom mellett, s nem a körül építtette fel, ez alkalommal belefoglalva egy korábbi eredetű földesúri udvarház épületét is.⁹⁶

A védelmi szempontokon túl nyilvánvalóan szerepet játszhatott számos egyéb, ma már alig rekonstruálható tényező is, köztük például az, hogy a földesúri székhely rangját egy-egy

94 MAKSAY 1971, 123-125. Újabb Pest megyei falusias települések példáin mutatta be Rác Tibor Ákos, hogy a magasabb társadalmi ranggal bíró lakosok már az Árpád-kor végén is rendre a templom közelében telepedtek meg. Lásd RÁCZ 2013.

95 FELD 2017, 392.

96 Az 1440-es „zavaros évek” dunántúli, Tapolcát is érintő eseményeire lásd PÁLOSALVI 2003. A tapolcai erődítésekre lásd MRT 1, 160; HANGODI – PAÁL 2011.

templom jelentősen megnövelhette.⁹⁷ Márkusfalván, ahol az erődítés igénye önmagában valószínűleg nem indokolta volna a befoglalást, jól látszik, hogy a templommal való szoros kapcsolat különösen fontos lehetett a birtokos számára, s ha mást nem, legalább a kegyúri kapcsolatot látványosan kifejező átjárót meg kívánta építtetni. A templom várfallal történő befoglalása természetesen jóval túlment a kegyúri jogok maximumán, a magán- vagy saját egyház (Eigenkirche) intézményére korszakunkban (a dolgozatban vizsgált építkezések idején) az alapítók, illetve leszármazottaik már végképp nem tarthattak (volna) igényt.⁹⁸ Kérdéses, de a rendelkezésre álló adatokkal általában nem igazolható, hogy az egyes esetekben a birtokosok saját őseik alapításának tarthatták-e a befoglalt templomokat, s ez által érezhették-e magukat valamiképp felhatalmazva a lépésre.

A templomok és temetők sorsa a „bekebelezés” után

Az angliai példához hasonló világos helyzet, amikor a várúr a település számára új templomot építtetett, a magyar példák között nem ismert. Várpalota esetében ugyan nem kizárt, hogy a várépítéssel közel egyidejűleg alapított ferences kolostor ezt a helyettesítő szerepet is ellátta, de, mint láttuk, itt más értelmezések is elképzelhetőek. A többi helyszínről nincs adatunk új templomok alapítására, így lehetséges, hogy a földesúri rezidenciába bekapcsolt templomok egy része a megváltozott körülmények között is biztosította közösségei számára a vallás gyakorlását. Új kápolnák létesítése helyett a korábbi egyházak valamiféle megosztott használata egyébként jóval takarékosabb megoldás lehetett, hiszen az építkezés és a templomi felszerelések költségein túl a papi személyzet javadalmazása és a területileg illetékes helyi plébánia felé fizetendő összeg is az alapítót terhelte volna.⁹⁹

Figyelemre méltó ebből a szempontból a Marótiak gyulai és valpói vára, pontosabban az azokban eredetileg is várkápolnának épült egyházakra vonatkozó 1445. és 1453. évi okleveles adatok.¹⁰⁰ Valpón a várbeliek, Gyulán a várbeliek és a vár környékén lakók is jogot kaptak a kápolnában tartott szentmisén részt venni, sőt előbbi helyen a kápolna teljes parochiális joghatóságot kapott a várbeliek fölött, a gyermekkeresztelést leszámítva. Úgy tűnhet ezek alapján, hogy a Marótiak a legkevésbé sem törekedtek várkápolnájukat „kisajátítani”, onnan az alacsonyabb társadalmi helyzetűeket kiszorítani. A kápolnák közös, megosztott használata tehát elméletileg kivitelezhető lehetett más helyszíneken is. Érdekes, hogy Gyulán éppen a vár kapujának körülményes nyitásával indokolták, miért szükséges az érintetteket kiemelni a település plébániatemplomának joghatósága alól. Amennyiben ez nem csak ürügyként szolgált, úgy a példa rávilágíthat a közös használat gyakorlati megvalósításának esetleges nehézségeire is. Kiszámítva a vár alaprajzi elrendezése talán alkalmas volt arra, hogy a templom továbbra is ellássa parochiális szerepét, hiszen a templom déli kapuja a falszorosra nyílt, így az megközelíthető volt a rezidencia belső magjának érintése nélkül is, de a vár külső kaputornyán így is biztosítani kellett (volna) valahogy az áthaladást.

97 Várkápolnák reprezentációs és egyéb szerepeire lásd HORVÁTH 2009, 84-89; várak és templomok sokrétű kapcsolatára, nemzetközi kitekintéssel: VIRÁGOS 2006, 102-111; CREIGHTON 2005, 110-132.

98 A magánegyháztól a kegyúri jogokig vezető változásról lásd KUMOROVITZ 1964, 70-76.

99 Lásd VIRÁGOS 2006, 103, valamint HORVÁTH 2009, 87-88.

100 Lásd FELD 2000, 261; HORVÁTH 2009, 87.

A templomok használatához hasonlóan sok a nyitott kérdés a temetők sorsát illetően is. Kiszámítható (de teljes bizonyossággal nem igazolható), hogy a temető egy szűkebb területre korlátozódva tovább működött a befoglalás után is, míg Bándon, Ónodon és talán Várpalotán inkább úgy tűnik, hogy a várépítés egyben a temetkezési gyakorlat végét jelentette. Az eltérések ellenére is általános jelenség ugyanakkor, hogy a temető egykor megszentelt földjét láthatólag nem részesítették különleges bánásmódban, megkülönböztetett tiszteletben. A korábbi temetők fölött nem csak várudvarok létesültek, de az elhunytak sírjait lakó- és melléképületekkel, kútásással is bolygatták. A sírok kihantolása és a vázak újratemetése vagy osszárumba gyűjtése elméletileg ugyan elvégezhető lett volna,¹⁰¹ azonban ez még az egyszerű templombővítések esetén sem volt jellemző gyakorlat: közismert, hogy középkori templomaink régészeti keltezését igen gyakran éppen a falak által elmesztett vagy bolygatott temetkezések segítik. Az elhunyt ősök tisztelete szempontjából különösen érdekes a kiszánai temetőből származó, hozzávetőleg 12-14. századi, ovális alakú sírkövek esete, különösen is a két emberalakos, 13-14. századra keltezhető darab. Ezek bizonyára rangosabb elhunytak, akár a birtokos Nánai Kompolt család ősei temetkezéseit is jelölhették, ennek ellenére a faragványokat eredeti helyükről elmozdítva, (többek között) a templomtorony támpilléreibe építették be egyszerű falazóköként. Úgy tűnik, amennyire nagy gondot fordítottak itt a 15. század elején a gótikus szentély közepén kialakított új családi sírhely építészeti keretének megformálására, annyira kevésbé becsülték meg az elhunytak emlékét hirdető divatjamúlt, régi sírjeleket.¹⁰²

Irodalom

- BUZÁS 2012a Buzás Gergely: Jelentés a kiszánai vár 2010-es megelőző feltárásának második üteméről. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2012.
- BUZÁS 2012b Buzás Gergely: A kiszánai vár története. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2012.
- BUZÁS 2013 Buzás Gergely: *A kiszánai vár története.* (Archaeológia Könyvek 2.) Visegrád, 2013.
- CREIGHTON 2005 Creighton, O, H.: *Castles and Landscapes: Power, Community and Fortification in Medieval England.* London 2005.
- DÉTSZY 1975 Détszy Mihály: Az ónodi vár korai építkezései. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 13-14. (1975) 191-209.
- FEDELES 2011 Fedeles Tamás: Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája. *Századok* CXLV/2 (2011) 377-418.
- FELD 2000 Feld István: A gyulai vár a középkorban. In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szeged 2000, 257-280.

101 Szórványos adatokat ismerünk rá pl. Angliából, hogy egy-egy templom átépítése vagy egy korábbi temető fölött létesített erősség kialakítása során a sírok egy részét kihantolták és újratemették. Könnyen lehet azonban, hogy e ritka példák esetében is csupán néhány rangosabb temetkezésről vagy egy élő család hozzátartozóinak sírjairól volt szó. Lásd GILCHRIST 2013, 204; CREIGHTON 2005, 121-123.

102 A sírkövek által jelzett temetkezések sorsát ugyanakkor nem ismerjük. Így elméletileg elképzelhető, hogy amennyiben valóban a család felmenőinek (nem pedig papoknak vagy más módosabb lakosoknak) sírjairól volt szó, akkor az elhunytak földi maradványai más elbánásban részesültek, mint sírjeleik.

- FELD 2014   Feld István: A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében I. *Századok* 148/2 (2014) 351-386.
- FELD 2017   Feld István: Várak és erődítmények a középkori Magyarországon. In: Veszprémy László (szerk.): *Magyarország hadtörténete I. A kezdektől 1526-ig*. Budapest 2017, 367-400.
- GERGELYFFY 1970   Gergelyffy András: Palota és Castrum Palota. *Magyar Műemlékvédelem* 1967-68. (1970) 125-145.
- GILCHRIST 2013   Gilchrist, Roberta: *Medieval Life: Archaeology and the Life Course*. Woodbridge 2013.
- HANGODI – Paál 2011
                           Hangodi László – Paál József: A tapolcai Templom-domb és erődítménye. *Várak, Kastélyok, Templomok* 2011/1, 18-20.
- HATHÁZI 2004   Hatházi Gábor: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*. (Opuscula Hungarica V.) Budapest 2004.
- HATHÁZI – KOVÁCS 1996
                           Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: *A váli gótikus templomtorony*. Adatok Vál 14-17. századi történetéhez. Székesfehérvár 1996.
- HORVÁTH 2002   Horváth Richárd: *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. PhD doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Kézirat. Debrecen 2002.
- HORVÁTH 2009   Horváth Richárd: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: Neumann Tibor – Ráczy György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Budapest 2009, 63-104.
- HORVÁTH 2012   Horváth Richárd: Mitől vár a vár? Márkusfalvi Máriássy István várépítési kísérlete 1507-ben. In: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Budapest 2012, 421-430.
- HUSZÁR 1972   Huszár Lajos: A kishánai vár éremleletei. *Az Egri Múzeum Évkönyve* VIII-IX. (1972) 215-219.
- KUBINYI 1989   Kubinyi András: Főúri rezidenciák a középkor végén. In: Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (11-19. század)*. Veszprém 1989, 87-93.
- KUMOROVITZ 1964   Kumorovitz Lajos Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest” legkorábbi említése). *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16 (1964) 43-83.
- LÁSZLÓ 1992   László Csaba: Újabb kutatások a várpalotai várban. In: Juan Cabello (szerk.): *Castrum Bene 2/1990: Várak a késő középkorban*. Budapest 1992, 183-192.
- LÁSZLÓ 2006   László Csaba: A várpalotai 14. századi palota. In: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest 2006, 163-170.

- LITAUSZKI 2012 Litauszki Zoltán: Árpád- és késő középkori pecsétgyűrűk a dél-alföldi régióban. (Kutatások Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyében.) Szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem. Kézirat. Szeged 2012.
- LŐVEI 2005 Lővei Pál: Temetői sírjelek a középkori Magyarországon. In: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13-16. között megtartott konferencia előadásai. (Opuscula Hungarica VI.) Budapest 2005, 77-83.
- LŐVEI 2009 Lővei Pál: *Posuit hoc monumentum pro atererna memoria. Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához.* Akadémiai doktori értekezés. (Kézirat.) Budapest 2009.
- MAKSAY 1971 Maksay Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje.* Budapest 1971.
- MIKLÓS 2007 Miklós Zsuzsa: *Tolna megye várai.* (Varia Archaeologia Hungarica) Budapest 2007.
- MRT 1 Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly: *A keszthelyi és tapolcai járás.* (Magyarország Régészeti Topográfiaja 1. Veszprém megye régészeti topográfiaja.) Budapest 1966.
- MRT 2 Éri István – Kelemen Márta – Németh Péter – Torma István: *A veszprémi járás.* (Magyarország Régészeti Topográfiaja 2. Veszprém megye régészeti topográfiaja.) Budapest 1969.
- MRT 7 Dinnyés István – Kövári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *A budai és szentendrei járás. (XIII/1.)* (Magyarország Régészeti Topográfiaja 7. Pest megye régészeti topográfiaja.) Budapest 1986.
- MVT 2 Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén: *Heves megye várai az őskortól a kuruc korig.* Eger 2009.
- MVT 4 Nováki Gyula – Feld István – Guba Szilvia – Mordovin Maxim – Sárközy Sebestyén: *Nógrád megyei várai az őskortól a kuruc korig.* Budapest 2017.
- NAGY 2010 Nagy Szabolcs Balázs: A Kompoltiak temploma Kispánán. *Castrum* 12 (2010) 5–42.
- NAGY 2011a Nagy Szabolcs Balázs: A Kompoltiak udvarháza a kispánai várban. In: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim (szerk.): *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére.* Budapest 2011, 161-168.
- NAGY 2011b Nagy Szabolcs Balázs: Összefoglaló a kispánai vár 2010. évi tavasznyári ásatásairól. *Castrum* 14 (2011) 83-99.
- NAGY 2014 Nagy Szabolcs Balázs: Beszámoló Bánd-Essegvár 2013. évi régészeti kutatásáról. *Castrum* 17 (2014) 81-85.
- NAGY 2018 Nagy, Szabolcs Balázs: Recent excavations at the medieval castle of Bánd. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae.* Ser. 3. No. 6. (2018) 557-572.

- NAGY in press Nagy Szabolcs Balázs: *Udvarházak és nemesi rezidenciák a 15. századi Magyar Királyságban. Várpalota, Újlak és Kisdána vára az építészeti reprezentáció fényében.* (munkacím) Kézirat.
- PÁLOSFALVI 2003 Pálosfalvi Tamás: A Rozgonyiak és a polgárháború (1440-1444). *Századok* 137/4 (2003) 897-928.
- PAMER 1970 Pamer Nóra: A kisdánai vár feltárása. *Magyar Műemlékvédelem 1967-68* (1970) 295-313.
- PAMER 2004 Pamer Nóra: Látogatás a kisdánai várban 35 évvel a feltárás után. *Műemlékvédelem* XLVIII/3 (2004) 158-163.
- RÁCZ 2013 Rác Tibor Ákos: Társadalmi különbségek a Magyar Királyság központi területeinek 10-14. századi falusias településein. In: Varga Máté (szerk.): *Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete. A Kaposváron 2012. november 22-24. között megrendezett Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának tanulmányai.* Kaposvár 2013, 41-52.
- RAINER 2008 Rainer Pál: Segvártól Essegvárig. A bándi vár és birtokosainak történetéből. *Castrum* 8 (2008) 7-47.
- RITOÓK 1997a Ritoók Ágnes: Templom-körültemetők Árpád-kori sírjelei Magyarországon. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1997) 205-213.
- RITOÓK 1997b Ritoók Ágnes: A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. *Folia Archaeologica* 46 (1997) 165-177.
- RITOÓK 2004 Ritoók Ágnes: Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez. In: F. Romhányi Beatrix (szerk.): *Es tu scholaris. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára.* Budapest 2004, 115-123.
- SELMECZI 2006 Selmeczi László: A karcag-orgondaszentmiklósi kun szállástemető első sírjának lehetséges értelmezése. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2006) 253-274.
- SÓFALVI 2017 Sófalvi András: *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemségi Udvarhelyszéken.* Kolozsvár 2017.
- SZABADOS 2017 Szabados Ákos: A fonyódi Alsóvár. *Castrum* 20 (2017) 63-98.
- SZABÓ 1972 Szabó János Győző: Gótikus pártaövek a kisdánai vár temetőjéből. *Az Egri Múzeum Évkönyve* VIII-IX. (1972) 57-88.
- SZABÓ 2005 Szabó Levente: Árpád-kori templom és temető Mezöcsát határában. In: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13-16. között megtartott konferencia előadásai.* (Opuscula Hungarica VI.) Budapest 2005, 221-232.
- TOMKA 2000 Tomka Gábor: Az ónodi vár. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *Ónod monográfiája.* Ónod 2000, 157-211.

- TOMKA 2008 Tomka Gábor: 16-17. századi kerámia a történeti Borsod megyéből. (Opuscula Hungarica X) Budapest 2018.
- TÓTH 2006 Tóth Csaba: Luxemburgi Zsigmond magyar pénzverése. In: Takács Imre – Jékely Zsombor – Papp Szilárd (szerk.): *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387-1437. Kiállítási katalógus.* Mainz am Rhein 2006, 170-172, 191-192.
- VIRÁGOS 2004 Virágos, Gábor: A Late Medieval Noble Residence: New Excavations on the Klissza Hill in Pomáz. In: Kovács Gyöngyi (szerk.): „*Quasi liber et pictura.*” *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára.* Budapest 2004, 663-674.
- VIRÁGOS 2006 Virágos, Gábor: *The Social Archaeology of Residential Sites: Hungarian Noble Residences and their Social Context in the Thirteenth through to the Sixteenth Century.* Oxford 2006.

Rövidítések

MMA MÉM MDK Fotótár

Magyar Művészeti Akadémia Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Fotótár

MMA MÉM MDK Tervtár

Magyar Művészeti Akadémia Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár

VÁRAK A TEREPEN – VÁRAK AZ ÍROTT FORRÁSOKBAN

Északkelet-Magyarország vártopográfiai kutatásainak eredményeiből¹

Harminc éve, 1990-ben jelent meg Sándorfi György építőmérnök hasonló című írása² a középkori Borsod vármegye erősségeiről. Szerzője és munkatársai, elsősorban Nováki Gyula és Miklós Zsuzsa régészek nevéhez fűződik a múlt század utolsó évtizedei magyarországi várkutatásának talán legfontosabb eredménye, ők ugyanis terepbejárásaik során addig szinte teljesen ismeretlen erősségek tucatjait fedezték fel és dokumentálták az ország egész területén.³ Ezen, középkori írásos említést és legtöbbször látható kőfalakat is nélkülöző építmények felbukkanásával úgy a várak csupán az okleveleken vagy tipológián alapuló kutatása, mint az erősségek komplex, történeti-régészeti megközelítésű vizsgálata jelentős kihívással találta magát szemben.

Bár a középkori váraink modern történeti kutatását az 1970-es években született munkáival megalapozó Fügedi Erik még lebecsülte egykori szerepüket⁴ – sem a védelem, sem a lakhatóság szempontjából nem tartotta egyenrangúnak őket az oklevelekben *castrum* megnevezéssel illetett várakkal – már csak jelentős számuk miatt sem lehetett sokáig figyelmen kívül hagyni ezen erődítményeket. Mindez elsősorban az Árpád-kor várépítészete megítélésére vonatkozott, mivel méretük, jellegük, elhelyezkedésük általában azonosnak bizonyult a XIII. század írott forrásaiban főként magánvárként megjelenő erősségekével, s egyre több helyen kerültek elő régészeti leletek is ebből az időszakból. Mennyiségüket már korán az oklevelekből ismert erősségek közel kétszeresére becsülte a kutatás.⁵

Kezdetben még maguk a felfedezők is úgy vélték, hogy itt várépítészettünk egy különleges, netán korai csoportjára bukkantak – ezt jelzik az általuk használt megnevezések is. A „korai feudális vár” fogalmát⁶ később felváltotta a „történelem nélküli vár” nem kevésbé vitatható terminus *technicus*.⁷ Emellett sokáig mint „földvárak” vagy „sáncvárak” jelentek meg ezek az építmények az egyes munkákban⁸, s ennek következtében gyakran össze is

1 *A tanulmány a Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. Kincses Katalin Mária. Budapest, 2018. kötet 133-144. oldalán megjelent közlemény alapvetően változatlan utánközlése.*

2 Sándorfi 1990.

3 Legfontosabb közleményeik felsorolása: *Feld* 2014. 351.o. 4. jegyz. Itt kell ugyanakkor megemlíteni, hogy Patay Pál Nógrád megyében már az 1950-es években számos hasonló erődítményt kutatott, eredményei azonban csak részben kerültek közzétételre. Lásd erre *Feld István: A középkori várak kutatása Nógrád megyében. In: „Régről kell kezdenünk”. Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére. Szerk. Guba Szilvia–Tamkó Károly. Szécsény, 2010. 219–220.o.*

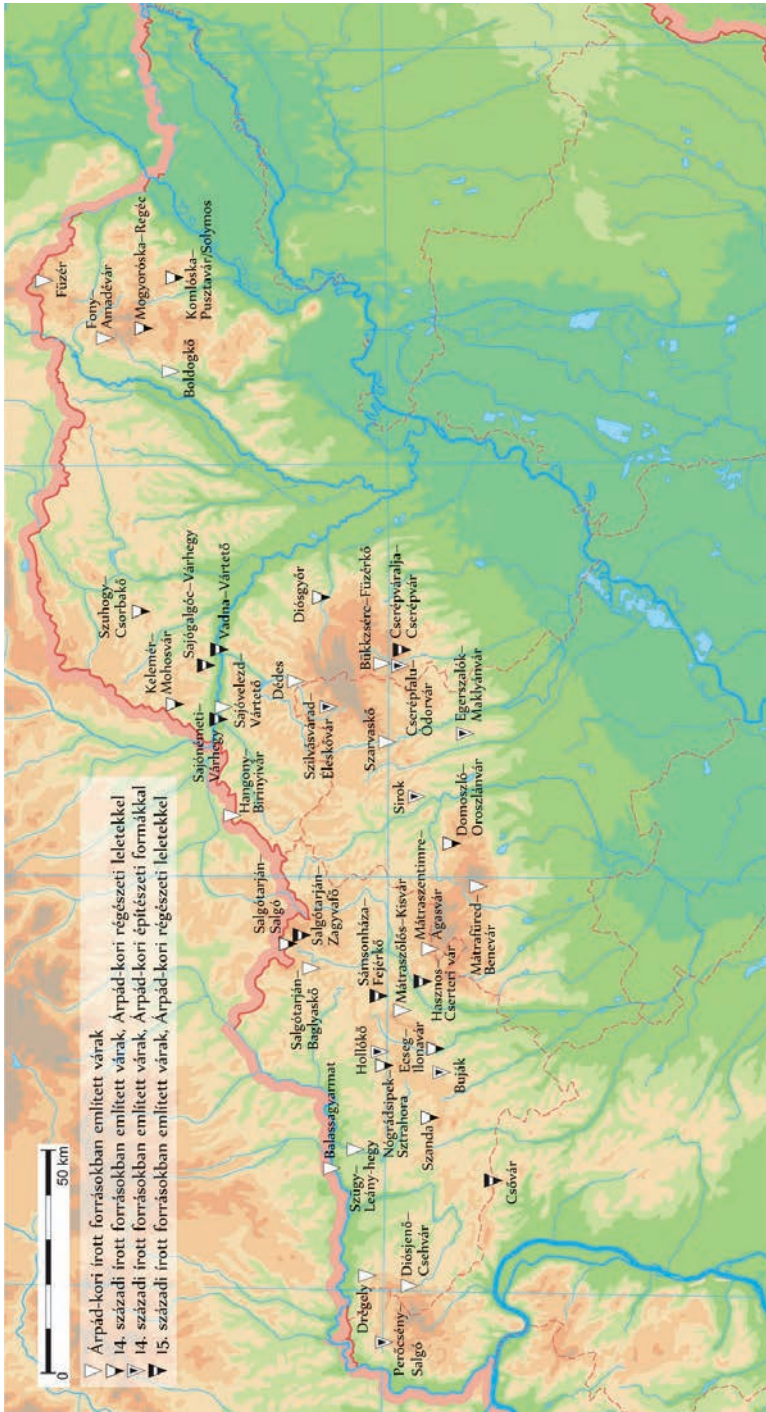
4 *Fügedi* 1986. 32–35.o., lásd továbbá *Kubinyi* 1990. 291. o.

5 Lásd erre Sándorfi György első, de igen vegyes adatsorokat tartalmazó tanulmányát: *Sándorfi* 1979. A szerző később az általa vizsgált középkori Borsod vármegye területéről 11 okleveles említéssel rendelkező várral szemben további 21 erősséget ismert: *Sándorfi* 1990. 39. o. Lásd továbbá *Feld István: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: Várak a 13. században. Castrum Bene 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 17.o. 36. jegyz., majd legutóbb: Feld* 2015. 368. o.

6 *Nováki–Sándorfi–Miklós* 1979. 90–97. o.

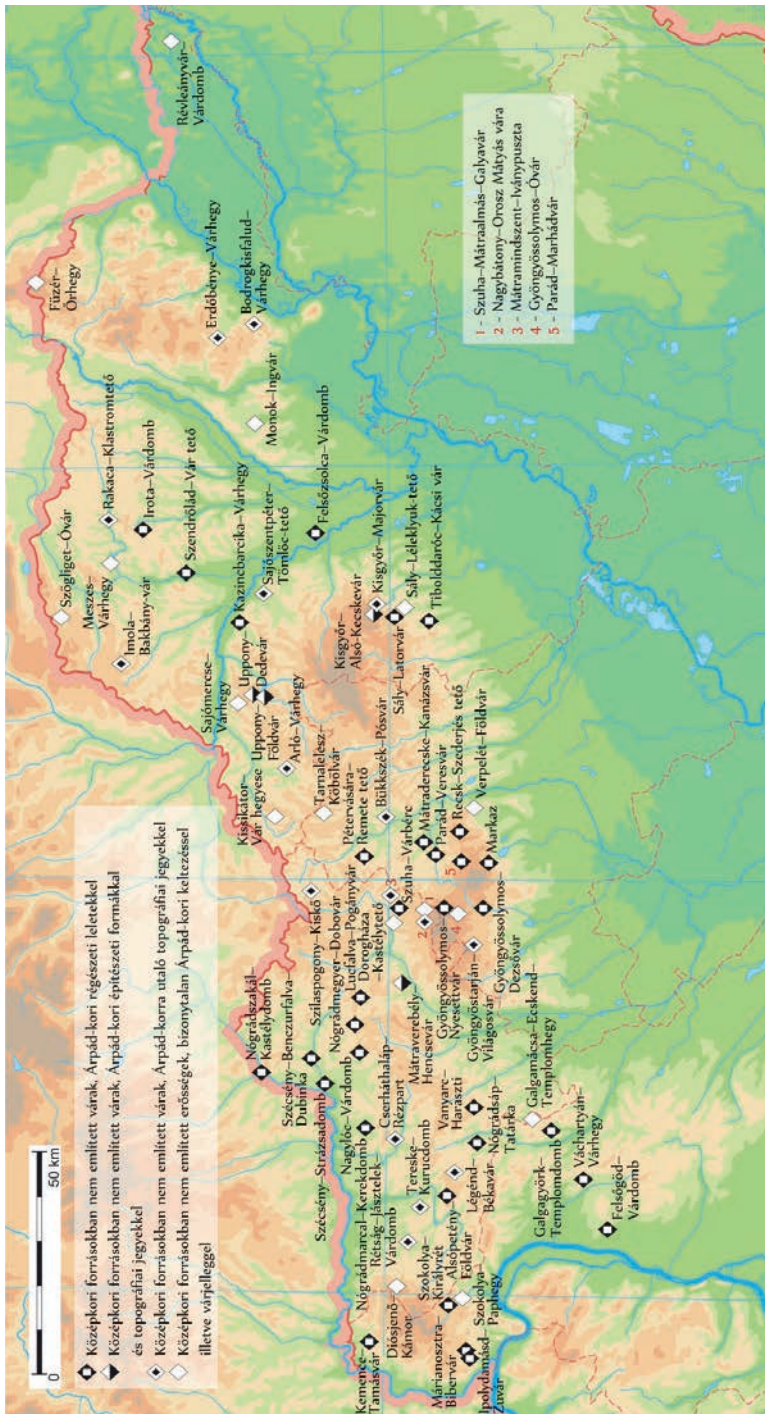
7 *Sándorfi* 1990. 38.o., *Kubinyi* 1990. 291–293. o.

8 *Miklós* 1982. 41.o., *Engel* 1987. 9. o.

1. térkép: A mai Északkelet-Magyarországból ismert Árpád-kori magánvárai (Tervezte: Feld István, kivitelezte: Zimédia Kiadó)

2. térkép: A mai Északkelet-Magyarország írott forrásokban nem szereplő Árpád-kori magánvárai (Tervezte: Feld István, kivitelezte: Zimédia Kiadó)

keverték őket a jóval nagyobb kiterjedésű ispánsági várakkal, melyek hatalmas fa-föld szerkezeteit itt azonban hiába keressük. Ma már egyre szélesebb körben elfogadott Bóna István álláspontja,⁹ miszerint a „földvár” fogalmat csak a különböző korú – így akár őskori – *elpusztult* erősségek esetében ajánlatos használni – azaz kifejezett földvárakat soha sem építettek! A leghosszabb életűnek a „kisvár” megnevezés bizonyult,¹⁰ bár hamarosan kiderült, hogy ezek az erősségek egyáltalában nem voltak kisebbek, mint az írott forrásokból is ismert hasonló várak – pontosabban azok legkorábbi formái.

Napjainkban már nagyrészt általánosnak tekinthető az a vélemény, hogy a legtöbbször mindkét esetben ugyanazon erősségtípusról, a „hosszú” – tehát az 1100-as évek végétől az 1320-as évekig terjedő – XIII. század magánváraitól van szó.¹¹ De az is már korán megfogalmazódott a kutatásban, hogy a tárgyalt építmények egy része esetében inkább udvarházzról, mint kifejezett erődítményről kellene beszélnünk – akár a kortársak feltételezhető megítélését, akár a mai történeti értékelést nézzük. Nem véletlen, hogy Miklós Zsuzsa egy ideig az Árpád-kor *prédiumnak* nevezett földesúri magángazdaságaival igyekezett kapcsolatba hozni őket,¹² s az sem, hogy ő Terei Györggyel együtt már külön is elemezte a településekhez való viszonyukat, az általuk kutatott Tolna, Fejér és Pest megyék – akkor még koránt sem teljes – adatsoraira támaszkodva.¹³

Az utóbbi évtizedek kutatásai¹⁴ alapján az is egyértelművé vált, hogy csupán tipológiai módszerek alkalmazásával aligha juthatunk biztos eredményekhez, s így a megoldást csak a további régészeti feltárásoktól várhatjuk. Mivel azonban a közeljövőben aligha számolhatunk az ilyen vizsgálatok számának rohamos bővülésével, érdemes a jelenlegi ismereteink alapján ismét áttekinteni, hogy valóban az egykori történeti valóságnak megfelelő, azaz kellőképp differenciált-e az előzőekben tömören megfogalmazott összkép. Hasznos lehet ennek érdekében egy nagyobb régió vonatkozásában górcső alá venni, hogy tényleg ilyen jelentős, egyharmad-kétharmad-e az írott forrásokban feltűnő s az azokból hiányzó erősségek aránya?

Minderre jó lehetőséget nyújt, hogy a „Magyarország várainak topográfijája” sorozat 2007 óta megjelent kötetei¹⁵ alapján már ismerjük Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyék a terepen jelenleg fellelhető összes, erődítésnek tartható építményét, köztük az Árpád-kor vélt vagy valós erősségeit is. Mivel ezek Miklós Zsuzsa közleményei¹⁶

9 Bóna István: Az Árpádok korai várairól. Második, bővített kiadás. Debrecen, 1998. 22-23. o.

10 Dénes József: Az Árpád-kori kisvárak kérdése. Vas, Sopron és Moson megye várjai. *Vasi Szemle*, LIV. (2000) 1. sz. 55-64. o., Miklós 2007. 431-435. o.

11 Engel 1987. 14. o., Feld István: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II. Szerk. Benkő Elek és Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 502-505. o., *Uő*: 2014. 358. o.

12 Nováki-Sándorfi-Miklós 1979. 93-94. o., Miklós 1982. 76-81. o. Lásd erre továbbá Feld István: Megjegyzések az Árpád-kori, ún. kisvárak kérdéséhez. *Műemlékvédelem* 31. (1987) 1-8. o.

13 Terei György: XII-XIV. századi várak Fejér megyében. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 533-554. o., Miklós Zsuzsa-Terei György: A várak és települések kapcsolata a 13. századi Magyarországon. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát”. Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi és Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 203-226. o. – bár a szerzők itt nem tárgyalták külön az írott forrásokban szereplő és az azokból hiányzó építményeket, igaz, érdeklődésük előterében alapvetően az utóbbiak álltak.

14 Itt főként Baráz Csaba, Dénes József, Sárközy Sebestyén és Szörényi Gábor András munkássága említendő meg, lásd ezekre Feld 2014. 351. o. 4. jegyz., 352. o. 6. jegyz.

15 Nováki et al. 2007., *Uő*: 2009., *Uő*: 2017.

16 Nováki-Sándorfi-Miklós 1979., Miklós 1982., *Uő*: 1997., *Uő*: 1998., továbbá Torma 1993. és *Uő*: 2012. vonatkozó szócikkei.

segítségével kiegészíthetők Pest megye északi része hasonló erődítményeivel, így elkészíthető a teljes mai Északkelet-Magyarország egyes korszakokra vonatkozó „vártérképe”. Ez természetesen korántsem felel meg a középkori topográfiai viszonyoknak, hiszen a terület egykori vármegyéinek több mint a fele átnyúlik a mai Szlovákia területére, ahol ilyen mélységű kutatásokra még nem került sor.¹⁷ Az azonban aligha tagadható, hogy az így ábrázolható több mint száz, nagy valószínűséggel az Árpád-korra helyezhető várépítmény már statisztikailag is értékelhető, reprezentatív mintavételnek tekinthető. Biztosak vagyunk benne, hogy hamarosan jelentősen bővülni is fog a vizsgálható terület, hiszen Pest megye vártopográfiáján most dolgozik az utóbb említett kutatónő hagyatékát gondozó kutatócsoport, s néhány éven belül a mai Komárom-Esztergom megye feldolgozása is elkészül. Így – mivel Tolna és Fejér topográfiája már ugyancsak rendelkezésünkre áll¹⁸ – eredményeinket majd kiegészítheti és pontosíthatja az ország középső, nem csupán hegyvidékként jellemezhető részének elemzése.

Az északkelet-magyarországi régió várai első térképes feldolgozásának közzétételére először a Zrínyi Kiadó magyar hadtörténeti monográfia-sorozata első kötetében volt lehetőségünk.¹⁹ Ezen a feltevéseink szerint az Árpád-kor végén, 1300 körül létezett erődített helyek két csoportját tüntettük fel, az okleveles forrásokkal is, valamint a csak régészeti adatokkal igazolható helyszíneket. Ha ezek arányát nézzük, úgy az egyes megyéket, mint a teljes régiót tekintve az utóbbiak valóban az előbbieket kétszeresét teszik ki. A térkép tervezése során azonban nyilvánvalóvá vált számunkra, hogy szükséges az adatok további pontosítása, és ennek érdekében elkerülhetetlen az egyes kategóriák kisebb egységekre bontása.

A jelen dolgozat térképei ennek a munkának az eredményeit jelenítik meg. Az első az írott forrásokban szereplő, a második a csak a terepen azonosítható erősségek négy-négy csoportját ábrázolja. Ami az okleveles adatokkal rendelkező Árpád-kori várakat illeti, már Fügedi Erik is vállalkozott kartográfiai megjelenítésükre, utoljára az 1986-ban megjelent könyvében,²⁰ s az 1300 előtt emelt erősségeket ábrázoló térképét azt követően számos szakmunka és tudományos népszerűsítő kiadvány is átvette.²¹ Míg azonban itt az általunk vizsgált területen csak 22 objektummal találkozunk,²² mi már ennek közel a duplájával számolhattunk, s ezek számát gyarapítja a második térkép írott említéseket nélkülöző, mintegy 60 építménye.

Mielőtt azonban kitérnénk az egyes kategóriák ismertetésére, arról is szólnunk kell, hogy miért nem vettünk figyelembe számos várat a térképek összeállításakor. Egyrészt elhagytuk azt a néhány erősséget, melyek pontosabb lokalizálása a terepen mindeddig

17 *Michal Slivka–Adrián Vallašek*: Hradý a hrádky na východnom Slovensku. Košice, 1991., ill. *Miroslav Plaček–Martin Bóna*: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava, 2007. még korántsem a teljesség igényével dolgozta fel Kelet-Szlovákia, illetve az egész egykori Felvidék erősségeit.

18 *Miklós 2007.*, *Terei György–Nováki Gyula–Mráv Zsolt–Feld István–Sárközy Sebestyén*: Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 3. Budapest, 2011.

19 *Feld István*: Várak és erődítmények a középkori Magyarországon. In: Magyarország hadtörténete 1. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Veszprémy László*. Budapest, 2017. 379. o.

20 *Fügedi 1986*. 70.o. – *Sándorfi György* 1979-ben már közzétett egy térképet a mai országterület X-XIV. századi várairól, ez azonban jellege miatt kevésbé használható: *Sándorfi 1979*. 244. o.

21 Így többek között *Zsoldos 1999*. 74. o.

22 Itt az általunk is tárgyalt várak mellett Vác, Tokaj, Szádvár, Patak és – bizonyára tévedésből – Ónod is szerepel. Utóbbit már nem találjuk *Zsoldos 1999*. 74. o. térképén. Megemlítendő ugyanakkor, hogy *Kristó Gyula* Erdély vonatkozásában már háromszor annyi várral számol, mint *Fügedi: Kristó Gyula: A korai Erdély (895–1324)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. Budapest, 2002. 221. o.

nem volt lehetséges – az abaúji Sárvár, a zempléni Tokaj korai erőssége és a nógrádi Iliny tornya tartozik ide.²³ Másrészt az általában jelentősebb méretű és a tárgyalt erősségek többségétől egyértelműen eltérő szerepet betöltő várakat sem szerepeltettük, így a püspöki székhelyeket (Eger, Vác), a vármegyeközpontokat (Borsod, Abaújvár, Hont, Nógrád), illetve az utóbbiak sánicszerkezetéhez hasonló védőművekkel rendelkező Sály-Őrsúrvárat, Gyöngyöspata-Várhegyet, Gyöngyös-Muzslatetőt, Poroszló-Földvárat, Bernecebarátit, vagy az újonnan felfedezett Felsőtárkány-Kő-köz erősségét,²⁴ melyek mai ismereteink szerint nagyrészt még a XIII. század előtt felhagyásra kerülhettek. Nem található meg a térképen Felsőtárkány-Várhegy és Mátraszentimre-Óvár őskori sáncok felhasználásával kialakított, nagy kiterjedésű, vastag kőfallal övezett várai sem, melyek talán királyi erdőispánságok erősítéseiként működtek a XII-XIII. század folyamán, azaz hasonló szerepet játszhattak, mint a korai újkorig továbbélő, Sátoraljaújhely felett emelkedő egykori pataki vár és a Szögliget mellett fekvő Szádvár egyelőre még ismeretlen korai építményei. Ez utóbbiak ugyancsak nem kerültek feltüntetésre.²⁵

Az egyértelmű kategorizálás nehézségét jelzi emellett az említett Nógrád esete. Ez az erősség ugyanis a XIII. század második felében funkciót váltott, ispáni székhelyből „püspöki magánvár” lett – az utóbbi megnevezés alatt azokat az erősségeket értjük, amelyek a világi birtokosok erősségeihez hasonlóan az egyes püspökségek hatalmát szolgálták az egyházmegye székhelyén kívül. Ezek közé tartozott Szarvaskő, bizonyára Bükkzsérc-Füzérkő, talán Cserépfalu-Ódorvár, s esetleg Nógrádsáp-Tatárka is.²⁶ Végül kihagytuk a középkori várak közül a máig rejtélyes Miskolc-Leányvárat és Kisgyőr-Halomvárat is, mivel formájuk erősen eltér az Árpád-kori leletekkel is keltezett többi erősségtől.²⁷

Az első térképen feltüntetett várak legnagyobb csoportját az Árpád-korból származó írott forrásokban szereplő erősségek alkotják. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy az ide sorolt 16 erődítmény esetében nem mindig teljesen biztos az okleveles említés és a terepen található erősség azonosítása. Füzérkő csak egy várépítési engedélyben szerepel, így ennek esetében a ma is élő földrajzi név játszik döntő szerepet. Ugyanakkor Sajóvelezd és Szarvaskő először név nélkül tűnik fel, hasonlóan a Salgótarján melletti Baglyaskőhöz. Míg azonban az első kettő esetében birtoklástörténeti és topográfiai adatok valószínűsítik,

23 Lásd ezekre *Nováki et al.* 2007. 149., 133. o., *Uő:* 2017. 117–118. o.

24 Az utóbbiakra: *Nováki et al.* 2007. 100. o., *Uő:* 2009. 33–35., 31–32., 55. o., *Nováki-Sándorfi-Miklós* 1979., *Baráz Csaba-Holló Sándor-Nováki Gyula:* Felsőtárkány-Kő-köz vára. *Castrum*, 17. (2014/1-2.) 5–9. o. – Ezen erősségek közelebbi értékelése ma még aligha lehetséges, de minden bizonnyal az uralkodói hatalomhoz köthető központi szerepet töltöttek be.

25 Az egyes várakra: *Nováki et al.* 2009. 48., 26–27. o. ill. *Uő:* 2007. 106–107., 118–120. o., továbbá az erdőispánságok váraira átfogóan: *Feld István:* Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I. Szerk. Bárány Attila-Dreska Gábor-Szovák Kornél.* Budapest–Debrecen, 2014. 369–390. o.

26 Nógrádra: *Nováki et al.* 2017. 52–57. o. Az egri püspökséghez köthető várakra: *Uő:* 2009. 59–60. o., *Uő:* 2007. 27–28., 30. o., a váci püspökség által birtokolt Nógrádsápra: *Uő:* 2017. 59–60. o. – Kérdéses, hogy a bizonytalan erősítések közé sorolható Sajómercse-Várhegy köthető-e a bélháromkúti cisztercita apátságához? Lásd erre: *Szörényi Gábor András:* Gondolatok a késő Árpád-kori nemesi várak funkciójához és terminológiájához a Sajó-völgyi huszita erősségek előzményei kapcsán. *Castrum*, 13. (2011/1.) 33. o. – A „püspöki magánvárak” kérdéséhez: *Feld* 2015. 360–361. o.

27 Ezekre legutóbb: *Feld István:* A motték kérdése Magyarországon. *Savaria*, 31/2. (2007) 221–222. o.

hogy valóban a mai várakról lehet szó, az utóbbi vonatkozásában a kutatás egy része inkább már Hollókőre gondol.²⁸

De a nógrádi Jenő vára sem azonosítható feltétlenül csak a diósjenői Csehvárral, nem kizárt, hogy az okleveles említések a közeli Kámorra vonatkoznak. Ugyanígy a – bár csupán 14. századi forrásokban szereplő –, Szilvásvárad melletti Éleskő esetében is elképzelhető, hogy nem itt, hanem a szomszédos Gerennaváron kell keresnünk a korai erősséget.²⁹ Mindezt csak jövőbeni régészeti kutatások tisztázhatják. Enélkül az is csak egy igen valószínű feltevés marad, hogy a nógrádi Szügyiek 1290 után említett tornya valóban Szügy-Leányhegyen állt. Ugyanis a toronyépítmények egy része akár udvarházként is értelmezhető, s így nem kizárt, hogy még Balassagyarmat először ugyanígy megnevezett település-közel korai földesúri épülete sem számított kezdetben várnak.³⁰ Korai régészeti lelet e csoport várait tekintve viszonylag kevés helyről ismert, de ez természetesen összefügg kutatásuk korlátozott mértékével is.

Figyelemre méltó, hogy az első okleveles említések döntő többsége a XIII. század utolsó néhány évtizedéből származik. Ebből a szempontból feltétlenül utalni kell arra, hogy nem mindegy, miképp határozzuk meg az Árpád-kor végét! Ha ugyanis a hagyományos kronológiát követve szigorúan az 1301. évet tekintjük a korszakhatárnak – s mi így jártunk el – akkor talán indokolatlanul mereven elválasztjuk az első csoportba sorolt erősségeket az először a XIV. század első évtizedeiben említett váraktól. Közismert ugyanis, hogy országszerte számos erődítmény csak I. Károly és az oligarchák harcai kapcsán jelenik meg a forrásokban, miközben azok többsége akár jóval korábban is épülhetett – akár ugyanazon várépítési hullám során, amelyben aligha jelentett szünetet III. András halála és az új trónkövetelők megjelenése. Itt kell visszautalnunk a korábban említett „hosszú XIII. század” fogalmára, amelyet sajnos a kategóriák meghatározása során nem használhattunk, hiszen igencsak önkényesnek tűnt volna azt az Anjou-uralkodó valamelyik koronázásával vagy oligarchia-ellenes hadjáratával lezárni.

A második és harmadik csoportba így a XIV. századi forrásokban feltűnő várak kerültek, számuk közel megegyezik az első kategória objektumainak mennyiségével. Ezen erősségek mintegy felét említik oklevelek az 1310-20-as években, a többiekéről csak a század közepén, ritkábban a második felében értesülünk, néhány esetben (Kelemér-Mohosvár, Egerszalók-Maklyánvár) már felhagyott építményként, *locus castris* megnevezéssel.³¹ Megkülönböztetésük alapja, hogy többségük Árpád-kori eredetét régészeti leletek is bizonyítják – ezek tartoznak a második kategóriába –, melyek szerencsés módon nagyrészt modern ásatásokból származnak. Természetesen itt nem szabad figyelmen kívül hagyni az ezek jellegéből adódó tág keltezési lehetőséget.³²

A harmadik csoport objektumait érthetően főként olyan várak alkotják, ahol még nem került sor régészeti kutatásokra, de talán meglepő módon Hollókő és Sirok is itt található,

28 Az egyes várakra: *Nováki et al.* 2007. 27–29., 97–98. o., *Uő.* 2009. 59–60. o., *Uő.* 2017. 66–67. illetve 38. o. – Itt kell még utalnunk Boldogkőre is, melynek esetében ugyancsak vitatott legkorábbi említésének megítélése. Lásd erre *Jakab Zsuzsa*: Ki építette Boldogkő várát? *Castrum* 7. (2008/1.) 5–15. o. - Baglyaskőre lásd a legújabb kutatási jelentést a jelen folyóirat 147-164 oldalán. (*Szerk.*)

29 *Nováki et al.* 2017. 25–28. o., *Uő.* 2009. 63–65. o.

30 *Nováki et al.* 2017. 88., 97–98. o.

31 A *locus castris* értelmezésére: *Fügedi* 1986. 35. o. újabban: *Feld* 2014. 369. o. 105. jegyz. Az egyes várakra: *Nováki et al.* 2007. 64. o., *Uő.* 2009. 25. o.

32 Erre bővebben: *Feld* 2014. 355–356. o.

ugyanis innen sem ismerünk Árpád-kori leleteket. Ez valószínűleg a sziklacsúcson emelt erősségek a kora újkorig követhető továbbélésével magyarázható, mivel – néhány szerencsés esetet leszámítva³³ – más, hasonló erősségekben sem bővelkedünk korai leletanyagban. Ez bizonyára majd egykor a várhegyek oldalában kerül feltárára, hiszen törvényszerűnek tűnik, hogy elsősorban az egyes erősségek életének utolsó szakaszából, főként pusztulásának idejéből származik a feltárások kerámia- és fémanyagának zöme. Ismert építészeti formáik, topográfiai elhelyezkedésük ugyanakkor egyértelműen a két előbbi csoporthoz kapcsolja az ide sorolt erősségeket is.³⁴

További bizonyíték néhány, csak a XIV. század közepe okleveleiben feltűnő vár Árpád-kori eredetére azok névadása is. Az egerszalóki Maklyánvár neve bizonyára építetője, az 1286–89 között nádori tisztséget betöltő Aba nembeli III. Makján emlékét őrizte meg, ahogy a Szuhogy feletti Csorbakő megnevezése is korábbi birtokosára, az 1289–1311 között ismert Ládi Pós fia „Csorba” Miklósról utalhat.³⁵ S hogy ez nem tekinthető kivételnek, azt jelzi az abaúji Amadévár is – itt azonban a névadó oligarcha váráról 1288-ból írásos forrással is rendelkezünk.³⁶ De a várnevek vonatkozásában érdemes megemlíteni a hevesi Oroszlánvár esetét is, ahol az annak helyet adó „Oroszlánhegy” 1289-ben történt birtokosváltása kapcsán felmerült, hogy talán már ekkor számolhatunk egy itt álló erősséggel.³⁷

Végül a térképen feltüntetett várak utolsó csoportja csak XV. századi oklevelekből ismert, s csupán azért tudjuk őket az Árpád-korból eredeztetni, mivel az eddigi kisebb-nagyobb feltárásoknak köszönhetően mindegyikből kerültek elő ezt bizonyító régészeti leletek. Egy részük a huszita bratrik működése kapcsán tűnik fel a század közepe forrásaiban, de néhány más esetben is számolnunk kell azzal, hogy egy korábbi, felhagyott erősséget építettek újjá a késő középkorban.³⁸ Számuk közel egy ötöde az összes itt számba vett „okleveles” várnak, ami jól jelzi a középkori írott források fennmaradásának rendkívül esetleges voltát.

Meg kell jegyeznünk, hogy az eddig tárgyalt több mint 40 erősség többsége kőből épült várfalakkal, de legalább kőtoronnyal rendelkezett – de ez csak az újkorig tovább élő várak esetében általánosítható. Ugyanakkor számos olyan esetben, amikor már a 14–15.

33 Erre példa a Salgótarján feletti Salgó esete, ahol az építési feltöltésből került elő kerámia: *Feld István: Jelenítés a salgói vár 1981–83. évi régészeti kutatásáról. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 10. (1984) 228–229. o.

34 Ugyanakkor úgy Hollókő, mint Sirok már megjelenik a 14. század eleje írott forrásaiban is: *Nováki et al.* 2017. 38. o., *Uő:* 2009. 57. o.

35 *Nováki et al.* 2009. 25. o., ill. *Uő:* 2007. 121. o. – Az utóbbi vár először 1351-ben szerepel oklevélben, de ebből nem derül ki, hogy ekkor használták-e még az 1403 után újjáépített erősséget: *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára* DI. 71888. – Az adatért Simon Zoltánnak tartozunk köszönettel.

36 *Nováki et al.* 2007. 47. o.

37 *Nováki et al.* 2009. 20. o.

38 A husziták által újrahaznosított Árpád-kori eredetű várak közül a Sajó-völgy erősségeire: *Szőrényi* 2015., Sámsonháza-Fejérvölgy és Salgótarján-Zagyvafőre: *Nováki et al.* 2017. 70–72. o. Cserépvár korábbi eredetére: *Szőrényi Gábor András: Cserépvár kutatásának eredményei. Castrum* 7. (2008/1.) 137–154. o. Kérdéses, hogy az először 1459-ben említett Csővár esetében egy korábban felhagyott vár huszita megszállásáról van-e szó, vö. *Feld István–Jakus Lajos–László Csaba: Csővár. Studia Comitatus* 7. (1979) 7–62. o. A hasznosi Cserteri vár besorolása ugyanakkor vitatható, mivel a várból nem ismerünk még leleteket, de az erősség 1416-ból származó első közvetlen említése előtt, 1348-ban birtokosát már „hasznosi” előnévvel említik: *Nováki et al.* 2017. 63. o.

században felhagyták az erősséget – a keleméri Mohosvár és a mátrai Bene vára példa erre³⁹ – az ásatások előtt legfeljebb csak sejteni lehetett a terepen a kőépítmények meglétét.

Az utóbbi megállapítás különösen fontos a második térképen feltüntetett, korabeli írott forrásokat nélkülöző erősségek szempontjából. Itt tehát több mint 60 olyan erődítmény szerepel, melyek formai, topográfiai ismérvei – az adott földrajzi adottságok között a terepből markánsan kiemelkedő, sokszor árkokkal és azok külső oldalán egyszerű földfeltöltés alkotta sáncokkal övezett hegycsúcson vagy dombon emelkednek, területük általában mintegy 20x40 m-es kiterjedésű – alapvetően megegyeznek az előzőekben áttekintett várakéval. Viszonylag kevés olyan építmény található közöttük, amelyek esetében inkább udvarházra gondolhatunk – Felsőzsolca-Várdomb mellett talán Szécsény-Strázsapart és Galgagyörk-Templomdomb sorolható ide a mellettük létezett településekkel bizonyított szorosabb kapcsolatuk miatt.⁴⁰

Tizenöt esetben jelentős kőfalakat (tornyokat, várfalakat) találunk, vagy azok nyomait figyelhetjük meg – netán ilyenek kerültek elő az ásatások során – s ez bizonyítja, hogy korántsem épült ezen erődítmények többsége egyszerűbb, csupán faszerkezetű védelmi berendezésekkel vagy épületekkel. Utóbbiakat egyébként csupán négy erősség régészeti feltárása során lehetett eddig megfigyelni.⁴¹ Néha ugyanakkor arra lehet következtetni, hogy félbemaradt várépítkezésekről lehet szó, erre példa Gyöngyössolymos-Óvár, Szokolya-Paphegy vagy Szokolya-Királyrét.⁴²

Természetesen ezen erősségek Árpád-kori eredete csak akkor bizonyítható, ha ebből a korszakból régészeti leleteket is ismerünk. Erre a második térképen feltüntetett várak több mint fele esetében rendelkezünk adatokkal – igaz, a főként kerámiatöredékek jelentős része nem rendszeres ásatásból származik, s nem is került még közzétételre. Ezek alkotják az „oklevél nélküli” erődítmények első csoportját. Csak formai alapon tartható velük egykorúnak a második csoport négy olyan építménye, ahol az azonos topográfiai jegyek mellett jelentősebb kőfalak is utalnak az Árpád-korra. Még bizonytalanabb a több mint egy tucat erősség alkotta harmadik csoport értékelése, hiszen ezek esetében nem csupán korhatározó leletek, de kőépítmények sem ismertek – természetesen itt nem is került sor mindeddig régészeti kutatásokra. Emiatt számolnunk kell azzal, hogy egy részük esetleg később, így a vidék késő középkori huszita megszállása során is épülhetett – mint ezt Sajóivánka erőssége esetében az ásatások során bizonyítani is lehetett.⁴³

Ugyanakkor itt is – mind a három csoportban! – találunk olyan várneveket, amelyek az építmények Árpád-kori eredetéről árulkodnak. Itt nem annyira Arló-Várhegy „Rátold vára” megnevezésére kell utalnunk – bár a közeli település a XIV. század elején valóban a Rátót-nemzetség egyik családjának birtokában volt. Sokkal fontosabb Parád-Marhádvár, Mátraverebély-Hencsevár és Bükkszék-Pósvár esete. Aba nembeli Marhard 1251 és 1271 között, a Verebi-család két Henche nevű tagja 1227 és 1332 között szerepel az írott

39 Nováki et al. 2007. 63–65. o., *Uő*: 2009. 28–29. o.

40 Nováki et al. 2007. 45–46. o., *Uő*: 2017. 77–78. o., Miklós 1982. 43. o., illetve Torma 2012. 159–163. o.

41 A közel 20 erődítés felsorolása helyett itt utalunk a 14. és 15. jegyzetben említett munkák vonatkozó szócikkeire!

42 Nováki et al. 2009. 38–39. o., Miklós 1997. 14–15. o.

43 Szörényi 2015. – Az ásatások nélküli téves értékelésre jó példa Ipolydamásd-Zuvár esete: Nováki–Sándorfi–Miklós 1979. 313. o. – A térképen feltüntetett Rakaca-Klastromtetőre vonatkozó adatokért Szörényi Gábornak tartozunk köszönettel! Ld. újabban Szörényi Gábor András: Rakaca-Klastromtető. Egy eddig ismeretlen erődítés a Cseréhat peremén. *Castrum*, 21. (2018/1-2.) 103–107. o. (Szerk.)

forrásokban, de Alsoki Pous is a 13. században élhetett.⁴⁴ Egyébként mintegy két tucat vár esetben feltételezhető az ismert birtoktörténeti adatok alapján, hogy valamelyik úri nemzetség tagja, helyi földesúr lehetett az építtetője és birtokosa. Néhol kifejezetten egy kis területen sűrűsödnek az erősségek – Kisgyőr, Sály, Parád, Gyöngyössolymos szűkebb környéke említendő meg – itt bizonyára ugyanannak a nemzetségnek egyes ágai vagy családjai építkeztek.⁴⁵

Végül az utolsó, negyedik csoportban azt a mintegy tizenöt erődtípusot találjuk, melyek esetében még bizonytalanabbnak tűnik a kor és az egykori funkció meghatározása. Révleányvár-Várdomb jelentősebb mérete és korai leletei alapján nehezen vehető össze az itt tárgyalt többi erősséggel. Dorogháza-Kastélytető – mint erre a neve és fekvése is utalhat – talán inkább késő középkori. Az extrém, 837 m-es magasságban emelt mátrai Galyavár formáját tekintve még akkor sem illeszthető be könnyen a többi építmény közé, ha területéről ismerünk is Árpád-kori leleteket. Itt csak további ásatások után láthatunk tisztábban, ahogy Galgamácsa-Ecskend esetében is, ahol inkább a falu plébániatemplomának erősítését látjuk biztosabbnak, mint az utóbbi beépítését egy korábbi erősségre.⁴⁶

De ide soroltuk többek között Füzér-Órhegyet és Szögliget-Óvárat, melyek eddigi ásatási eredményei és leletei még nem győzték meg bennünket arról, hogy ne csak a mögöttük emelkedő füzéri vár, illetve Szádvár „előretolt védőműveiként” értékeljük őket. A mátrai Marhádvár esetében sem látjuk biztosnak azt, hogy két önálló erősség emelkedett ugyanazon gerinc két végén.⁴⁷ Ezzel kapcsolatban érdemes utalni arra, hogy viszonylag kevés a többrészes várak száma,⁴⁸ s ezek döntő többsége nem szerepel az oklevelekben.⁴⁹

Összefoglalóan megállapítható, hogy az elvégzett vizsgálat térképeken is feltüntetett eredményei egyértelműen bizonyítják, hogy a közvetlen írott forrásokban szereplő erősségeknél jóval több vár létezett az Árpád-korban az északkelet-magyarországi régióban. Bár még nem támasztják alá megbízható régészeti források azt a feltevést, hogy az írásos említést nélkülöző építmények száma a kétszerese lett volna az oklevelekben is feltűnőnek, ugyanakkor az eddigi ásatásoknak köszönhetően számos, csak a késő középkortól ismert vár esetében is lehetett igazolni azok korábbi eredetét. Így 1300 körül legalább 80, számos vonatkozásban azonos formai jellegzetességgel rendelkező erősséggel számolhatunk e vidéken, amelyek legnagyobb része nagy valószínűséggel nemesi magánvárukként biztosította és szimbólumként hirdette ura hatalmát a magyarországi várépítéssel egyik

44 *Nováki et al.* 2007. 17–18. o., *Uő:* 2009. 50., 17. o., *Uő:* 2017.50. o. – Neve alapján Uppony-Dedevár esetében Simon Zoltán feltevése szerint nem zárható ki, hogy részben erre vonatkoznak az eddigi Dédessel kapcsolatba hozott korai adatok.

45 Míg az első esetben csak feltételelesen számolhatunk az Ákos-nemzetséggel, mint építtetővel, Sály környéke esetében az Őrsúr-nemzetség szerepe sokkal valószínűbb, s a Mátra vidéken szinte biztosra vehető az Aba-nemzetség egyes ágainak várépítése. Lásd erre *Nováki et al.* 2007. 64–67., 98–102., 128–129. o., *Uő:* 2009. 35–40., 46., 50–52. o. A Kacsics-nemzetség nógrádi váraira: *Pálmány Béla: A Kacsics-nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvései Nógrádban a 13-14. század fordulóján.* In: *Várak a 13. században.* Castrum Bene 1989. Szerk. *Horváth László.* Gyöngyös, 1990. 22–36. o.

46 *Nováki et al.* 2007. 92–93. o., *Uő:* 2017. 29., 87. o., *Miklós* 1998. 99–106. o., ill. *Torma* 2012. 214–216. o.

47 *Nováki et al.* 2007. 49–50., 118. o. – Szögliget-Óvár újabb terepbejárási leletei még nem kerültek közzétételre. Parád-Marhádvár esetében helyszíni megfigyeléseinkre kívánunk utalni.

48 Közülük kiemelkedik Komlóska-Pusztavár, ahol minden bizonnyal két, egyenrangú várrészt emelt az építtető Tolcsva-nemzetség két ága, illetve családja. Lásd erre *Gál-Mlakár Viktor: Komlóska-Pusztavár régészeti feltárásának eredményei. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLVI.* (2007) 87–113. o.

49 Így Kazincbarcika-Várhegy, Mátraderecske-Kanászvár, Gyöngyöstarján-Világosvár, Szarvaskő, Legénd-Békavár és talán Szilaspogony-Kiskő: *Nováki et al.* 2007. 60–61. o., *Uő:* 2009. 46., 39–40., 39. o., *Uő:* 2017. 45., 85–86. o. Régészeti adatok hiányában itt a külső várrészek funkciója (elővár?) még nem tisztázott.

fénykorában. Ezek természetesen nem feltétlenül működtek ugyanabban az időben, de építésük és többségük felhagyásának okát és pontosabb időrendjét csak a további kutatások tisztázhatják. Ugyancsak további vizsgálatok szükségesek annak közelebbi meghatározásához is, hogy mikor és milyen mértékben szolgáltak ezek az erősségek lakóhelyként, illetve katonai objektumként, s – ami a történész számára talán a legfontosabb – miként tükrözték a hatalom megoszlását a késő Árpád-kor Magyar Királyságában.⁵⁰

MELLÉKLET

Árpád-kori magánvárak a mai Északkelet-Magyarországon⁵¹

A mai Északkelet-Magyarország írott forrásokból ismert Árpád-kori magánvárai

Árpád-kori írott forrásokban említett várak

Boldogkő, Bükkzsérc-Füzérkő, Dédes, Fony-Amadévár, Füzér, Hangony-Birinyivár, Sajóvelezd-Vártető, Mátrafüred-Benevár, Mátraszentimre-Ágasvár, Szarvaskő, Balassagyarmat, Diósjenő-Csehvár, Drégely, Mátraszőlős-Kisvár, Salgótarján-Baglyaskő, Szügy-Leány-hegy

XIV. századi írott forrásokban említett várak Árpád-kori régészeti leletekkel

Kelemér-Mohosvár, Komlóska-Pusztavár/Solymos, Diósgyőr, Mogyoróska-Regéc, Szuhogy-Csorbakő, Domszló-Oroszlánvár, Ecseg-Ilonavár, Nógrádsipek-Sztrahora, Salgótarján-Salgó, Szanda

XIV. századi írott forrásokban említett várak Árpád-kori építészeti formákkal

Cserépfalu-Ódorvár, Szilvásvárad-Éleskővár, Egerszalók-Maklyánvár, Sirok, Buják, Hollókő, Peröcsény-Salgó

XV. századi írott forrásokban említett várak Árpád-kori régészeti leletekkel

Cserépváralja-Cserépvár, Sajógalgóc-Várhegy, Sajónémeti-Várhegy, Vadna-Vártető, Hasznos-Cserteri vár, Sámsonháza-Fejérkő, Salgótarján-Zagyvafő, Csővár

50 Mindezen kérdésekre lásd legutóbb: *Feld* 2014.

51 Az egyes várakra lásd: *Nováki et al.* 2007.; *Nováki et al.* 2009.; *Nováki et al.* 2017.; *Torma* 1993.; *Torma* 2012. megfelelő szócikkeit!

*A mai Északkelet-Magyarország írott forrásokban nem szereplő
Árpád-kori magánvárai*

*Középkori forrásokban nem említett
várok Árpád-kori régészeti leletekkel*

Felsőzsolca-Várdomb, Irota-Várdomb,
Kazincbarcika-Várhegy, Sály-Latorvár,
Szendrőlád-Vártető, Tibolddaróc-Kács
vár, Gyöngyössolymos-Dezsővár,
Gyöngyössolymos-Nyesettvár, Markaz,
Mátraderecske-Kanászvár, Parád-
Marhádvár, Parád-Veresvár, Pétervására-
Remete tető, Recsk-Szedervés tető,
Alsópetény-Földvár, Lucfalva-Pogányvár,
Nagylóc-Várdomb, Nógrádmarcál-
Kerekdomb, Nógrádmegyer-Dobovár,
Nógrádsáp-Tatárka, Nógrádszakál-
Kastélydomb, Szécsény-Strázsadomb,
Szécsény-Benczurfalva-Dubinka,
Szuha-Várbérc, Vanyarc-Haraszti,
Szokolya-Királyrét, Ipolydamásd-Zuvár,
Márianosztra-Bibervár, Galgagyörk-
Templomdomb, Váchartyán-Várhegy,
Felsőgöd-Várdomb, Kemence-Tamásvár

*Középkori forrásokban nem említett
várok Árpád-kori építészeti formákkal
és topográfiai jegyekkel*

Kisgyőr-Alsó-Kecskevár, Uppony-
Dedevár, Uppony-Földvár,
Mátraverebély-Hencsevár

*Középkori forrásokban nem említett
várok Árpád-korra utaló topográfiai
jegyekkel*

Arló-Várhegy, Bodrogkisfalud-Várhegy,
Erdőbénye-Várhegy, Imola-Bakbány-vár,
Kisgyőr-Majorvár, Rakaca-Klastromtető,
Sajószentpéter-Tömlőc-tető, Bükkszék-
Pósvár, Gyöngyöstarján-Világosvár,
Nagybátony-Orosz Mátyás vára,
Cserháthaláp-Rézpart, Legénd-Békavár,
Mátramindszent-Iványpuszta, Rétság-
Jásztelek-Várdomb, Szilaspogony-Kiskő,
Tereske-Kurucdomb

*Középkori forrásokban nem említett
erősségek, bizonytalan Árpád-kori
keltezéssel, illetve várjelleggel*

Füzér-Órhegy, Kissikátor-Vár hegyese,
Meszes-Várhegy, Monok-Ingvár, Révle-
ányvár-Várdomb, Sajómercse-Várhegy,
Sály-Léleklyuk tető, Szögliget-Óvár,
Gyöngyössolymos-Óvár, Verpelét-
Földvár, Tarnalelesz-Köbölvár, Diósjenő-
Kámor, Dorogháza-Kastélytető, Szuha-
Mátraalmás-Galyavár, Szokolya-Paphegy,
Galgamácsa-Ecskend-Templomhegy

Rövidítések

- Engel 1987.* *Engel Pál*: Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. *Műemlékvédelem*, 31. (1987) 9-14. o.
- Feld 2014.* *Feld István*: A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében. I. *Századok*, 148. (2014) 2. sz. 351–386. o.
- Feld 2015.* *Feld István*: A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében. II. *Századok*, 149. (2015) 2. sz. 333–381. o.
- Fügedi 1986.* *Erik Fügedi*: *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)*. Budapest, 1986.
- Kubinyi 1990.* *Kubinyi András*: Árpád-kori váraink kérdése. In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989*. Szerk. *Horváth László*. Gyöngyös, 1990. 290–301. o.
- Miklós 1982.* *Miklós Zsuzsa*: A Gödöllői dombvidék várai. Aszód, 1982.
- Miklós 1997.* *Miklós Zsuzsa*: Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben. *Váci Könyvek*, 8. (1997) 7–153. o.
- Miklós 1998.* *Miklós Zsuzsa*: A Galga-völgyi földvárkutatás újabb eredményei. In: *Egy múzeum szolgálatában: tanulmányok Asztalos István tiszteletére*. Aszód, 1998. 93–111. o.
- Miklós 2007.* *Miklós Zsuzsa*: Tolna megye várai. *Varia Archaeologica Hungarica XXII*. Budapest, 2007.
- Nováki–Sándorfi–Miklós 1979.* *Nováki Gyula–Sándorfi György–Miklós Zsuzsa*: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest, 1979.
- Nováki et al. 2007.* *Nováki Gyula–Sárközy Sebestyén–Feld István*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 1. Budapest-Miskolc, 2007.
- Nováki et al. 2009.* *Nováki Gyula–Baráz Csaba–Dénes József–Feld István–Sárközy Sebestyén*: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2. Budapest-Eger, 2011.
- Nováki et al. 2017.* *Nováki Gyula–Feld István–Guba Szilvia–Mordovin Maxim–Sárközy Sebestyén*: Nógrád megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 4. Budapest, 2017.

- Sándorfi* 1979. *Sándorfi György*: A magyar várépítészet korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján. *Archaeologiai Értesítő* 106. (1979) 2. sz. 244–254. o.
- Sándorfi* 1990. *Sándorfi György*: Várak a történeti forrásokban, várak a terepen (tekintettel a történeti Borsod vármegyére). In: Várak a 13. században. *Castrum Bene* 1989. Szerk. *Horváth László*. Gyöngyös, 1990. 37–41. o.
- Szörényi* 2015. *Szörényi Gábor András*: Sajó-völgyi huszita várak régészeti kutatása. Doktori disszertáció. Kézirat, Budapest, 2015.
- Torma* 1993. *Magyarország régészeti topográfiája* 9. Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. Szerk. *Torma István*. Budapest, 1993.
- Torma* 2012. *Magyarország régészeti topográfiája* 11. Pest megye régészeti topográfiája. Az aszódi és gödöllői járás. Szerk. *Torma István*. Budapest, 2012.
- Zsoldos* 1999. *Zsoldos Attila*: A tatárjáras kora. In: Magyar kódex 1. Az Árpádok világa. Szerk. *Stemmler Gyula*. Budapest, 1999. 65–76. o.

KUTATÁSI JELENTÉSEK

BERTA ADRIÁN

RÖVID BESZÁMOLÓ A DOMBÓVÁR-GÓLYAVÁR TERÜLETÉN 2017 ÉS 2019 KÖZÖTT VÉGZETT RÉGÉSZETI KUTATÁSRÓL

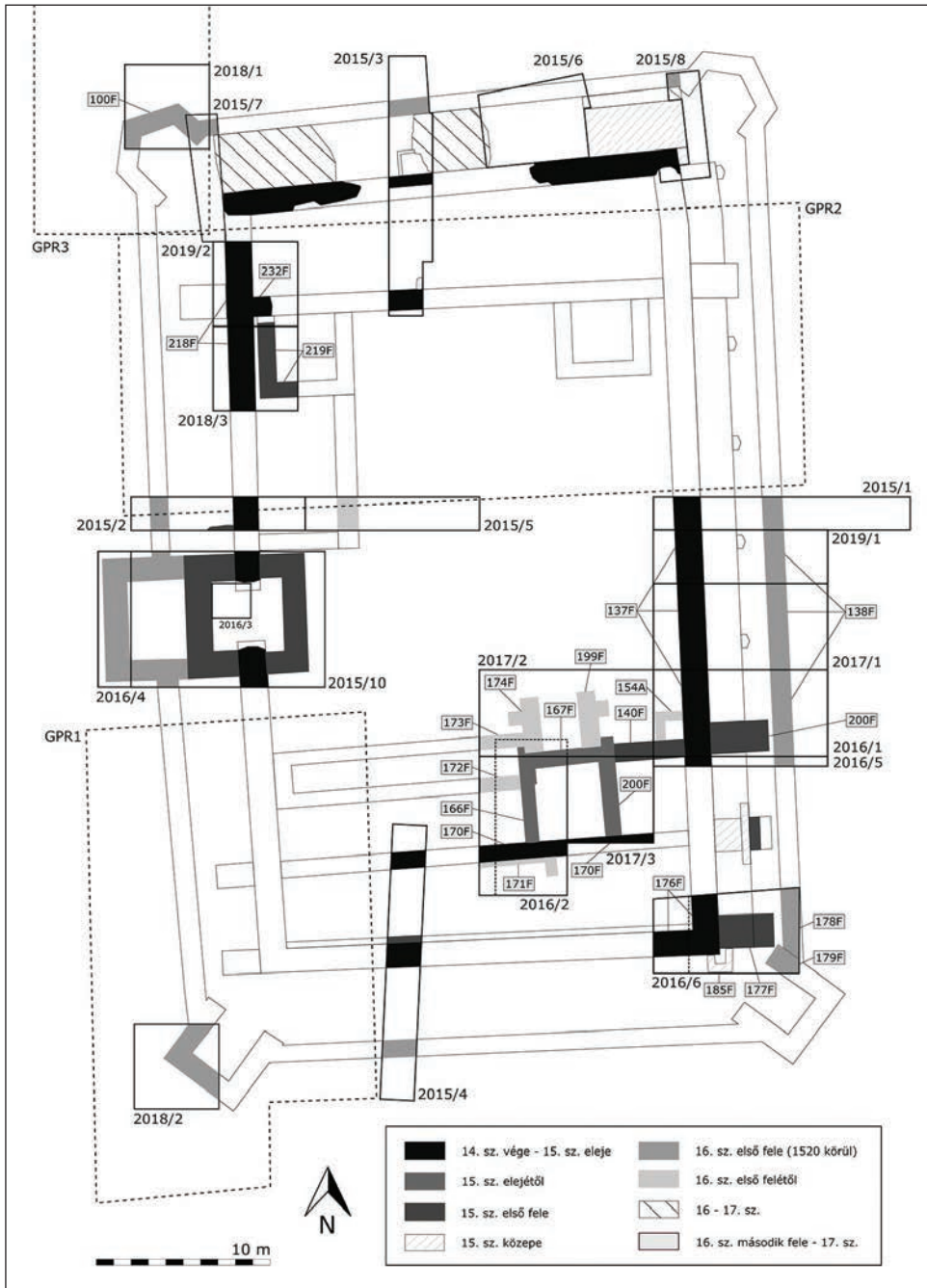
2017 és 2019 között Dombóvár Város Önkormányzatának finanszírozásával és a Nemzeti Kulturális Alap Örökségvédelmi Kollégiumának támogatásával folytatódott a Tolna megyei dombói várban a 2014-ben megkezdett tervásatás.¹ A lelőhelyen a 2014 óta tartó feltárás során sikerült tisztázni a vár kiterjedését, főbb építési periódusait és jellemző rétegtani viszonyait. A vár területe, az azt körülvevő várárokkal együtt (amely utóbbinak szélessége egyelőre csak légifotók alapján, hozzávetőlegesen határozható meg) összesen 3500 m². A középkori erősség területén 2014 és 2019 között hat kutatóárok, három szonda és tizenöt szelvény megnyitására került sor, elsősorban azokon a pontokon, ahol várható volt, hogy a vár alaprajzi elrendezésére vonatkozó adatok kerülhetnek elő. Emellett elkezdődött a D-i épületszárny K-i oldalának a szisztematikus feltárása is. Ezek összesen 781.35 m²-t tettek ki, azonban a teljes, az altalajt képező alluviális homok szintjéig történő kibontást mindössze öt kutatóárokban, három szelvényben és két szondában sikerült eddig elvégezni, míg a többinél a feltárási folyamat még különböző szakaszokban tart **(1. kép)**.

A 2017. évi feltárás

A 2017. július 1. és 31. között végzett terepi munkák során három új és két, a korábbi években megkezdett szelvényben folytatódott az ásatás **(2. kép)**. Az előző években a magasan álló DK-i pillér állagmegóvása és műemléki helyreállítása, valamint a D-i palotaszárny és a K-i várfal kapcsán felvetődött kérdések megválaszolása volt az elsődleges célunk.²

1 2017 és 2018 között a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, 2019-től a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete szervezésében folytak a feltárások. Munkatársak: Eszes Adrienn, Magyar Csaba, Máthé Genovéva, Osváth Zsófia, Sztankovánszki Tibor és Varga Bianka Zsuzsanna; Kovács Viktória, Lajkó Krisztián, Nyúl János Tibor, Szentkirályi Ferenc. Régészhallgatók: Bencsik Bence, Galambos Máté, Kiss Csanád, Ókrös Evelin, Major Réka, Pargmann Laura, Pelőcz Judit, Rekeczki Kinga, Suhajda Levente, Ujj Kira és Vasuth Kata Virág. Geofizika: Szegedi Tudományegyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Páll Dávid Gergely. Geodézia: Szabotin Péter. Fotogrammetria: Pazirik Kft. és Aeroart-Légkép Kft. 3D szkennel: Greypixel Geometrics Kft. Ezúton köszönöm Szabó Lorándnak, Koncz Istvánnak, Koncz Zsófiának, Koncz Adriánnak, Müller Ádámnak, Takács Istvánnak, Takács Istvánnak, Halmosi Nórának, Pászti Zalánnak, Harangozó Évának, Erky-Nagy Tibornak, Ábrahám Ádámnak, Ábrahám Dórának, Adamecz Szilviának, Antali Gábornak, Bihari Eszternek, Kiss Csongornak, Kiss Gergelynek, Kugyelka Mihálynak, Magyarfalvi Eszternek, Pászti Károlynak, Steigerwald Vincének, Steigerwald Zalánnak, Gócza Attilának, Gócza Dávidnak és Szemes Csillának a munkánk során nyújtott segítségét!

2 Berta 2017, 115.

1. kép: A dombóvi vár alaprajzi vázlata a 2014 és 2019 között végzett feltárási munkák eredményei alapján

2. kép: A 2017. évi feltárásról készült 3D lézerszkenneres felmérés (Greypixel Geometrics)

Az előző évben nyitott 2016/6 szelvényt kibővítettük 1.5 m-rel Ny-i irányban, azzal a céllal, hogy az itt jelentkező első periódusú fal (176 F)³ Ny-ra forduló szakaszát megtaláljuk. Itt a jelenkori felszínhez tartozó bolygatott réteget⁴ távolítottuk el, ami alatt előkerült a keresett falmaradvány. A DK-i sarok falszorosának eredeti rétegződése teljesen megsemmisült, köszönhetően a vár melletti tanyaépület korábbi tulajdonosaihoz köthető különböző

3 176F [2016/6-1F] . A szövegben megadott azonosítók a falak esetében megtalálhatók az 1. kép alaprajzán, míg az egyes rétegek, jelenségek csak a lábjegyzetekben szereplő jelölése az ásatási dokumentáció megfelelő részére utal. (Szerk.)

4 182R [2016/6-1R]

építkezési és tereprendezési munkálatoknak. Itt a jelenkori felszín alatt csak modern kori törmelékes feltöltési réteg⁵ volt megfigyelhető, ami után már az altalaj következett.

A 2016/1 szelvény mellett, annak É-i oldalán, egy 5x10 m kiterjedésű területen megkezdtek a 2017/1 szelvény feltárását. A jelenkori felszínhez tartozó talajréteg⁶ felmérése és eltávolítása után elbontottuk az alatta található törmelékes feltöltést,⁷ amely a vár 1702. évi felrobbantása, valamint az azt követő két évszázad során keletkezett. Alatta megtaláltuk az előző évben a szomszédos szelvényben már feltárt első periódusú téglából épült várfal (137F)⁸ és a 16. század első felében keletkezett külső, kőalapozású téglafal (138F)⁹ visszabontott maradványainak a folytatását, valamint egy közöttük elterülő törmelékes feltöltési réteget,¹⁰ amely feltehetően az utóbbi fal építése során keletkezett. Ebben egy lezuhant téglafaltömb¹¹ került elő, amely mélyen beleágyazódott az alatta levő rétegbe is. A két fal közötti törmelék réteg eltávolítása után feltárult a szomszédos szelvényből már szintén ismert habarcsos, téglatöredékekkel kevert réteg¹² felszíne. Az első periódusú várfal (137F)¹³ K-i oldalán futó sekély árok¹⁴ folytatása is jelentkezett. Ezen a részen további pillérek maradványai nem kerültek elő, így egyértelművé vált, hogy a harmadik periódusban kialakított, a D-i épületszárny K-i falához épített pillérekről induló függőfolyosó folytatása a K-i várfalon már nem pillérek, hanem a várfal (137F)¹⁵ K-i síkjából kiugró konzolokon állt, ahogy erre az 1692-ben készült leírás is utalt.¹⁶ A külső fal (138F)¹⁷ K-i oldalán a jelenkori talajréteg és a törmelékes réteg elbontása után a várakok széle és a vár használatának utolsó időszakában történt betöltése következett,¹⁸ amelyből középkori és nagy mennyiségű kora újkori leletanyag került elő. Elsősorban kerámia és állatsont, néhány fémtárgy; a leletek közül említésre méltó egy aranygyűrű és egy oszmán pecsét. A várakok szélének elbontása után előkerültek a külső várfal építése során használt állványzat oszlophelyei.¹⁹ Az első periódusú várfal Ny-i oldalán, azzal párhuzamosan, a bontás után keletkezett törmelékes feltöltési réteg²⁰ alatt következő rétegben²¹ egy árok²² jelentkezett, amelybe több, különböző méretű gödröt ástak.²³ Az utóbbi réteg eredeti felszíne a felette létezett kora újkori járósínttel együtt megsemmisült.

A 2017/2 szelvényt a 2016/1 szelvény Ny-i folytatásában nyitottuk, szintén egy 5x10 m-es felületen, ez D-i oldalán csatlakozott a 2016/2 szelvényhez, amelyet 1,5 m

5 183R [2016/6-2R] és 184R 2016/6-3R

6 125R [2016/1-1R]

7 128R [2016/1-4R]

8 137F [2016/1-1F]

9 138F [2016/1-2F]

10 129R [2016/1-5R]

11 195A

12 132R [2016/1-8R]

13 137F [2016/1-1F]

14 150A [2016/1-10OBJ]

15 137F [2016/1-1F]

16 Szőke 1971, 49; Szőke 1983, 16.

17 138F [2016/1-2F]

18 130R [2016/1-6R]

19 193A és 194R

20 128R [2016/1-4R]

21 127R [2016/1-3R]

22 189A1

23 189A2, 189A3, 189A4 és 190A

szélességben kibővítettünk Ny-i irányban. A jelenkori felszínhez tartozó réteg²⁴ és az alatta futó törmelékes feltöltés eltávolítása után sikerült tisztázni az előző évben, a 2016/2 szelvényben előkerült falcsomópont (166F, 167F, 170F, 171F, 1721F, 173F)²⁵ időrendjét és rendeltetését. A korábbi elképzelésünkkel ellentétben,²⁶ a D-i oldalon már az első építési periódusban állt egy egytraktusos, K-Ny-i irányú épületszárny,²⁷ amit később, a második periódusban bővítettek kétraktusossá és erősítettek meg a K-i (és feltehetően a D-i és Ny-i) oldal(ak)on pillérekkel. Az első periódusban a várudvar felőli homlokzati falra egy arra merőleges, hosszanti alaprajzú bejárati építményt emeltek (166F, 167F),²⁸ amit a második építési időszakban belefoglaltak a kibővített épület újonnan felhúzott traktusába. Az eredeti bejárat folytatásában, az udvar felől egy új, kétoldalt egy-egy pillérrel megerősített, kőalapozású bejárati építményt (174F, 199F)²⁹ alakítottak ki. Ez utóbbinak az alapozását egy törmelékes réteg³⁰ elbontása során találtuk meg, ami arra utal, hogy a vár életében használt járószint(ek) a rombolás utáni három évszázad során nagyrészt elpusztult(ak). A törmelékes réteg elbontása ebben az évben még nem fejeződött be. A bejárati építmény Ny-i oldalához feltehetően egy kőalapozású lépcsőfeljáró csatlakozott,³¹ azonban ennek a kérdésnek a tisztázásához még további feltárásokra van szükség.

A 2017/3 szelvényben, ugyancsak egy 5x5 m-es területen, a 2016/2 és a 2017/2 szelvények közötti sarokban megkezdtek a jelenkori felszínhez tartozó réteg eltávolítását, amelynek során előkerült egy, a korábban a 2016/2. szelvényben feltárt fallal (166F)³² párhuzamos fal maradványa (200F), ami az első építési periódusban készült bejárat része lehetett. Itt a jelenkori felszínhez tartozó réteg jóval vastagabb volt, mint a szomszédos szelvényekben. A viszonylag magasan megmaradt falak (166F, 167F és 200F)³³ közötti terület hosszabb időn keresztül szabadon, nyitva állhatott, így azt a 20. század folyamán szemétdömrnek használták. Utóbbinak megkezdtek az elbontását.

A 2018. évi feltárás

A 2018. július 3. és augusztus 5. között végzett terepi munkák során három új és három, a korábbi években megkezdett szelvényben folytattunk feltárást (3-4. kép). Az utóbbiak vonatkozásában munkánk továbbra is a D-i palotaszárnyra és a K-i várfalra fókuszált. A korábbi évek feltárásai az egykori vár területének kb. 1/5 részét érintették, így az ezek alapján készült alaprajz és periodizáció csupán munkahipotézisnek tekinthető, amit a későbbi kutatások tovább finomíthatnak, illetve módosíthatnak. Az elmúlt évek ásatásai során elenyésző mennyiségű információt sikerült csak szerezni az É-i épületszárnyról és a várudvarról, valamint a negyedik periódusban épült külső várfal sarkain található toronyokról és a D-i épületszárny Ny-i feléről. A fenti kérdések megválaszolására, elsősorban

24 125R [2016/1-1R]

25 166F [2016/2-1F(a)]; 167F [2016/2-1F(b)]; 170F [2016/2-2F(a)]; 171F [2016/2-2F(b)]; 172F [2016/2-3F] és 173F [2016/2-4F]

26 Berta 2015, 7–8; Berta 2018, 249–252.

27 Ennek a K-Ny-i irányú udvari homlokzati falának az alapozása a 170F [2016/2-2F(a)] jelzésű maradvány lehetett.

28 166F [2016/2-1F(a)]; 167F [2016/2-1F(b)]

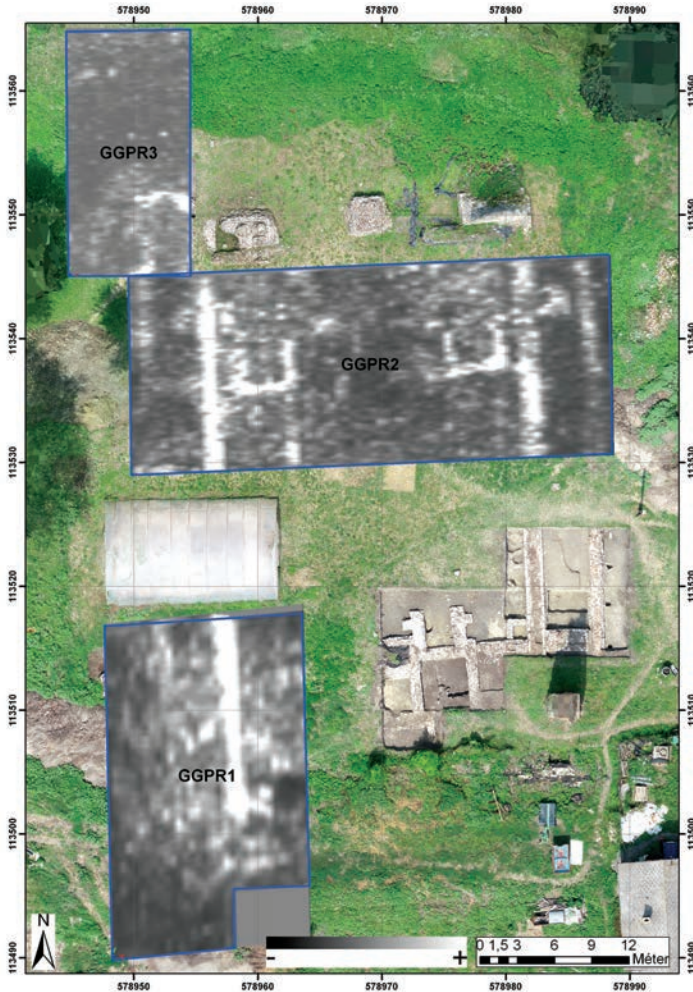
29 174F [2016/2-5F]

30 128R

31 172F [2016/2-3F] és 173F [2016/2-4F]

32 166F [2016/2-1Fa]

33 166F [2016/2-1F(a)], 167F [2016/2-1F(b)]

3. kép: A 2018. évi georadaros mérés eredményei a 2017. évi régészeti feltárásról készült ortofotón (Szegedi Tudományegyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék; légifelvétel: Greypixel Geometrics Kft.)

az alaprajz pontosítása tekintetében a leggyorsabb és legbiztosabb módszernek a georadaros vizsgálat bizonyult, amit a feltárási munkákkal párhuzamosan végeztünk el. A geofizikai vizsgálat előzetes eredményeire támaszkodva nyitottunk három új szelvényt, amelyek közül kettővel a külső várfal saroktoronyait, egy továbbival pedig az É-i épületszárny udvari homlokzati falához csatlakozó Ny-i belső építmény (torony) kérdését akartuk tisztázni.³⁴

A 2018. évi ásatás során folytattuk az előző évben megkezdett munkát a 2017/1, 2017/2 és 2017/3 szelvényekben. A 2017/1 szelvényben befejeztük az első periódusú várfal

34 Berta et al. 2018, 52–54.

4. kép: A 2018. évi feltárásról készült ortofotó (Greypixel Geometrics)

(137F)³⁵ és a szelvény Ny-i fala között előkerült török kori gödrök³⁶ kibontását, valamint a két párhuzamos várfal (137F és 138F)³⁷ közötti rész feltárását. Itt elbontottuk a negyedik építési periódusban keletkezett külső várfal (138F)³⁸ építési rétegét³⁹ és feltártuk a várfal alapozási árkának kialakítása során keletkezett beásást.⁴⁰ Az építési réteg alatt megtaláltuk azt a feltöltési réteget,⁴¹ amelyről a 2016/1 szelvényben a D-i épületszárny K-i falához

35 137F [2016/1-1F]

36 189A1, 189A2, 189A3, 189A4 és 190A

37 137F [2016/1-1F], 138F [2016/1-2F]

38 138F [2016/1-2F]

39 132R [2016/1-8R]

40 148A [2016/1-8OBJ]

41 133R [2016/1-9R]

csatlakozó pillér (139F)⁴² alapozási árka és az építésnél használt állványzat oszlophelyei indultak.

A 2017/2 szelvényben befejeztük a jelenkori felszínhez tartozó réteg⁴³ alatt elhelyezkedő, a vár pusztulása során keletkezett omladékréteg⁴⁴ elbontását. Az omladékréteg alatt már a homokos altalaj jelentkezett, amelyben több objektum (gödör)⁴⁵ feltja rajzolódott ki. Ezeknek az induló szintjét feltehetően a vár bontása során az eredeti járószinttel együtt szintén elpusztították. Az eredeti (középkori vagy török kori) járószinthez tartozó agyagos réteg⁴⁶ csak egy kis felületen, erősen lepusztult állapotban maradt meg a 167F és 199F jelzésű falak alkotta sarokban. A 2017/3 szelvényben, a három, 166F, 167F és 200F jelzésű fal által közbezárt területen folyattuk a mélyítést, ahol még a jelenkori felszíntől számított kb. -1.5 m-es mélységben is 20. század második feléből származó szemét került elő.

Földradaros mérés három területen történt, az első a vár DNy-i sarkán és a D-i épületszárny Ny-i felén (*GGPRI*), a második a várudvar és az É-i épületszárny helyén (*GGPR2*), míg a harmadik az ÉNy-i saroktorony feltételezett maradványai felett (*GGPR3*). A szelvények sűrűsége minden esetben 0,5 méter volt, mivel így pontosabb képet kaphattunk a földalatti anomáliákról. A behatolási mélység a mérés során megközelítőleg 3-3,5 méter volt (**3. kép**).

A DNy-i *GGPRI* területén kirajzolódott az első periódusú várfal (14. sz. vége – 15. sz. eleje) Ny-i és D-i szakaszának a vonala és az épület sarkának a részlete. Eszerint a Ny-i falszakaszra K-ről merőlegesen két fal, Ny-ról pedig feltehetően egy pillér csatlakozik. Bár a radaros mérés szelvényeiből kapott képen a föld alatt elhelyezkedő falszakaszok vonala viszonylag tisztán rajzolódik ki, ezeknek az egyes építési periódusokhoz való kötése csak az ásatás során már megismert részletekkel való összekapcsolásuk révén lehetséges. A K-i oldalról befutó alsó fal lehet a D-i épületszárny udvari homlokzati falának az alapozása, amely a 15. század első felében lezajlott bővítés után az építmény belső terébe került, amikor a folytatásában, a fal külső oldalán a pillért is hozzáépítették. A K-ről csatlakozó két felső falszakasz vonala összeköthető a 16. század elejére keltezett udvari bejárat mellett feltárt alapozások részleteivel (172F és 173F),⁴⁷ amelyeknek a rendeltetése egyelőre még ismeretlen, talán egy lépcsőfeljáró maradványai lehetnek. Az első periódusú várfal külső szélétől kb. 4 m-re a negyedik építési periódusú külső várfal (16. sz. eleje) és egy belőle 45 fokos szögben ferdén kiugró négyszögletes saroktorony képe rajzolódott ki. A korábbi munkahipotézisünkkel ellentétben, amelyet a két ismert korabeli ábrázolásra alapozva állítottunk fel, a külső várfal saroktoronyai mégsem kerek, hanem szögletes alaprajzúak voltak.⁴⁸

A *GGPR2* terület a kaputorony, az É-i épületszárny és a K-i várfal közötti részt, lényegében az egykori várudvar nagyobbik felét fedte le. A vizsgált területen kirajzolódott az É-i épületszárny udvari homlokzati falának a vonala, továbbá a mind az első, mind a negyedik periódusú várfalnak a Ny-i és az É-i szakaszai is. Az É-i épület udvari homlokzati falának Ny-i és K-i folytatásában egy-egy pillér is jelentkezett, amelyeket, figyelembe

42 139F [2016/1-3F]

43 125R [2016/1-1R]

44 128R [2016/1-4R]

45 201A, 202A és 203A

46 206R

47 172F [2016/2-3F] és 173F [2016/2-4F]

48 Berta 2016, 7–9; Berta 2018, 250, 256–257.

véve a D-i épületszárnyon feltárt építészeti részletek keltezését, előzetesen a második építési periódusra, a 15. század első felére kelteztünk. A várudvaron az udvari homlokzati fal előtt két téglalap alaprajzú épület körvonala vált láthatóvá. Ezeknek az építményeknek a létezését Koppány Tibor a várról fennmaradt 1692. évi leírás alapján már korábban is valószínűsítette és két, a várudvarra néző toronyként határozta meg őket.⁴⁹ A felmérés során láthatóvá vált a 2015/5 kutatóárokban feltárt, a vár belsejében előkerült, előzetesen a 16. század elejére keltezett É-D-i irányú kőalapozású fal folytatása is, amely a Ny-i belső torony sarkához futott ki, azonban a D-i lezárása egyelőre erősen bizonytalan.

Az ÉNy-i GGPR3 terület felmérése során a negyedik építési periódusú, 16. század elejére keltezett külső várfal folytatása és egy belőle 45 fokos szögben ferdén kiugró saroktorony kissé elmosódott képe mutatkozott meg. A toronytól É-ra épített maradványok nyomai már nem jelentkeztek, viszont a vár 1702. évi lerombolása során betemetett várárok vonala tisztán kirajzolódott.

A fenti megfigyelések alapján a 2018/1 szelvényt a vár ÉNy-i sarkában nyitottuk meg. Az 5x5 m-es szelvénnel a vár itteni saroktornya kapcsán felvetődött kérdéseket akartuk tisztázni (forma, építési periódus, állapot). Az érintett területen 2015-ben, az ÉNy-i falcsonk Ny-i síkja mentén, már nyitottunk egy kisebb szondát (2015/7), amely belenyúlt az idén nyitott szelvény DK-i sarkába. Ennek a feltárása során már megtaláltuk a torony-építmény indítását, azonban a fenti kérdésekre vonatkozó megbízható válaszokat akkor nem kaptunk. A jelenkori járószinthez tartozó réteg⁵⁰ eltávolítása után már láthatóvá vált a saroktorony visszabontott, erősen sérült maradványa (100F).⁵¹ A nagyméretű téglából készült ötszögű építménynek három sarkát sikerült meghatározni a szelvényen belül, a K-i vége kötésben volt a negyedik periódusú, a 16. század elejére keltezett külső várfallal. A saroktoronyon belül, a jelenkori felszínhez tartozó réteg alatt a vár bontása során keletkezett törmelékes feltöltés⁵² töltötte ki a falakkal körbezárt területet, ami alatt egy erősen sérült habarcsos padlószint⁵³ következett, amelyet már nem bontottunk el. A tornyon kívül, a szelvény É-i oldalán az építményen belül már megfigyelt törmelékes réteg⁵⁴ került elő a felszínhez tartozó réteg⁵⁵ alatt, ami után a várároknak az épület bontása során keletkezett, szintén erősen törmelékes feltöltése következett.⁵⁶ Ez utóbbinak a bontására ebben az ásatási szezonban már nem került sor.

A 2018/2 szelvényt a vár DNy-i sarkában nyitottuk meg ugyancsak egy 5x5 m-es területen. A szelvénnel a vár saroktoronyának a kérdését akartuk tisztázni. A 2018/1 szelvényben megfigyelt maradványhoz hasonló szerkezetű, azonban az előzővel ellentétben négyszögletes alaprajzú és sokkal inkább lepusztult állapotú építmény került elő. Belső terének felmenő falából mindössze 1-2 téglasor maradt meg, míg a külső oldalon kb. 0.5 m magasságban volt megfigyelhető, ami alatt a negyedik periódusra jellemző meszes habarcsba rakott kőalapozás (211F) következett. Az építmény belsejében habarcsos padlószint⁵⁷ került elő, ezt azonban a munka során nem vágtuk át. A tornyon kívül, a jelenkori

49 Koppány 1994, 161; Szőke 1971, 48–49; Szőke 1983, 16.

50 101R [2015/7-1R]

51 100F [2015/7-3F]

52 210R

53 225R

54 210R

55 101R [2015/7-1R]

56 224R

57 212R

felszínhez tartozó réteg⁵⁸ alatt a vár bontása során keletkezett törmelékes feltöltés⁵⁹ következett, ami a fal alapozási szintjének a tetejéig tartott, majd ez alatt egy újabb feltöltési réteg⁶⁰ következett. Ez utóbbi két réteget csak a szelvény D-i felében vágtuk át. A legalsó réteg alatt, a jelenkori felszíntől kb. -1.8 m mélységben jelent meg a várárok agyagos alja.

A 2018/3 szelvényt a földradaros felmérés előzetes eredményei alapján az első periódusú Ny-i várfal mentén nyitottuk, a kaputoronytól É-ra, szintén egy 5x5 m-es felületen. A geofizikai vizsgálat a várudvaron, az É-i épületszárny előtt elhelyezkedő, ahhoz csatlakozó két építmény alapozását mutatta ki (az egyiket a Ny-i, a másikat a K-i oldalon). A szelvény célja az volt, hogy a Ny-i építmény maradványait részben feltárja és meghatározza a viszonyát az első periódusú várfalhoz, valamint az É-i épületszárnyhoz. A jelenkori felszínhez tartozó réteg⁶¹ alatt következett a vár lerombolásakor keletkezett törmelék-réteg,⁶² valamint az első periódusú, téglából épült 218F várfal és vele párhuzamosan futó, a várudvaron álló építmény (219F) visszabontott falazata. Ezek egymástól 80 cm távolságra helyezkedtek el. A törmelékes réteg alatt két további omladékréteg⁶³ részleges feltárására került még sor, az altalaj szintjét azonban ebben az ásatási szezonban még nem értük el. A belső építménynek az É-i épületszárnyhoz való viszonyát ebben a szelvényben nem sikerült tisztázni.

A 2019. évi feltárás

A 2019. július 8. és augusztus 14. között végzett terepi munkák során két új és három, a korábbi években megkezdett szelvényben folytattuk a feltárást (**5. kép**).

A 2018/3 szelvény előző évben megkezdett feltárását folytatva az első periódusú, 218F jelű téglafal és a szelvény Ny-i széle között, a bontási réteg⁶⁴ alatt egy sárgásfehér színű, habarcsos törmelék-réteg⁶⁵ következett, amit a szelvény É-D-i tengelyének középső szakaszán egy habarcsos szint⁶⁶ követett, amelyet a két szélén habarcsba ágyazott téglából, téglatöredékből és kőből álló szegély keretezett, ez talán habarcskeverő maradványa lehetett. A felső törmelék-réteg⁶⁷ alatt, az első periódusú várfal (218F) és a belső toronyépítmény fala (219F) között egy újabb törmelék-réteg⁶⁸ került elő, amelynek egyelőre csak a felszínét bontottuk ki. Ennek a tetején, az utóbb említett falak között, a szelvény É-i széle mentén egy hulladékhalom⁶⁹ került elő, nagyméretű török kori kerámiatöredékekkel és viszonylag sok állatcsonttal. A korai várfal a szelvény D-i végében maradt meg a legnagyobb magasságban, a többi részen az említett habarcsos szint,⁷⁰ illetve a törmelék-réteg⁷¹

58 214R

59 215R

60 216R

61 220R

62 221R

63 222R és 223R

64 221R

65 222R

66 233A

67 221R

68 223R

69 227R

70 233A

71 223R

5. kép: A 2019. évi feltárásról készült ortofotó (Aeroart-Légikép)

felszínének a szintjéig bontották vissza, mind a két oldalán nagyobb belebontások voltak megfigyelhetők. Úgy az É-D-i irányú téglafalat, mint a D-Ny-i falsarkot az egykori várudvar felé néző Ny-i belső építmény erősen visszabontott részeként azonosítottuk. A szelvény K-i szakaszán, az egykori építmény (torony) belsejében a törmelékréteg⁷² alatt egy fehér színű, téglatöredékeket tartalmazó habarcsos omladékréteg került elő,⁷³ alatta az altalaj (alluviális homok) következett. A toronyfal (219F) K-i széle mentén, az altalajban egy hosszúkás, barna színű, törmelékes folt⁷⁴ rajzolódott ki, aminek a feltáráására már nem került sor. Ez az építmény alapozási árkának a betöltése lehetett.

72 221R

73 226R

74 234A

A 2019/2 szelvényt szintén 5x5 m-es felületen, az előző szelvény É-i folytatásában nyitottuk meg. A bővítés célja az volt, hogy megtaláljuk a belső torony részeként meghatározott derékszögű falszakasz (219F) csatlakozását az É-i épületszárny udvari homlokzati falával. Itt is a jelenkori felszínhez tartozó réteg⁷⁵ alatt következett a vár pusztulását követően keletkezett bontási törmelékréteg,⁷⁶ amely kitöltötte a szelvény teljes területét. Nagy mennyiségű kerámia és állatcsont, továbbá egy leomlott faltömb került elő belőle. E réteg elbontása után megtaláltuk a szomszédos szelvényből ismert korai várfal⁷⁷ viszszaabontott folytatását, valamint ennek a K-i síkjához merőlegesen csatlakozó É-i épületszárny D-i falának szintén erősen sérült csonkját (232F) is. Ennek csak az előbbi falhoz csatlakozó indítása maradt meg, a K-i folytatását mindössze egy Ny-K-i irányban elnyúló törmelékhalom jelezte.⁷⁸ Az említett várfal (218F) Ny-i síkja és a szelvény Ny-i fala között, a törmelékréteg⁷⁹ alatt itt is a habarcsos omladékréteg⁸⁰ folytatódott, míg a fal K-i oldalán, az egykori É-i épületszárny belsejében, az egykori udvari homlokzati falának (232F) vonalától É-ra egy világosszürke, apró habarcsos, koromfoltos törmelékréteg⁸¹ egyenetlen felszíne került elő, melynek elbontására ebben az ásatási idényben már nem volt lehetőség. A Ny-i belső építményhez (toronyhoz) tartozó falat (219F) az első építési periódusban emelt É-i szárny udvari homlokzati falához (232F) utólag építhették hozzá, azonban ez utóbbinak az erősen roncsolt állapota miatt a két fal csatlakozása nem volt megfigyelhető. A Ny-i belső építmény (torony) az építőanyaga és építési módja alapján feltehetően a második periódusban keletkezhetett.

A 2017/1 szelvényben elbontottuk az itt húzódó párhuzamos falak (137F és 138F)⁸² között az előző években előkerült feltöltési réteget,⁸³ amely alatt homokos, habarccsal kevert építési réteg⁸⁴ felszíne rajzolódott ki. Ez utóbbi keletkezését, a szomszédos 2016/1 szelvény feltárása során tett megfigyelések alapján, az első periódusú várfal (137F)⁸⁵ építéséhez kötöttük.

A 2019/1 szelvényt 3x10 m-es felületen nyitottuk meg azzal a céllal, hogy a K-i várfal mentén összekössük a 2015/1 kutatóárkot és a 2017/1 szelvényt. Itt a jelenkori felszínhez tartozó réteg⁸⁶ és az alatta található újkori bontási törmelékréteg⁸⁷ elbontására került sor. Ennek során előkerült az első periódusú várfal és a negyedik periódusban épült külső várfal (137F és 138F) visszaabontott maradványa.⁸⁸

A 2017/2 szelvényben befejeztük a felső törmelékréteg⁸⁹ elbontását, ami alatt egy, a 2016/1 és 2017/1 szelvényekből már ismert réteg⁹⁰ felszíne következett. Ez utóbbi felszínén,

75 220R

76 221R

77 218F

78 232B

79 221R

80 222R

81 235R

82 137F [2016/1-1F] és 138F [2016/1-2F]

83 133R [2016/1-9R]

84 135R [2016/1-11R]

85 137F [2016/1-1F]

86 125R [2016/1-1R]

87 128R [2016/1-14R]

88 137F [2016/1-1F] és 138F [2016/1-2F]

89 128R [2016/1-4R]

90 127R [2016/1-3R]

az itteni É-D-i irányú falak (174F és 199F)⁹¹ közötti részen (tehát a D-i szárny egykori bejárati építményének a belsejében), két foltban tömör agyagos feltöltés maradványait tudtuk megfigyelni.⁹² Ezekkel eredetileg az altalaj felszínének egyenetlenségeit tüntették el, azaz az egykori járószint vagy az ahhoz tartozó ágyazat részletei lehetnek. Ez utóbbira utal az, hogy a szelvény ÉK-i részén, már a várudvar területén, előkerült egy, az előzőekhez hasonló összetételű agyagba rakott, néhány téglából kialakított felület,⁹³ ami talán az udvar járószintjének része lehetett. A törmelékreteg⁹⁴ eltávolítása után több törmelékes betöltésű beásás és gödör is előkerült.⁹⁵

A 2017/3 szelvényben befejeztük az itteni falak (166F és 200F)⁹⁶ közötti 20. századi személgödör betöltésének az eltávolítását, amely alatt már az altalaj következett. Az utóbb említett É-D-i irányú fal (200F) és a szelvény K-i széle között eltávolítottuk a jelenkori felszínhez tartozó réteget,⁹⁷ s közvetlenül alatta megtaláltuk a 2016/1 szelvény DNY-i sarkában feltárt téglapadló⁹⁸ folytatását, amely a D-i épületszárny földszinti padlózata lehetett.

Összegzés

A 2014 és 2019 között tartó régészeti feltárások során megszerzett adatok szerint a vár az első időszakában, a 14. század végén vagy a 15. század elején felépült formájában egy kissé szabálytalan, É-D-i irányú téglalap alakú téglalapítmény volt, mindkét végében egy-egy épületszárnyal, és feltehetően a Ny-i oldalon található bejárattal. A várat már a legkorábbi építési periódusában palánkkal és árokkal vették körül. A D-i épületszárnyak az udvar felé néző homlokzati falán egy gádoros bejáratot alakíthattak ki, azonban ennek a keletkezése még bizonytalan. Ez az építkezés talán Dombai Domokos fia Lászlóhoz vagy annak fiához, Frankhoz köthető, erre vonatkozó közvetlen írott adatok azonban egyelőre nem ismertek.

A második időszakban, a 15. sz. első felében, a D-i épületrész szélességét közel a kétszeresére növelték, K-i végét három pillérrel megerősítették. Az épület D-i és É-i, udvari homlokzati falának ilyen jellegű, a bővítés utáni megerősítésének egyelőre nincsenek nyomai; a Ny-i végén azonban a földradaros felmérés során kirajzolódott két pillér körvonala. Az épület belső elrendezésére, a pinceszint egyes építészeti elemeire és átépítésére vonatkozóan eddig csak töredékes információkkal rendelkezünk, ezek tisztázására további feltárásokra lesz szükség. Ugyanebben a periódusban épülhetett fel a kaputorony is a Ny-i oldalon, továbbá az É-i szárny udvari homlokzati fala elé emelt két építmény (torony) is.

A harmadik időszakban, a 15. század közepén köthették össze a D-i és az É-i épületszárnyakat egy függőfolyosóval, amely részben a K-i várfal tetején, részben a D-i épületszárny K-i oldalához épített pilléreken, az É-i folytatásban pedig kiugró konzolokon

91 174F [2016/2-5F] és 199F

92 206R és 231R

93 230A

94 128R

95 159A [2016/1-19OBJ], 201A, 202A és 203A

96 166F [2016/2-1F(a)] és a 200F

97 125R [2016/1-1R]

98 161A [2016/1-21OBJ]

fúthatt végig. Ennek a maradványai a ma is álló DK-i pillér felső harmadában láthatók, továbbá ÉK-en egy L-alakú falcsonk szolgálhatott ezen építmény É-i végének a lezárására. Ekkor épülhetett az egykori folyosó D-i végében előkerült latrinatorny is.

A negyedik időszakban, feltehetően Dombai Pál fia János és unokatestvére, Miklós fia Farkas birtoklása idején, a 16. század elején a várat a korábbi palánk vonalában egy külső falgyűrűvel, egy kőalapozású téglafallal vették körül, amelynek a sarkain négy- és ötszögletű tornyokat emeltek, továbbá a kaputornyot is kibővítették Ny felé. Valószínűleg ekkor készült az új, kisméretű, pillérekkel ellátott bejárati építmény a D-i palotaszárny udvari homlokzati falánál, valamint a kaputornytól É-ra található, a K-i várfallal párhuzamosan futó épületszárny is. Feltehetően ugyanebben az időszakban a vár korábban készült épületeit több helyen átalakították, erre utaló nyomok a lelőhely számos pontján is napvilágot láttak.

A török korból csak kisebb átalakítások szórványos nyomai kerültek elő, ezek közül a legfontosabb az É-i falsoros megerősítése és feltöltése. A várat 1702-ben robbantották fel, majd az azt követő több mint két évszázadon keresztül tartó folyamatos bontás során az É-i oldal három falcsonkja és az azokat összekötő falszakasz, továbbá az DK-i pillér kivételével a várfalakat és az épületeket az alapokig lerombolták, az így keletkezett törmelékkel részben a várárkot töltötték fel, részben pedig a török kiűzése után a Kakasdombon újjáépülő Dombóvár házainak az építésekor használták fel.

Irodalom

- BERTA 2016 Berta Adrián: Rövid beszámoló a Dombóvár-Gólyavár területén 2015. évben végzett régészeti kutatásról. *Archaeologia – Altum Castrum Online* (2016) 1–11.
- BERTA 2017 Berta Adrián: Rövid beszámoló a Dombóvár-Gólyavár területén 2016-ban végzett régészeti kutatásról. *Castrum* 20 (2017/1-2) 115–122.
- BERTA 2018 Berta Adrián: A dombói vár 2015. évi régészeti feltárása. *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve XL* (2018) 207–266.
- BERTA ET AL. 2018 Berta Adrián, Páll Dávid Gergely, Sipos György: A dombói vár geofizikai felmérése. Várak, kastélyok, templomok. *Évkönyv 2018*. 50–54.
- KOPPÁNY 1994 Koppány Tibor: A Tolna megyei Dombó vára. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Szerk. Pamer Nóra. Budapest 1994, 159–168. (*Művészettörténet – műemlékvédelem VI.*)
- SZŐKE 1971 Szőke Sándor: Dombóvár. Budapest 1971.
- SZŐKE 1983 Szőke Sándorné Zsíros Mária: Az 1692. évi Kelcz Mihály-féle összeírás. *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből X* (1983) 5–31.

A KAPOSVÁRI VÁR RÉGÉSZETI KUTATÁSA 2019-BEN

A vár rövid története

Az egykori kaposvári vár szerény maradványai a város mai főterétől néhány száz méterre délnyugatra találhatóak. Az erősség középkori és kora újkori földrajzi környezete jelentősen különbözött a maitól. A kanyart leíró Kapos folyó és az abba futó patakok közötti elmoscsarasodott területből szigetszerűen kiemelkedő dombon, jól védhető helyen épült meg a vár.¹ A környező vizeket a 16. században már biztosan gátakkal szabályozták. Kaposvár nevű település ekkor még nem létezett, a várhoz legközelebb, a mai város helyén Omak falu, kissé távolabb, nyugatra Kecel feküdt, mindkét helyen vámhely és átjáró volt a folyón.

A kaposvári várra vonatkozó első biztos adatunk 1387-ből való, ekkor hatalmaskodások kapcsán említik Újvár (Wywar) várnagyát, Bako fia Jánost. A várat birtokló családot ekkoriban Rupulinak vagy Rapolinak nevezték, a nagyjából 10 km-rel délebbre, a mai Zselickislaknál fekvő egykori birtokuk és várak után. Eredetileg itt volt a központja annak a birtoktömbnek, amelynek északi részén Újvár megépült, s amely később átvette annak a szerepét. 1403-ban a Zsigmond elleni lázadásban való részvételük miatt az akkor Rapolújvárként említett várat a család egyéb birtokaival együtt elkobozták.² Az uradalom ezután fele-fele arányban a Tamási és a Szerdahelyi családhoz került. Nem tudjuk, ki lakott közülük a várban, annyi biztos, hogy 1442-ben Tamási Henrik itt tartózkodott. Halála után, 1445-ben a várat Újlaki Miklós szerezte meg. Először egyszerűen rátette a kezét, majd később királyi adományként is birtokába került az egykor a Tamásiak kezén lévő birtokrész. A Szerdahelyiek elvileg továbbra is birtokolták az uradalom másik felét, de az Újlakiak nem engedték be őket a várba. Az erősség 1426-ban, majd az 1440-es években többször Újvárként (Wywar) szerepelt, de 1465-ben és 1470-ben már Kaposújvárnak (Kaposwywar) nevezték, feltehetően az Újlakiak másik, Németújvár nevű várától akarták megkülönböztetni. 1495-ben került sor a vár első ostromára, ekkor a II. Ulászlóval dacoló Újlaki Lőrinc elleni hadjárat során a királyi csapatok elfoglalták. 1504-ben az Újlakival megkötött egyezmény után a Szerdahelyiek költöztek be a várba.

Az 1543-as török hadjárat után a kaposújvári vár a határvédelem egyik fontos pontja lett. Az 1540-es években már nagyobb létszámú, 200-300 fős katonaság állomásozott itt, részükre egy nagyobb területet palánkfalal kellett övezni. A vár 1555-ben került török kézre. Komolyabb visszafoglalási kísérlet csak 1599-ben történt, a vár 1686-ban szabadult fel.³

1 Az egykori sziget kiterjedése még kivehető az újkori térképeken. A folyó szabályozása előtt készült első katonai felmérésen és egy 18. századi, a Kapos folyót ábrázoló térképen vízből kiemelkedő, kettévágott szigetet láthatunk, amelynek határvonala a későbbi, folyószabályozás utáni kataszteri térképeken is követhető, s a telekhatárok is igazodnak hozzá.

2 A család tagjait a birtokaikat elkobzó és eladományozó oklevelekben főleg Rapoliként, néhol (szlavóniai birtokaik kapcsán) Alsólendvaiként említik, de a rapolújvári vár és a hozzá tartozó birtokok kapcsán Rapolújváriként szerepelnek.

3 A vár történetére: Zádor 1964. 42-44., Komjáti 1975., Szakály 1975., Fügedi 1977. 183-184., Engel 1996. 336., Magyar 2004. 68-71., Magyar - Nováki 2005., Timár 2016. 107-125., Szatlóczki 2016.

Az 1702-es várrombolási rendelet után csak a palánkokat rombolták le. A 18. század elején az Esterházy család birtokközpontja és majorsága épült ki az egykori vár területén. A vár külső falainak jó része hamar elbontásra kerülhetett, de a 2019-ben végzett régészeti feltárások is igazolták, hogy a nyugati palotaszárnyat ekkor még használták. A vár természeti környezete a folyó szabályozásával teljesen átalakult, az egykori vizesárcoknak sem maradt semmi látható nyoma. Az újabb súlyos pusztítás az 1930-as években érte a várat, amikor a közepébe beépítették a Nostra nevű gyárépületet. Az annak területére eső falakat jórészt lerombolták, az azt kiszolgáló ipari vágányt a torony maradványain vezették át, de ugyanakkor a maradékot ráfalazással igyekeztek megőrizni. A vár szerény maradványait észrevenni is nehéz volt a beépített területen. 2015-ben a gazzal benőtt déli falakat egy tereprendezés során tovább roncsolták. A Nostra silójának és magtárának bontásakor igyekeztek ügyelni a romokra, de természetesen így is sérültek a falak, elsősorban a magas épület közvetlen közelében lévő torony egyes részei.

A korábbi régészeti kutatások

Az 1930-as évektől már csak a váruddvaron álló öregtorony és az északkeleti saroktorony 1-1,5 m magas maradványai, valamint a belső várfalak csekély magasságú részletei (a teljes déli szakasz és egy-egy hozzá csatlakozó kisebb szakasz nyugaton és keleten) látszottak.

A várnál az 1930-as években Lux Kálmán és Szőnyi Ottó kutatott, 1931-ben felmérték az akkor még meglévő falszakaszokat, így a Nostra gyárépülete által megsemmisített északnyugati sarkot is. A felmérési rajzon a később is látható falakon kívül a nyugati palotaszárnyat is ábrázolták egy osztófallal, valamint nyugati és déli oldalon a külső fal egy-egy kis szakaszát is lerajzolták. 1957-ben Pusztai Rezső, 1958-ban Parádi Nándor végzett itt kisebb feltárást, a palánk néhány cölöpe is felszínre került ekkor. 2000-ben Magyar Kálmán vezetésével folyt azután jelentősebb ásatás a területen. Több kutatószelvényt nyitottak, vizsgálták falak alapozását, egyes kisebb falszakaszok mellett a nyugati oldalon feltárták a palotaszárny belső, keleti falának részletét is.⁴ Az ásatások során értékes leletanyag került a múzeumba.

A 2019. évi feltárás

2019 tavaszán, a már hosszú ideje üresen álló gyárépületek maradványainak elbontására és a terület rehabilitációjára, parkosítására benyújtott pályázathoz kapcsolódva nyílt módunk újabb ásatásra. A Rippl-Rónai Múzeum munkatársai által vezetett régészeti feltárás költségét Kaposvár Megyei Jogú Város önkormányzata bocsájtotta rendelkezésünkre.

A munka célja elsősorban az volt, hogy a még rejtőző falszakaszokat megtaláljuk. Fontos volt, hogy a későbbi tereprendezési munkákkal ne sértsék meg ezeket, és hogy esetleg később bemutatathatók legyenek. A munkát márciusban és áprilisban végeztük.⁵ Az első héten a meglévő falszakaszokat szabadítottuk ki a rajtuk lévő földtől és törmeléktől, ame-

4 Magyar 2004.

5 A vár feltárásán a Rippl-Rónai Múzeum dolgozói közül Molnár István és Harag Mátyás régészek, Stunya Péter, Nyári Zsolt, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Papp Zoltán technikusok, rajzolók vettek részt. Ezúttal is köszönjük Szabados Ákos, Ujj Kíra régészhallgatók valamint Kovács Gábor, Séta Attila, Szép László önkéntes munkáját és a Pazirik Kft segítségét.

lyek nagyobb része a modern épületek bontásakor került rájuk. A meglévő falakat követve próbáltunk újabb falszakaszokat találni. A feltárás végére az ismert falszakaszok nagyjából megduplázódtak. Sajnos az egykori falakból általában csak az alapozás és a felette lévő néhány téglasor maradt meg **(1-2. kép)**.

1. kép: Drónfelvétel a vár feltárt maradványairól, előtérben a nyugati palotaszárny. (Borzavári Balázs felvétele)

2. kép: Drónfelvétel a vár keleti tornyairól (Borzavári Balázs felvétele)

A falak között kialakított szelvényeinkkel a járósinteket, padlókat kerestük, kibontottuk a szelvénybe eső gödröket, kemencéket, egyéb objektumokat (**3. kép**). Mellettük leásva dokumentáltuk a falak alapozását. Bár a várudvar lebetonozott részét előzőleg feltörték, sokszor ez alatt is kézzel nem bontható rétegeket, betonkeményre járt kavicsréteget, újabb betonsávokat találtunk, így a felső részeket géppel kellett eltávolítanunk. A területen mindenhol közművezetékek, modern épületalapok, betonaknak nehezítették a feltárást.

A nyugati palotaszárny

A nyugati palotaszárny északi harmadát a Nostra gyárépülete teljesen megsemmisítette, de a déli és középső részein még több szelvényt tudtunk nyitni. Modern építmények erősen rombolták a területet és 2000-ben is kutattak itt, így nagyobb területeket ki kellett hagynunk. A 3 méter széles *2. szelvényünket* a nyugati palotaszárny déli végében jelöltük ki. A szelvény déli és nyugati oldalát így a várudvart körbevevő 2. fal⁶, míg a keleti oldalát a palotaszárny később ahhoz hozzáépült keleti, 3. fala adta. A szelvény nyugati sávja bentuskók és egy fa gyökerei miatt teljesen feltárhatatlan volt.

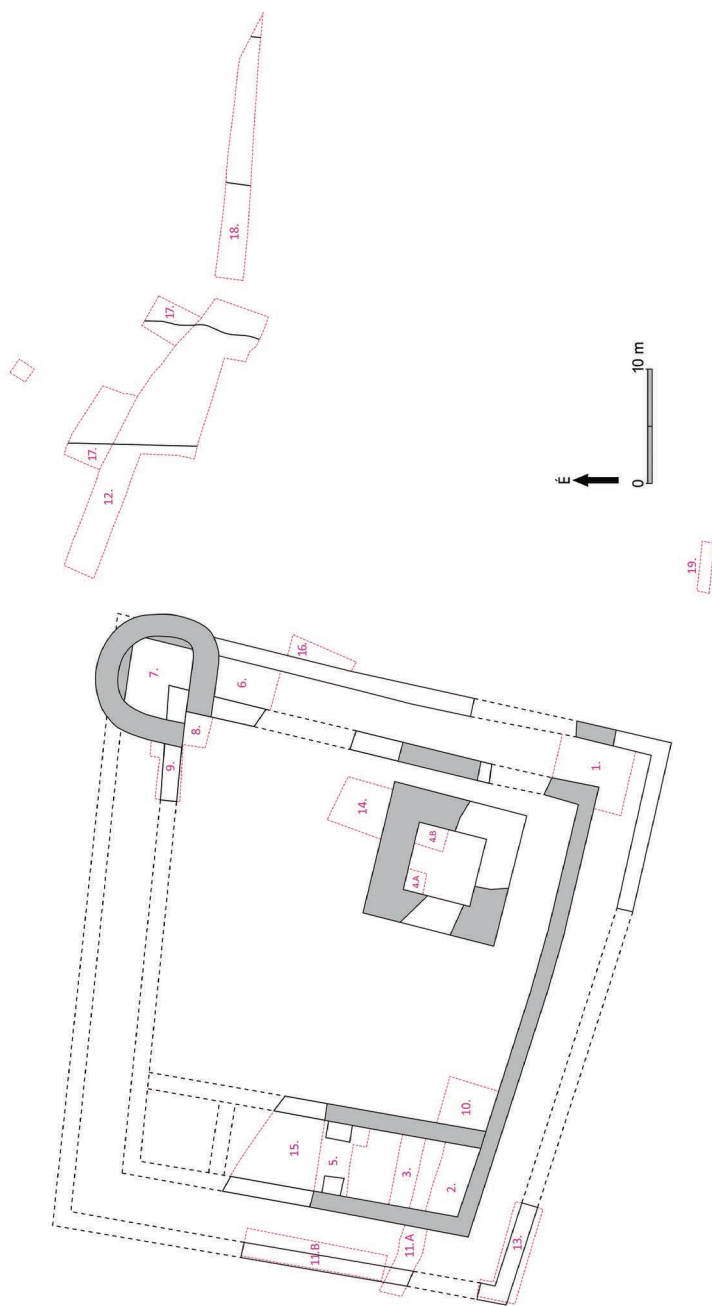
A falak délkeleti találkozásánál ráástunk alapozásukra (**4. kép**). A kettő közül a 2. fal egyértelműen a korábbi, 145 cm széles, 100-120 cm mély alapozása sárgás habarcsba rakott, sorokba rendezett, 10-20 cm-es kövekből készült. A felmenő falakat 24-25x12x6-7 cm-es téglákból építették. A palotaszárny kialakításakor készült a 3. fal. Alapozása 150-160 cm széles, 10-15 cm-es, habarcsba helyezett kövekből készült. A talajvíz miatt nem értük el az alját, de az legalább 1 méter mély volt. A felmenő falszakaszt 22-24x12x5-6 cm-es egész és fél téglákból rakták, de ezekből csak 1-2 sor maradt meg. Sárgás habarcsa világosabb a 2. falnál használt kötőanyagnál. A két fal emelése közötti időszakban magasabbra került a járósínt, a 3. fal felmenő, téglából rakott része kb. 40 cm-rel magasabban indul, mint a 2. falé.

A szelvényben három járósíntre bukkantunk egymás felett. A felszínhez közel, a 3. fal téglarészének indításával kb. egy szintben egy téglapadló kisebb, sérült szakaszát találtuk meg (12) (**5. kép**). Ez szorosan egymás mellé tett, szárazon, habarcs nélkül lerakott téglákból készült, s a palotaszárny földszintjének utolsó padlószintje lehet. Alatta egy középkori réteg (15), majd egy újabb, tégladarabokból kirakott járósínt (18) jelentkezett. Utóbbit nagyobb felületen, de igen hiányosan, töredékesen találtuk meg, rajta égésnyomok mutatkoztak. Elbontása után egy sárgás feltöltési réteget (30), majd egy újabb szintet találtunk (26.). A vörös téglapor, téglatörmelék felhasználásával készült járósínt délre lejt, még őrzi a domb eredeti alakját. Alatta a sárgásszürkés mocsári altalaj jelentkezett. A szelvény déli részén egy feltehetően kályhaalakúként azonosítható objektum (14.) került elő. Egész és fél téglákból készült, 75x75 cm nagyságú, a szélein 3-4 téglasor magasan maradt meg, a közepén csak egy téglasor volt. Nagyobb méretű téglái alapján a vár későbbi időszakához tartozhat.

A 2. szelvénytől 2 m-re északra (egy 2000-ben itt nyitott kutatószelvény területét kihagyva) alakítottuk ki a 3. szelvényt. Itt az erősebb bolygatás miatt csak az alsó járósínt csekély maradványait tudtuk megfigyelni a mocsári talajon. Egy, az itteni betonaknak miatt feltárhatatlan területtől északra, szintén a palotaszárny belsejében nyitottuk meg az

6 A falazatok, rétegek, jelenségek jelen szövegben szereplő számozása az ásatási dokumentáció jelzrendszerével egyezik meg. (Szerk.)

3. kép: A vár kutatási alaprajza a szelvényekkel. A szürkével jelzett falszakaszok a feltárás előtt is ismertek voltak, a többiek 2019-ben kerültek felszínre. A szaggatottal rajzolt falszakaszokat a későbbi építkezések megsemmisítették, illetve a déli fal középső része még feltáratlan

4. kép: A belső várfal déli szakaszának és a palotaszárny keleti falának alapozása a 2. szelvényben.

5. szelvényt. A 2. nyugati fal belső oldalánál egy 1,7x1,9 m-es kiterjedésű, 70 cm mély pilléralapozást találtunk (27.). Később épült a 2. falhoz, rátakart annak kissé kiszélesedő alapozására is. A pilléralapozás külső sorait szabályosan rakott téglákból, a belsejét bedobált, habarccsal leöntött tégladarabokból készítették. A pilléralapozás párját a keleti, 3. fal belső oldalánál találtuk meg (44.). Egy 18-19. századi padló maradványa került elő az északi oldalán, a déli részét pedig egy aknaépítmény rombolta. A szelvény belsejében habarcs nélkül egymás mellé helyezett egész és fél téglákból készült padló darabját bontottuk ki (47.), amely a 2. szelvényben talált 12. padlónak felelhet meg, tehát a palotaszárny földszintjéhez tartozik. Tovább mélyítve vastag feltöltés alatt a domb eredeti lejtős felszíne jelentkezett (6. kép). A 44. pilléralaptól délre kibővítettük a szelvényt. Itt egy 90 cm széles, téglából készült kályhaalapot találtunk (86.) Az alján egy sor téglá volt, az oldalain 3 téglasor maradt meg.⁷ A pontos korát nem tudjuk meghatározni, talán török kori, de későbbi is lehet. Mellette 18-19. századi téglapadló maradványa jelentkezett.

7 A kályhaalapot és a nyugati pillért már 2000-ben is megtalálták. (Magyar 2004. 190.)

5. kép: A 2. szelvény, előtérben a padló maradványai

6. kép: Az 5. szelvény a palotaszárnyba épített pillérek alapjaival

Az eddig még nem kutatott északi falszakaszok feltárására nyitott *15. szelvényünk* az 5. szelvénytől a Nostra épület alapfaláig terjedő területet foglalta magába. A felső rétegek eltávolítása után itt is egy 18-19. századi, monogramos téglából rakott padló maradványa és egy ugyancsak téglából rakott négyzetes objektum (szellőzőakna?) jelentkezett, amelyek az Esterházy majorsághoz köthetők. A szelvény déli sávjának közepén egy cölöplyuk jellegű beásást találtunk, amelynek alját téglával rakták ki. Talán egy később elhelyezett faoszlophoz tartozott. A szelvény belsejében egy kemence erősen hiányos sütőfelületének maradványai kerültek elő⁸ (87.), mélyebben, mint az előző szelvényben feltárt 12., illetve 47. padló. Alatta a szelvény jelentős részén egy vastag feltöltési réteg húzódott (89.), amely 14-15. századi kerámiát tartalmazott. Alatta már a sárgásszürkés altalaj jelentkezett, rajta helyenként megtaláltuk a legkorábbi, vörös színű járószint nyomát, amely északra lejtett.

A vár délnyugati része

A *10. szelvényünket* a palotaszárnyon kívül, a várudvar délnyugati sarkában jelöltük ki, a déli, 2. várfaltól északra, a palotaszárny keleti, 3. falától keletre. A felső, kevert rétegek eltávolítása után egy habarcs nélkül, csak tégladarabok alkotta felület erősen hiányos maradványait találtuk meg (43.), amelyhez hasonló (18.) a már tárgyalt 2. szelvényben, a palotaszárnyon belül jelentkezett (**7. kép**). A szint alatti sárgás színű 45. réteg megfelelőjét is ismerjük a 2. szelvényből (30.). Ezek a rétegek ráfedtek a külső, 2. fal alapozásának kiszélesedő részére is, de hiányoznak a palotaszárny 3. falának keleten kiszélesedő alapozásánál, tehát az utóbbi fal ásásakor már átvágták ezeket. A 43. réteg alatt itt is megtaláltuk a vörös, téglatormelékes korai járószintet, ami itt a 46. számot kapta, de megfelel a 2. szelvényben talált 26. járószintnek. Itt is délre lejtett, a domb vonalát követte.

A palotaszárny külső, nyugati falára merőlegesen nyitottuk a 2 méter széles *11.A. szelvényünket*, melynek vonala egy itt húzódó modern vezeték miatt megtört. A falon kívül a kevert rétegek és a feltöltődés alatt a domb egykori felszíne bukkant elő, majd a már a talajvíz jelentkezésének szintjén a külső, 7. fal nyugati szakaszának maradványai kerültek elő. Megállapíthattuk, hogy ez a fal korábban azért nem volt ismert – s ezért nem szerepel az 1930-as években készített felméréseken sem –, mert annak még az alapozását is kiszélezték. Az alapárokba téglatormelékes visszatöltés került, amelyet egy későbbi eredetű, kései tárgyakat is tartalmazó leletanyagban gazdag réteg metszett. Feltehetően egy 19-20. századi, nagyarányú tereprendezés során töltötték fel a faltól nyugatra lévő mélyebb területet. A szelvényt L-alakban (*11.B. szelvény*) észak felé bővítve követtük a falat, itt már legfeljebb csak 1-1 téglaváltás volt a helyén, főként csak az alapárok helyét tudtuk meghatározni. A szelvény északi részén a falon belül, attól 30-40 cm-re cölöphelyeket találtunk. 30 cm átmérőjűek, egymástól 20-30 cm-re voltak, talán a fal építésekor használt állványzat nyomai lehetnek. Sajnos itt szinte a talajvízszintig bolygatott volt a terület, a fal alapárkához hasonlóan a cölöphelyek is csak mélyen, a talajvízhez közeli szinten jelentkeztek.⁹

A délnyugaton nyitott *13. szelvényünkkel* is a külső, 7. falat kerestük. A déli oldal közepét elfoglaló lebetonozott parkolónál nem kutathattunk, de attól nyugatra igyekeztünk annak maradványait megtalálni. Szerencsére e fal alapozása a déli oldalon viszonylag jól

8 Alatta egy középkori fazék töredékei voltak.

9 Az áprilisi esők után az egész szelvény tartósan víz alá került.

7. kép: Tégladarabokból készült járószint maradványa a várudvar délnyugati részén (10. szelvény)

megmaradt, a délnyugati sarkán már jobban kiszedték, de itt is követhető volt. Sajnos a két, tehát a 2. és 7. fal közötti részek modern vezetékek miatt nem voltak kutathatóak. Az utóbbiak a nyugati oldalon lévő falszakasz déli részét is szétrombolták. A tovább nyugatra húzott szelvényekben a talajvíz jelentkezéséig csak kevert rétegeket találtunk, vagy mélyebben lévő korábbi betonozást tártunk fel.

A délkeleti rész: az öregtorony és a mellette lévő terület

A két részből álló 4. szelvényünket a torony belsejének északi részén nyitottuk, mivel a déli részt az ipari vágány vasúti sínpárja rombolta. A torony belsejében 2000-ben Magyar Kálmán már ásott egy észak-déli irányú kutatóárkot, így mi ennek két oldalán, a torony északkeleti (4.b. szelvény) és északnyugati (4.a. szelvény) sarkában dolgoztunk. A 4.b. szelvényben a bolygatott rétegek eltávolítása után egy kis felületen habarcsos szintet, feltehetően egy megsemmisült padló maradványát találtuk meg (38). Alatta, gyakorlatilag a szelvény egész területén egy vörösre égett réteg volt (40.), ezen az északi sarokban egy faszenes sáv is megmaradt (39.). Az égett résznél néhány kő is feküdt (41.). Kezdetben tehát egy különböző kövekből (homokkő, mészkő) szárazon rakott padló volt a torony belsejében, majd egy tűz után arra egy habarcsos aljzat került. Utóbbin is lehetett téglá vagy kő, de a későbbi bolygatások miatt nem maradt nyoma, a habarcsréteg is csak kis felületen volt megfigyelhető.

A korábbi padló és a vörösre égett sáv alatt egy vékony csík (116.) majd egy faszenes réteg, egy leégés nyoma jelentkezett (19.). Ez alatt bronzkori kerámiával keltezett sötét-szürke, sárga kevert réteg (23.) helyezkedett el. A 4.a. szelvényben csak az utóbb említett jelenségek maradtak meg, a padlóknak itt nem volt nyoma. A bronzkori rétegbe ásva 5 db kisméretű, 15-20 cm-es cölöphelyet találtunk, egymástól kb. 25 cm-re, betöltésük égett, faszenes volt. Egyidősek a felettük lévő faszenes réteggel, annak keletkezésekor égtek le az itt állt cölöpök. A torony északi falától délre 40 cm-re, azzal kb. párhuzamosan sorakoztak, a torony nyugati fala egyértelműen vágta az egyiket. Ezek egy, a torony építése előtti építmény nyomai, melynek kora nem volt meghatározható, akár őskori, akár középkori lehet. A 4b szelvényben nem volt nyomuk.

A torony északi külső falsíkja keleti része előtt nyitottuk a 14. szelvényt, amelynek határait a 20. századi bontások jelölték ki. A felső, kevert rétegek alatt egy kemence maradványait találtuk meg. (61.). Az épített falának nem maradt nyoma, a téglával körülrakott sütőfelület is erősen hiányos állapotban került elő, alatta kerámiatöredékek voltak. Eléje egy hamukihúzó is építettek (62.). A kemence 15-16. századi lehet. Alatta a szelvény északi részén változatos rétegsor mutatkozott (69-72), köztük felül egy faszenes réteg és egy vörösre égett sáv jelzett egy szintet (71), alatta 15. századi leletek kerültek elő.

A szelvény délkeleti részen, a torony fala mellett, a kőalapozás magasságában egy 30 cm széles, 2-3 cm vastag habarcsréteg jelentkezett (77), alatta egy sárgás, keményre döngölt, téglatörmelék réteget (80.) találtunk. Utóbbinak csak két kisebb szakasza maradt meg a szelvényben. Keleti része mellett és néhol felette is megfigyelhető volt a 72. réteg, tehát a 80 réteg ennél korábbi. Az utóbbi réteg egy másik része a szelvény délnyugati sarkában volt megfigyelhető, kialakításakor már betemettek egy méhkas alakú késő középkori gödröt (82.). Ezt a 13-14. századi 73. rétegbe ásták, amely a szelvényben mindenhol megfigyelhető volt, a 72. réteg is ezen húzódott. A 73. réteg alatt a 83. sötét-szürke bronzkori réteget találtunk, ami megfelelhet a torony belsejében előkerült 23. rétegnek, s együtt egy őskori nagyméretű objektum maradványaiként értelmezhetőek. Alatta sárgásszürke mocsári altalaj jelentkezett.

A torony északi falát a belső és külső **(8. kép)**, a nyugati falat a belső oldalon dokumentáltuk. A torony felmenő falaiból 15 sor téglá maradt meg, alatta 2,85 m széles kőalapozás volt. A téglafal kívül-belül 20-20 cm-rel keskenyebb a kőalapozásnál.¹⁰ A téglák mérete 22x11x6 cm, azaz kisebbek a 2. fal tégláinál. A téglafalazat alatt kb. 60-70 cm szélességben nagyobb, kb. 20-30x15 cm-es kőkockák alkották az alapozást. Ennek felső két kőora a torony belsejében biztosan, a külső oldalon feltehetően a járószint fölött volt. Mélyebben kisebb, 10-20x10-15 cm-es kövek voltak, felül szabályosabban rakva, alul már csak rendezetlenül, 1-2 tégladarabbal keverve. Magának a kőalapozásnak a magassága 170-180 cm. Legalul az alapozási árok külső oldalára 15-20 cm vastag cölöpöket vertek, belül köves-téglás feltöltést találtunk. A fából mintát vettünk, amelyeket Grynaeus András vizsgált meg. Sajnos ezek nyárfának és fűzfának bizonyultak, melyek dendrokronológiai értékelése még nem lehetséges. Végül a sínek által rombolt szakaszon is kibontottuk a torony falait **(2. kép)**.

Az 1. szelvényünket a vár délkeleti sarkánál nyitottuk. Itt 2000-ben egy padlót, egy lépcsőt és egy belső oldalán megerősített falszakaszt talált Magyar Kálmán, aki ezeket

¹⁰ A 20. században sajnos ún. műemléki téglákkal egyenlítették ki ezt a különbséget.

8. kép: A torony alapozása (A felmenő fal tégláinak egy része újabb ráfalazás)

török kori jelenségekként értelmezte.¹¹ Valójában a fal a középkori 7. külső falgyűrű egy szakasza, ennek és a 2. belső falnak a felhasználásával készítettek itt egy kéthelyiséges épületet az újkorban. Ennek déli helyiségét a vár délkeleti sarkában, középkori falak közé épített falszakaszokkal alakították ki. Az északi helyiség valamivel később épült. Itt a külső középkori falat visszabontották és egy új falazattal egy szélesebb helyiséget építettek. Padlója mélyebben lehetett, de modern betonaknak miatt nem értük el. A 2000-ben megtalált lépcső is ide vezetett. Téglái alapján az északi helyiség valószínűleg a 18-19. században készült. Esetleg a déli, korábbi helyiség lehetne török kori a 2000-ben itt talált kerámia alapján, de valószínűbb, hogy ez is csak később épült meg.

11 Magyar 2004. 190. (Ugyanakkor alaprajzán – uo. 196. 2. ábra – már helyesen ábrázolta e falakat. Szerk.)

Ebben a szelvényben is rábontottunk 7. külső falra. Ennek az alapozása is téglából készült. Sárgás habarcsa világosabb, mint a 2. fal kötőanyaga. Felül 3-5 sor téгла maradt a felmenő falból, alatta 90 cm, azaz 10 téglasor mély az 140-150 cm széles alapozás. A felső 6-7 sort szabályosan falazták, az alsó sorok kevésbé szépen rakottak. A téglák 25x12-13x6-7 cm-esek, kissé nagyobbak a korábbi falakénál.

A szelvényből kiindulva csak a falakat követtük. A déli oldalon a betonozott parkológ tudunk haladni. Észak felé sajnos a modern épületek alapozásai jelentős szakaszokat semmisítették meg, de tovább északabbra, a torony mellett korábban is látszott egy szakasz a 2. belső falból. Ennek egy további szakaszát is megtaláltuk és hosszú szakaszon, egészen az északkeleti saroktoronyig kibonthattuk a vele párhuzamos külső 7. falat is.

A vár északkeleti része

Az északkeleti saroktorony előtt, az utóbb említett falak között nyitottuk a 6. szelvényt (9. kép). A modern bolygatások alatt csak egy 30-40 cm vastag középkori réteget (31.) figyelhettünk meg, ez alatt már a sárgásszürke mocsári altalajt értük el. A falak alapozására a szelvény déli és északi részén is rábontottunk. A 2. és 7. falak alapozása megfelelt a 2. és 1. szelvénynél leírtaknak (10. kép). A torony egyenes vonalú déli, 29. fala határolta a szelvényt északról, ennek 2-2,3 méter széles alapozása is téglából épült, 30 cm-es téglái nagyobbak, mint az eddig említettek. Megfigyelhettük, hogy építése kapcsán a korábbi 2. és 7. falakat az alapozásig visszabontották és részben ezekre építették a saroktorony falát. Mellette, az altalajban elkülöníthető volt a 33. réteg, az új fal szélesebb alapozási árkanak betöltése, ebből késő középkori kerámia, közte tál alakú kályhaszem került elő.

A 7. szelvényt a saroktorony belsejében nyitottuk. Sajnos az 1930-as évek kutatásai és a 2000. évi feltárás miatt régészeti korú réteget már nem találtunk benne. A közepét így nem bontottuk ki teljesen, míg délnyugati részén egy nagyméretű betontömb akadályozta a feltárást. A torony déli fala alatt és attól északra megtaláltuk úgy a 2. belső fal északkeleti sarkának alapozását, mint a 7. külső fal visszabontott maradványait¹² (11-12. kép).

A várudvar kevésbé roncsolt északkeleti sarkában alakítottuk ki a 8. szelvényt. A bolygatott rétegek alatt egy középkori réteget (42.), majd alatta egy vörös téglaporos, téglatörmelékes szintet (34.) találtuk. Utóbbi megfelel a 2. szelvényben talált 26. és a 10. szelvényben megfigyelt 46. rétegnek. A várudvar legkorábbi járósintje itt sem egyenes, északra lejt, alatta itt is az altalaj mutatkozott (13. kép).

Az északkeleti toronytól nyugatra kialakította 9. szelvényrel a 2. falat próbáltuk követni, de abból csak néhány métere maradt meg, az is alaposan roncsolva. Tőle északra már csak egy kb. fél méteres sáv volt kutatható. Itt 30 cm-es szakasz maradt egy habarcsos járósintből (35.), amely alatt tégladarabos sárgás réteg volt (36.). Ezeket nem tudunk keltezni vagy pontosabban értelmezni. Legalul, az altalajon egy vékony vörös téglatörmelékes réteg (37.) húzódott, amely megfelelhet a 34, 26, 46. járósintjének.

A vár északi-északnyugati részét a Nostra épületei teljesen megsemmisítették, itt északra, északkeletre több kutatószelvényt húztunk, de a talajvíz szintjéig csak 19-20. századi, bolygatott rétegeket találtunk.

12 Magyar Kálmán egy korábbi szögletes toronyhoz kötötte ezeket a falakat. (Magyar 2004. 190)

9. kép: A 6. szelvény. A vár északkeleti falai és a későbbi saroktorony maradványai

10. kép: A várudvart körbevevő külső fal alapozása a 6. szelvényben

11. kép: A visszabontott korábbi falakra épült északkeleti saroktorony

A vár kapuja a korabeli források és a földrajzi környezet alapján is a keleti oldalra valószínűsíthető. Ezért a 16. szelvényt a keleti külső fal mellett, a saroktoronytól 7 m-re délre, a betontömbök és a vezetékek által szabadon hagyott 8x2 m-es területen alakítottuk ki, a külső fal keleti síkja mellett. A felső kevert réteg eltávolítása után egy vörös kemény sávot találtunk, amely újkorinak bizonyult, bizonyára az Esterházy majorságba vezető út maradványa lehet. Alatta változatos rétegek mutatkoztak (99. és 100., utóbbi török kori). Majd egy sötétszürke, kevert réteget (103) találtunk, benne az itt kissé kifelé dőlt fal tégláival és 16. századi leletekkel. Mivel alatta egy járószint jelentkezett (104.) égésnyomokkal és 2 cm-es faszénréteggel, mindez talán valamilyen ostrom nyoma lehet. Mélyebben a déli részen a középkori 100, 103, 104, 105 rétegeket metszette a 108. réteg, amely egy török kori beásásként értelmezhető. Az utóbbiak alatt is mutatkozott egy gazdag középkori leletanyagot tartalmazó réteg (107), melybe – talán a várfal építési állványzata tartására – egy cölöpsort (106.) ástak. Ezt a 105. réteg már fedi.

12. kép: A belső várfal visszabontott maradványaira (2.) épült torony fala (29.)

13. kép: A legkorábbi szint a várudvar északkeleti sarkában

A palánk és az árok kutatása a vármagtól keletre

2000-ben a vár délkeleti sarkától kb. 17 m-re keletre Magyar Kálmán egy falszakaszt talált, amit a vár török kori bővítésének gondolt. Az itt nyitott *19. szelvényünkben* kiástuk e fal egy szakaszát, ami egy 18-19. századi épület részének bizonyult.

A vármag kutatása után ettől keletre kerestünk feltárható területeket, elsősorban a belső palánk és a vizesárok maradványait szeretnénk volna megtalálni. Sajnos a legtöbb helyen a gyárépületek teljesen megsemmisítették a régészeti korú rétegeket. Végül az északkeleti toronytól kb. 4 méterre nyitott *12. szelvényünkben* találtunk értékelhető jelenségeket, így ezt tovább bővítettük kelet felé. A 28 méter hosszú kutatószelvény vonala a területen lévő fák és földhalmok miatt kétszer megtört. A középső és keleti részén megtaláltuk a téglavár köré épített belső palánk egy szakaszát. A szelvényt később bővítettük, két északi bővítése a *17. számot* kapta.

Megállapítottuk, hogy a széles palánkfal külső része 25 méterre húzódott a téglavártól. A palánk külső cölöpsora előtt egy lefelé szűkülő, felül 3 m széles árok (49.) jelentkezett.¹³ Ez igen gazdag leletanyagot tartalmazott, az alján ferde helyzetű, keletre néző karók voltak, amelyek kihelyezve az ostromlók távoltartását szolgálták (**14. kép**). Az árok belső oldalán találtuk meg az első cölöpsort (67.). Mögötte egy sárgás kemény agyagos réteg, a palánk ledöngölt földje volt kb. 9,5 méter szélességben (64.) Nyugatra egy kevésbé kemény, humusszal kevertebb, sötétebb, 1-2 méter széles réteg következett (76.), amely szintén a palánkhoz tartozott.

A rétegek alatt a földben kb. 10 méter szélességben követték egymást a cölöpsorok, amelyeken fonat és néhol csapolás mutatkozott. Sokszor csak az egymástól 60-100 centiméterre lévő cölöpök látszottak ki a talajvízből, de több helyen megtaláltuk a számukra ásott 60-80 centiméter átmérőjű, ovális gödröket is. A cölöpök mérete változatos, általában 25-40 centiméter átmérőjűek, de az első sorban 50 cm-es is előfordult. Főleg a hátsó részeken vékonyabb, 10-20 centiméteres darabok is voltak. Több helyen 3-5 centiméter átmérőjű karókat találtunk a nagyobb cölöpök között, ezek a fonatot támaszthatták. A külső cölöpsornál farkasfogszerűen elhelyezett gerendákkal csapolták össze a cölöpöket, hasonlóan figyeltünk meg kb. 6 méterre nyugatra a 6-7. soroknál is. A 9. sor cölöpjeit egy nagy széles gerendával kötötték össze. Az utóbbi és a tőle kb. 9,5 méterre lévő külső sor között a közbülső cölöpsorokba is bekötve, hosszú gerendák feküdtek, amelyek a szerkezetet stabilizálták. A felettük lévő döngölt, kemény, agyagos réteget 60-80 cm vastagságban találtuk meg. A 9. sor mögött is volt egy cölöpsor és fekvő gerenda. Felette húzódott az említett kevésbé kemény, sötétebb 76. réteg. Több helyen megfigyelhető volt, hogy a mocsaras talaj miatt vesszőfonatot, vékony deszkasort tettek le, majd erre döngölték a palánk földjét. Keleten, a külső oldalon és az északnyugati részen tégladarabokat is tettek a gerendák alá. A palánkfal hatékonyan állította meg az ágyúgolyókat, ezekből a külső cölöpsornál és előtte az árokban tucatnyit találtunk.

A feltárt szakasz helye és vastagsága alapján feltehetően egy bástyát, a belső palánk északkeleti bástyáját találhattuk meg. Sajnos egyik sarkát sem értük el, így formája nem ismert. Csak annyi volt megállapítható, hogy az északi részen a cölöpsorok és gerendák kissé elfordulnak, más irányban álnak (**15-17. kép**).

13 A betöltési rétegei az 57., 58. számot kapták.

14. kép: A palánk előtti árokba állított ferde karók maradványai

A palánkot folyamatosan javították, erre utal az itt talált leletanyag. De a faszervezet maradványain is látható ennek számos jele, így pl. a külső oldal megújított részén már nem csapolták meg a cölöpöket. A faszervezet tölgyfáiból dendrokronologiai vizsgálatra mintákat vettünk. Grynaeus András meghatározása szerint az egyik gerendát 1546-ban vagy valamivel később vágták ki. Ez alátámasztja feltevésünket, hogy a palánk még a török hódítás előtt, feltehetően az 1540-es években készült. A külső cölöpsor megújított, már nem csapolt cölöpsorából származó cölöp faanyag-vizsgálata legkorábbi lehetséges időpontként az 1616. évet adta, ami már a török uralom alatti javítás nyoma.

A palánk belső oldalán egy sötét kevert réteg (68) volt, ami a palánk török kori megerősítéséből származhat. A szelvény nyugati részén török kori rétegek (65, 113.) alatt egy téglával szárazon kirakott járósíntet találtunk (66, 115.), majd a talajvízig újabb török kori rétegek (60, 90, 85.) következtek. Eszerint a török uralom alatt töltötték fel a területet, feltehetően a vár körüli szárazárok húzódnak itt, a palánk ezen kívül épült meg.

A 18. szelvényünket a palánktól keletre húztuk, kb. 23 méter hosszú volt. Ebben a téglavártól 39-40 méterre, (palánk árkától 12-13 méterre) egy újabb, legalább 13 méter széles árkot találtunk (110.). Alját a talajvíz miatt nem értük el, de több mint 2 m mélységéig volt követhető. Nem tudjuk mikor ásták, valószínűleg középkori. A betöltésben talált leletanyag alapján a török kor végén, de inkább már azt követően temethették be.

Az utóbb említett szelvényekben nagy mennyiségű középkori és török kori lelet került felszínre. A háborús eseményekre kő és fém ágyúgolyók, gránátok, puska golyók, számszerij-nyílhegy, fokos, karpáncél darabja, sarkantyúk, lószerszámdíszek, patkók utalnak. Gyertyatartót, köves gyűrűt, üveggombot, üveggombot, plombákat, érmeket,

15. kép: A palánk maradványairól készült felvétel részlete (Pazirik Kft.)

rézedények darabjait, vereteket is találtunk. A kerámiaanyagban a kályhaszemek, korsók, fazekak, kancsók, fedők, tálak mellett kínai porcelán is előfordul.

A vár építésének szakaszai

A feltárás eredményei alapján többé-kevésbé meghatározhatjuk a vár építésének főbb szakaszait (**18. kép**). Az erősség legkorábbi épülete valószínűleg a várudvar délkeleti részén álló, nagyméretű, kívül 11,8x11,8 m-es, (kb. 43-44 m²-es belterű), négyzet alaprajzú torony¹⁴ (**2, 8. kép**). Az épület téglából épült, de 2,85 cm széles alapfalai kőből készültek. A földszintjén kövekből kirakott padló volt.

A várudvaron az alsó, vörös színű, letaposott téglaporos réteg kapcsolható a korai időszakhoz, amely lejtős felülete még őrzi a domb eredeti alakját. Különböző szakaszai a vár délnyugati és északkeleti részén nyitott szelvényekben a 26, 34, 37, 46. számot kapták (**14. kép**). Alatta nem találtunk leleteket, felette kevés 13-14. századi kerámia volt. E réteg a legkorábbi építkezésekhez is kapcsolódhat.

A torony keltezése és így a vár építési ideje nem adható meg pontosan. Eddig általában a 14. század első felére szokták keltezni, de ebben szerepet játszik az is, hogy a vár első

14 Hasonlóan a korábban a várral foglalkozó tanulmányok szerzőihez, magam is a tornyot gondolom a vár legkorábbi részének. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy erre semmilyen konkrét régészeti bizonyítékunk nincs. A torony falaival más falak nem érintkeznek, és nem metszenek más jól datálható középkori objektumot sem.

16. kép: A palánk újkori vezetékek által rombolt maradványai a belső oldal felől fényképezve

említését – tévesen – a 14. század közepére tették.¹⁵ A területen talált Árpád-kori kerámia alapján felmerült a torony 13. századi datálása is.¹⁶ Egyelőre biztosan csak annyit tudunk mondani, hogy a vár és a torony 1387-ben már létezett. Véleményem szerint, építése nem is sokkal előzhette meg első említését, de egy korábbi keltezését sem zárhatunk ki teljes biztonsággal.

Még a korai időszakban a várudvart egy 1,5 méter széles, kővel alapozott téglafallal vették körül, melyet dolgozatunkban a 2. számmal jelöltünk (**4. kép**). Ez egy 35x37,5 méteres kiterjedésű, szabálytalan trapéz alakú területet foglalt magába. A déli fal vonala

15 Korábban egy 1359-es, valójában Kapuvárra vonatkozó adatot értelmeztek Kaposvár első említésének (pl. Komjáthy 1975. 77., Magyar 2004. 187. - a forrás helyes értelmezéséről ld. Timár 2016. 174-175, 95. lábjegyzet), máskor egy 1348-es, valószínűleg a Zselickisfaludnál lévő Rupolvárra vonatkozó adatot is ide kapcsolnak. (Fügedi 1977. 183.)

16 Magyar Kálmán 2004-ben felvetette a torony 13. századi keltezését (Magyar 2004.191), de később már ő is a 14. század első felére datálta (Magyar – Nováki 2005. 70.)

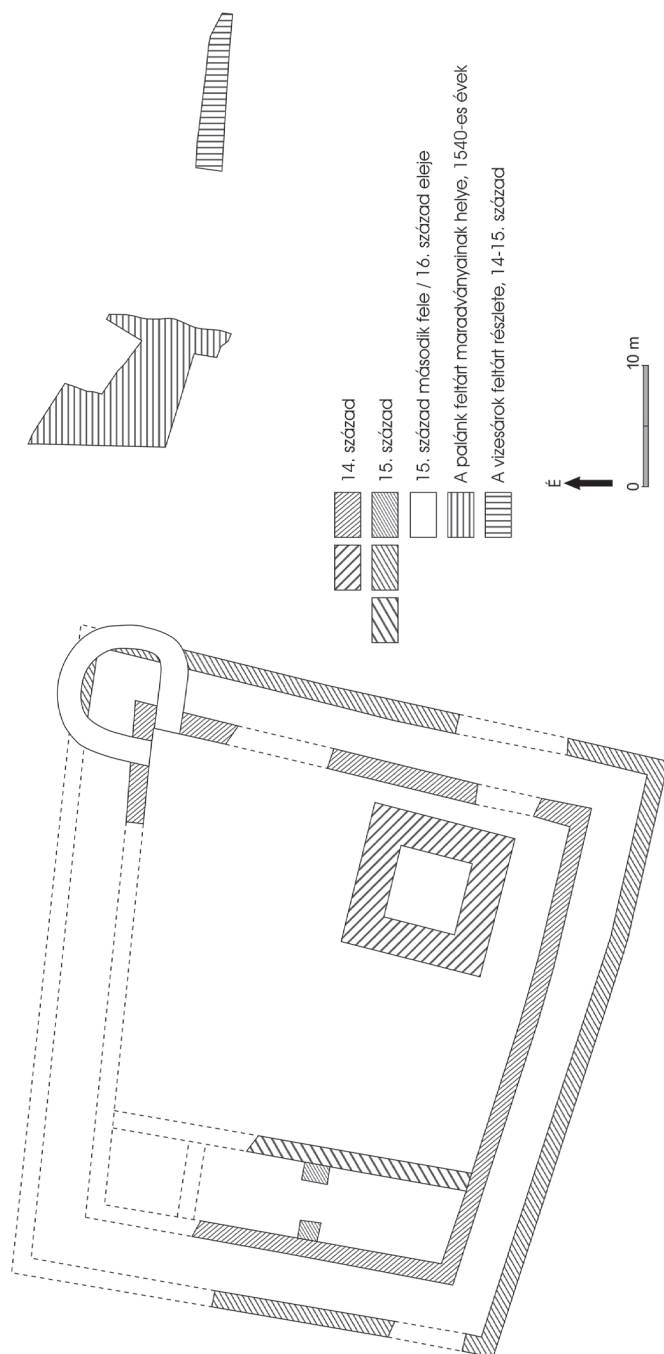

17. kép: Csapolt faszervezet maradványa a palánk külső cölöpsoránál

kissé ívelt, a torony a terület délkeleti sarkához közel helyezkedett el. Nem zárható ki, hogy a várfal a toronynál – ha nem is jóval, de később épült. Erre utal egyrészt tégláinak nagyobb mérete, valamint, hogy az említett korai járósíntet egy kis szakaszon a fal északi oldalán kívül is megfigyeltük. Ez arra utalhat, hogy volt egy időszak, amikor a várudvar területét már használták, de a várfal még nem állt. Erre azonban az is magyarázat lehet, ha a réteget a fal építéséhez kötjük. Természetesen az előbbi esetben a tornyot és az udvart valamilyen könnyebb szerkezetű, fából készült fallal kellett körbevenni, de ennek eddig semmilyen nyomát nem találtuk meg.

A téglafallal körbevett trapéz alakú vár kiépülése után, de még a palotaszárny kialakítása előtt készülhetett egy sárgás feltöltésen tégladarabokból kirakott felület (18, 43.), melyet az udvar DNy-i oldalán találtunk meg (7. kép). Az északi kiterjedése a modern rombolások miatt pontosan nem ismert, nagyjából 4-5 méter széles lehetett, a hossza legalább 8 méter volt. Lehet, hogy csak a várudvar sarkát rakták ki tégladarabokkal, de elképzelhető valamilyen könnyebb szerkezetű (pl. fából épült) épület padlószintje is, bár ilyen épület egyértelmű nyomát nem figyeltük meg.

Feltehetően valamikor ebben az időszakban vízszintesre alakították a várudvar többi részét is. A toronytól északra egy sárgás, ledöngölt téglás rétegen alakították ki egy habarcsos

18. kép: Összesítő térkép a vár építésének szakaszairól

szintet. Mind a délnyugati téglarétegen, mind a torony belsejében, mind a toronytól északra égérséteget figyeltünk meg. Ez arra utal, hogy a torony, a trapéz alakú várudvart körbevevő falak és a várudvaron feltételezett könnyebb szerkezetű épületek alkotta várban tűzvész pusztíthatott. Ha az égett rétegek egykorúak, ez már inkább a 15. században történhetett. A tűz után a torony földszintje új padlót kapott.

Valamivel később a vár legvédehetőbb nyugati részén egy palotaszárnnyat alakítottak ki. Egyelőre nem tudjuk megmondani, hogy a század első felére (a Tamási-Szerdahelyi közös birtoklás időszakára) vagy a század közepére, második felére (az Újlaki-időszakra) tehetjük-e az építkezést. A vár nyugati falától 6-6,5 méterrel keletre, egy azzal párhuzamos, 150-160 cm széles, kővel alapozott (általunk 3. számmal jelölt) téglafalal kötötték össze az erősség déli és északi falát (**4. kép**). A palotaszárnny elrendezéséről nagyon keveset tudunk, mivel északi részét a Nostra épülete teljesen megsemmisítette, s ott falak nyomát sem találtuk. Egy 1931-ban, az akkor még látható maradványokról készült – sajnos számos pontatlanságot tartalmazó – felmérés ugyanakkor északon egy 1,5 méter széles osztófalat jelölt, amely így egy 6x6 méteres négyzet alaprajzú területet választott volna le. A vár így kiszerkeszthető északnyugati sarka mellett akár egy kisebb tornyot is kialakíthattak. Az északon leválasztott résztől délre eső területet nagyjából megfelezik a déli faltól 10,5 méterre található pillérek. Ezek később épültek a falak belső oldalához, egy boltívet és így az emeletet tarthatták. A palotaszárnny alsó szintjéhez tartozó padló szárazon rakott téglából készült, ennek két kis szakaszát találtuk meg.

A várudvart körbevevő falaktól 3,6-3,8 méterre egy 150 cm széles, általunk 7. számmal jelölt téglafalat építettek (**9-10. kép**). Az eddig kutatott területen a falszorost alkotó két falgyűrű között nem alakítottak ki tornyot vagy egyéb helyiséget.¹⁷ A külső falon kívül egy árkot áshattak, amely a 16. szelvényben talált rétegek alapján feltehetően nem a fal lábánál, hanem attól 2-3 méterre indult. Legalább 8-10 méter széles lehetett, s bár nem vezették bele a mocsár vizét, a magas talajvízszint miatt víz állhatott az alján.

A következő lépésben a vár északkeleti sarkán egy torony épült. Ekkor a korábbi falak egy-egy szakaszát visszabontották és nagyrészt ezekre alapozták az épület 2-2,3 méter széles, 29. számmal jelzett falait (**11-12. kép**). A mintegy 6,5 méteres belső átmérőjű épület nem rendelkezett szabályos kerek alaprajzzal, falai belül nyugaton és délen nagyrészt egyenes vonalúak, másutt – északon és keleten – íveltek voltak, de csak kis mértékben, kb. 1,5 métert nyúltak ki a korábbi falsíkok vonalából. Valószínűleg a 15. század második felében, a 16. század elején épülhettek.

Valamikor a középkorban, akár már a vár életének legkorábbi szakaszában áshatták a vártól kb. 40 méterre meghatározott, legalább 12-13 méter széles vizesárkot. Ezzel – mint az jól látszik a folyószabályozás előtti, 18. századi térképeken – átvágták a várnak helyet adó szigetet, s így az erősséget minden oldalról víz vette körül.

A várat övező belső palánk az 1540-es években készült. Mi feltehetően egyik bástyája maradványát találtuk meg (**15-17. kép**). A palánk és a téglafalak között nagyjából 15 méter lehetett a távolság. Bár a korábbi építkezések és feltárások során előkerült cölöpök pontos helye már nehezen rekonstruálható az egykori beszámolókból, de úgy tűnik, hogy

17 A már említett 1930-as évekbeli felmérés jelöl ugyan falakat a déli oldalon, de ezek kora nem ismert, újkoriak is lehetnek. A betonozott parkoló alá esett területen sajnos nem kutathattunk, de a belső falon nem látszott csatlakozó falak indulásának nyoma. A délkeleti toronytól nyugatra volt egy kis habarcsos padlószakasz a belső fal külső oldalán, de ezt nem tudjuk keltezni.

a többi oldalon is a falaktól nagyjából hasonló távolságra találtak cölöpöket. A palánkot folyamatosan javították és a belső oldalon ki is szélesítették a török időkben. A téglavár körüli korábbi, palánkon belülre került árkot a törökök betöltötték, rajta tégladarabokból egy útfelületet alakítottak ki.

A 18-19. században az épületek egy részét elbontották, csak a palotaszárnyat vették használatba. Emellett a déli oldalon is emeltek egy épületet a vár falainak felhasználásával.

A török kori leírások egymástól árokkal, palánkkal elválasztott külső és belső várról, több elkülönülő városnegyedről írnak. Az általunk végzett feltárás csak az ekkor belső várnak nevezett területre terjedt ki, amely a sziget nyugati részét elfoglaló középkori téglavárból és a körülötte kialakított belső palánkból állt, s ezt egy széles vizesárok választotta el a sziget többi részétől. Legkésőbb az 1540-es években a sziget keleti részét is palánkfalal vették körül, az itt állomásozó katonaság palánkjából alakulhatott ki a török időkben a muszlim városrész. A korábbi építkezések során a téglafalaktól távolabb, északkeletre és délkeletre talált cölöpök egy része a külső palánkhoz tartozhat. A szigetet a szárazföldről egy hídon lehetett megközelíteni, amelynek helye még jól látszik a 18-19. századi térképeken. Erődített városra csak a török kortól van biztos adatunk, ekkor rációk lakta városrészt említettek. Ez már nem fért el a szigeten, attól keletre, északkeletre, a mai belváros irányában terülhetett el. A 19. századi kataszteri térképeken a telekhatárok alapján helyenként még kikövetkeztethető az egykori külváros határa, árkának és palánkjának feltételezhető helye.

Irodalom

- ENGEL 1996 Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301-1457. I. Budapest. 1996.
- FÜGEDI 1977 Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Budapest 1977.
- GYÖRFFY 1975 Györffy György: Kaposvár az Árpád-korban. In: Kanyar József (szerk.): Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. Kaposvár 1975. 63-73.
- KOMJÁTHY 1975 Komjáthy Miklós: A középkorvégi Kaposvár. In: Kanyar József (Szerk.): Kaposvár. Várostörténeti tanulmányok. Kaposvár 1975. 75-92.
- KUBINYI 1973 Kubinyi András: A kaposújvári uradalom és a familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához) Somogy Megye Múltjából - Levéltári Évkönyv 4. (1973) 3-44.
- MAGYAR 2004 Magyar Kálmán: A kaposvári vár területén végzett régészeti kutatások eredményei. Somogyi Múzeumok Közleményei 16. (2004.) 187-222.
- MAGYAR – NOVÁKI
2005 Magyar Kálmán - Nováki Gyula: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár 2005.

- SZAKÁLY 1975 Szakály Ferenc: Kaposvár a török időkben. In: Kanyar József (szerk.): Kaposvár. Várostarténeti tanulmányok. Kaposvár 1975. 93-148.
- SZATLÓCZKI 2016 Szatlóczki Gábor: Elfelejtett végvári hősök, Zrínyi Miklós és Szondi György kortársai. In: Missiles, a 16-17. század hétköznapi történelme. Várháborúk kora blog 2016. <https://missiles.blogh.hu/2016/3/26/az-elfeledett-vegvari-hosok-zrinyi-miklos-es-szondy-gyorgy-kortarsai>
- TÍMÁR 2016 Tímár Péter: A Győr nembeli Szerdahelyi család története, birtokai és okmánytára. Szeged 2016.
- ZÁDOR 1964 Zádor Mihály: Kaposvár. Budapest. 1964.

PÁTKAI ÁDÁM

BESZÁMOLÓ A NAGYVÁZSONYI VÁRBAN VÉGZETT 2017-2018. ÉVI FELTÁRÁSOKRÓL

Bár a nagyvázsonyi vár évtizedek óta a magyar középkori várkutatás figyelmében áll, az elmúlt 70 év alatt nem került sor monografikus feldolgozására. Ez egyrészt abból is adódhatott, hogy nem történt meg az erősség teljes körű régészeti feltárása, ahogy erre már első ásatója, Éri István is utalt több éves itt folytatott feltáró munkája végeztével.

Ugyanakkor tucatnyi publikáció és szakdolgozat készült már a vár történetéből, leletanyagának részleges feldolgozásából. Így aligha tagadható, hogy a vár több szempontból is értékes adatokkal szolgál a magyar várépítéssel fejlődése, a reneszánsz stílus elterjedése és egyéb átfogó témák értékelése kapcsán is.

Az Éri István vezetésével 1955 és 1960 között végzett régészeti feltárás eddigi legátfogóbb elemzése Szvath Márton tollából született meg 2008-ban.¹ 2005-2006-ban ismét kutatások zajlottak Gere László, Koppány András és Thúry László vezetésével, akik szondázó jellegű feltárást végeztek a palotaszárny, illetve a falszoros területén.²

Ezután 2017-ben kezdődött el az újabb nagyfelületű megelőző feltárás a Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. finanszírozásával, a Nemzeti Várprogram keretében, a Laczkó Dezső Múzeum akkori munkatársa, Nagy Szabolcs Balázs vezetésével.³ Ekkor a palotaszárny 1. számú helyisége, azaz a lakótorony nyugati oldalán található helyiség került feltárásra.

2018 áprilisában már jelen sorok írójának vezetésével⁴ folytatódott a kutatás. Ennek keretében a palotaszárny összes helyiségének teljes, valamint a falszoros részleges feltárása megtörtént. A feltárásokból származó leletek feldolgozása jelentős segítséget nyújthat a vár történetének teljes megismeréséhez, s ehhez már rendelkezésünkre áll a palotaszárny teljes leletanyaga.

Most nincs terem felsorolni a várról és leleteiről korábban megjelent dolgozatokat, érdemes ugyanakkor kiemelni Horváth Richárd és Koppány András ugyancsak 2008. évi tanulmányát Zádorvár és Vázsonykö birtoklás- és településtörténeti kérdéseiről,⁵ és Szvath Márton újabb feldolgozásait a korábbi ásatások fémanyagáról.⁶ De fontosnak tartom megemlíteni a vár tágabb környezetének középkori objektumairól készített egyetemi szakdolgozatokat is,⁷ mert ezek lehetővé teszik a vár egykori szerepének

1 *Szvath 2008.* – A tanulmány a szerző szakdolgozatának egy fejezete.

2 LDM Rég. Ad. 19441-2006.1.sz. – Itt jegyezzük meg, hogy a falszoros gyakran „védőfolyosó” megnevezéssel szerepel a korábbi irodalomban.

3 A vonatkozó részeknél használom az ő megállapításait, illetve leírásait.

4 A munkában közreműködött Péterváry Tamás régész és Nagy Anna, akkor még régészhallgatóként.

5 *Horváth-Koppány 2008.*

6 *Szvath 2014., 2019.*

7 Ebből a szempontból átmenetet jelent Maros Borbála szakdolgozata – *Maros 2018.* – melyben a várban előkerült reneszánsz faragványokat vette számba. Ebben ugyanis több olyan kölélettel kellett dolgoznia, amely eredetileg a közeli pálos kolostorból származik. Ugyanennek a fordítottja a pálos kolostor leletanyaga, melynek modern szemléletű és teljes körű feldolgozását Nagy Anna végezte el 2019-ben megvédett szakdolgozatában: *Nagy 2019.* Jőrös Bence viszont a Nagyvázsonytól keletre fekvő Csepely falu leletanyagát dolgozta fel: *Jőrös 2018.*

pontosabb megítélését. Mindezek mellett 2009-ben Buzás Gergely átfogóan tárgyalta a vár építéstörténetét,⁸ aki foglalkozott az erősség védőműveivel is,⁹ hasonlóan Feld István dolgozataihoz.¹⁰ Egy fontos kérdés azonban továbbra is tisztázatlan, nem rendelkezünk biztos régészeti adatokkal a vár legkorábbi periódusáról, vagyis a feltételezett 14. századi Vezsenyi-féle udvarházról.

A palotaszárnny kutatása

Éri István 1958-1959 között kutatta az északi és nyugati palotaszárnnyat. Ezután a kétezres években csupán az északi, ún. nagy helyiség területén folyt ásatás. A helyiségek feltárása kapcsán általánosságban elmondható, hogy a felső vastag, törmelékes omladék-réteg a 18. század közepéből, a vár végleges pusztulásának idejéből származott. Az egységes törmelék-réteg alatt további, leleteket is tartalmazó feltöltődési rétegek jelentkeztek, ezek alatt pedig már a legutolsó járószint mutatkozott. E járószintet csak kisebb kutatóárokokkal vágta át Éri. Megfigyelése szerint a kutatóárkokban azonosított alsó járószint is még a 16-17. századi átépítésekkel hozható összefüggésbe, „ennél korábbi, hitelesen megállapítható járószintet” pedig nem talált.¹¹ Ennek ellenére a palotaszárnny kiépítését a vár 15. század végi periódusához sorolta.¹²

Éri István számozását alapul véve (**1. kép**) az *1. helyiségben* kezdődött a feltárás Nagy Szabolcs Balázs vezetésével 2017 decemberében. Az egyhetes ásatás során a tér teljes feltárása megtörtént. A felső modern réteg alatt jelentkezett a helyiség legkorábbi ismert járószintjeként azonosítható réteg, mely színe, jellege, vastagsága alapján faburkolat korhadékaként, az egykori deszkapadló maradványaként volt azonosítható. Ugyanilyen jellegű padlóburkolatot talált Éri is, de mi is hasonló megfigyeléseket tettünk a palotaszárnny több más helyiségében. A helyiségben található több objektum mellett a legkülönlegesebb a rendszerben értékelhető, mindegyik sarokban megtalálható kisebb oszlophely, valamint a terem közepén előkerült kb. 110×90 cm méretű, négyszögletes gödör, melyet pontosan a helyiség középpontjában ástak bele az altalajba kb. 60 cm mélyen. A gödör jellegzetes, laza habarcsos-törmelékes betöltése rendkívül sok követ és téglát tartalmazott. Helyzetéből adódóan felmerül a lehetősége annak, hogy egy falazott pillér utóbb kiszedett alapozásáról, az alapozás kibontása során ástott gödör betöltéséről lehet szó. Pontosabb keltezését egyelőre a 16-17. századi jellegű leletanyag nem tesz lehetővé, s az is később tisztázandó, hogy a feltételezett pillér hogyan viszonyul az *in situ* konzolok által jelzett födémhez, esetleg korábbi-e annál.¹³

2018 áprilisában a *4. számú helyiségben* kezdtük a feltárást, ami a palota nyugati szárnyának északi szélső helyisége. A vár kápolnájához felvezető lépcső elbontása ekkor még nem történt meg, ezért az alapozása (2.35 m²) alatt nem kutathattunk. Az itt nyitott 4

8 Buzás 2009.

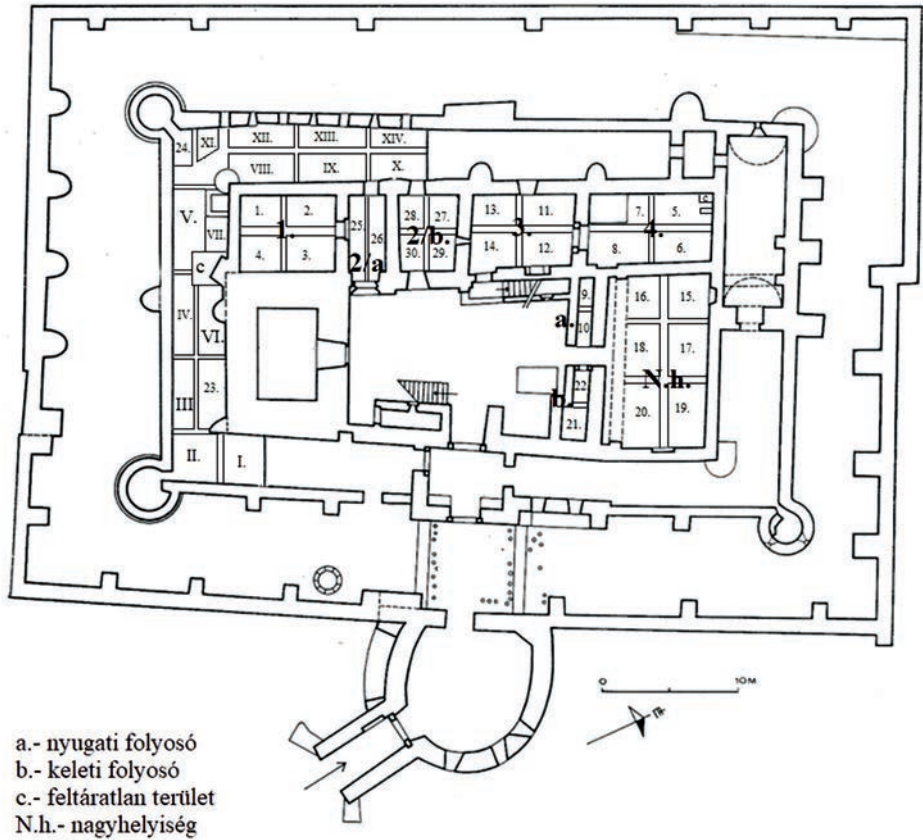
9 Buzás 2014.

10 Feld 2008., Feld 2009. 371-372., Feld 2011. 145.

11 LDM Rég. Ad. 2631. 3-4.

12 LDM Rég. Ad. 2631. 5.

13 A betöltés határozottan eltért a délkeleti sarokban újra feltárt Éri-féle szonda visszatöltésétől, így valószínűtlen, hogy az 1950-es évek egyik kisebb kutatóáráról lenne szó, szabályos kialakítása és elhelyezkedése pedig kizárja, hogy korábbi amatőr kutatások „kincskereső” gödre lenne. – Nagy Szabolcs Balázs megfigyelése

1. kép: A 2018-19. évi ásatás helyszínei a palotaszárny helyiségeinek számozásával.
(Éri István: Nagyvácszony. Budapest, 1969. 24., 14. kép felhasználásával)

szelvényben (5.; 6.; 7.; 8.) megtaláltuk az Éri által visszabontott két újkori fal alapozását, melyek szerkezete és stratigráfiai jellege különleges kapcsolatot mutat a helyiség falaival. Valójában két vastag és mélyen alapozott faltömb található a terem közepén, mely csupán egy vékony és sekélyebb bekötéssel rendelkezik a tér nyugati fala felé (2. kép).

A déli alapozás a helyiség délnyugati sarkában lévő csigalépcső-alapozással áll szuperpozícióban. A rétegtan alapján ez utóbbi épült meg előbb.¹⁴ A helyiségben az altalaj a déli oldalon sárgás-zöldes, míg északon kemény fekete színű agyagként jelentkezett. Ez csak úgy magyarázható, hogy az északi oldal valamikor vizenyős területét feltöltődött és humuszban gazdag mocsarasodott talajnak tekintjük. Ez jelentkezett a keleti oldalról szomszédos nagy helyiségben is. Az itt található rétegsorok mind XVII-XVIII. századi leleteket tartalmaztak, egyezően Éri István megfigyeléseivel.¹⁵

14 LDM Rég. Ad. 2631. 20-22. Éri megjegyzi, hogy a teljes feltárás hiányában, „az itt végzett átépítésekről nem tud világos képet adni.”

15 LDM Rég. Ad. 2631. 10-16.

2. kép: A 4. helyiség közepén található nagyméretű alapozások

A helyiség vastag, humuszban és egyéb organikus anyagban gazdag alsó rétegsora – melybe egy ajtónyílás szárköve élével zuhant bele – jelezheti annak újkori istállóként való használatát. A később rátöltődött, nagyszámú kerámia- és kályhacsempe-leletet tartalmazó rétegek szintén már az újkorra voltak keltezhetőek. A déli, 3. helyiség bevezető ajtónyílás eredeti küszöbkövét is sikerült feltárnunk, két – minden bizonnyal egy faajtóhoz tartozó – oszlophellyel együtt. A fal alapozása az ajtónyílásnál nem szakadt meg.

A 3. helyiség vékonyabb rétegsorral rendelkezett. Ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a vár domboldalban helyezkedik el, így minél délebbre haladtunk, annál kevesebb kultúrrétegre bukkanhatunk. Ebben a helyiségben is 4 szelvényt nyitottunk (11.; 12.; 13.; 14.), melyek leletanyaga elég szegény volt. A helyiség közepétől kissé nyugatra egy másodlagosan épített téglapadló maradványai kerültek elő, valamint megfigyeltük Éri két kutatóárkát. A délnyugati sarokban a fal mellett olyan karólyukak sorát határozhattuk meg, melyek az alattajba mélyednek. Rekonstrukciós lehetőségként esetleg egy, a falakat burkoló sövényre gondolhatunk, mely sárral tapasztva, vagy fával burkolva talán a tér egykori tároló-funkciójára utalhat.

A délről következő, 2/A térben két szelvényt (25.; 26.) nyitottunk. Ezek mélysége szintén sekély, az alattaj itt szürke agyagos mészmárga. Ebben a helyiségben is megfigyeltük a falak mentén húzódó karólyukak sorát. Ez keltezésük kapcsán fontos, ugyanis a 2/a és 2/b helyiség közötti kései fal mentén is található, tehát az ezek alapján feltételezett burkolat – ebben a helyiségben legalábbis – biztosan nem középkori. A 2/b helyiség feltárása során 4 szelvényt alakítottunk ki (27.; 28.; 29.; 30). A 27. szelvényben találtunk egy másodlagosan, kőből és téglából kialakított padló-maradványt. Másutt az agyagos

4. kép: Verem felülnézeti képe a nagy helyiség délnyugati sarkában.

Az északi nagy helyiségben 6 szelvényt nyitottunk (15.; 16.; 17.; 18.; 19.; 20). Itt 2006-ban végzett kutatást Koppány András, kinek kutatóárkait is be lehetett azonosítani. Amint már korábban említettük, az altalaj itt is két, eltérő szerkezetet mutatott. Ennek határán, kelet-nyugati irányban húzódott egy ~ 2 méter széles, egyrétegű kősáv, mely a helyiség korábbi bejáratához illeszkedett, így a korai vár pincéjeként rekonstruálható. Az itt előkerült, kevert leletanyagban voltak késő középkoriként meghatározható edények töredékei is. A helyiség délnyugati sarkában (16. szelvény) egy négyzetes alaprajzú objektumot találtunk, amely bizonyára vágta a tér korai déli falát, így a vár egy kései építményének tekinthető. Egyrétegű kőfalazatból áll, melynek külső falsíkja az altalajnak támaszkodik, belül viszont szabályosan rakott, s bizonyára veremként funkcionálhatott (**4. kép**). Betöltése nem volt értékelhető.

Összességében az mondható el a palotaszárny kutatásáról, hogy minden vonatkozásban Éri István megállapításait tudtuk csak megerősíteni. Olyan, új, netán régészeti adattal értelmezhető falszakasz, vagy más objektum nem került elő, amely döntően befolyásolná a vár szerkezetéről korábban kialakult vélekedést. Sajnos a leletanyag rendkívül kevert volta miatt kronológiai támpontokat sem sikerült nyerni, XVI. századnál korábbra helyezhető zárt kontextusra nem bukkantunk.

Nagy Szabolcs Balázs is észlelte már az 1. helyiség feltárásakor, hogy a leletanyagból teljesen hiányzik a 14. századi (és korábbi) horizont. Arra pedig majd csak egy részletes feldolgozás deríthet fényt, hogy a világosan megfogható 16-17. századi horizont mellett mennyire van jelen a 15. századi. E kérdés különösen érdekes lehet a vár eddig közölt periodizációs kísérleteinek fényében. Éri István a palotaszárnyat a vár 15. század végi periódusához sorolta, noha 16-17. századinál korábbi járósíntet sehol sem talált a helyiségekben. Buzás Gergely szerint a vár helyén már a 14. században állhatott egy korai udvarház, majd a 15. század közepén épült ki a teljes L alakú palotaszárnyat magába foglaló, téglalap alaprajzú vár a keleti négyszögletes kaputoronnyal.¹⁷ Erre, úgy tűnik, a palotaszárny kutatása alapján nem kaptuk meg a megerősítő választ.

A falszoros kutatása

A falszoros területén először két szelvényt nyitottunk. A 23. *szelvény* a lakótorony alapozását és az árnyékszéke alatt feltételezett emésztőt kívántuk vizsgálni – bár itt már Éri István is kutatott, ennek nyomait is megtaláltuk. A 3,5 m mély szelvényben az egyenetlen külső falsík és az alapozás alatti kemény szürke márgás agyag jelentkezett. A sárga agyagba vájták az emésztőgödört, melynek vonalában, tovább délre előkerült egy másik, kerek keresztmetszetű elég mély gödör, melynek betöltése fekete humuszban gazdag talaj volt, így az feltehetően egy másik aknaként értelmezhető. Ez felveti az árnyékszék nem maradandó anyagból épült részleteinek kérdését, melyre semmilyen utalásunk, vagy régészeti emlékünknél nincs.

A 24. *szelvényt* a falszoros délnyugati sarkában található kerek saroktorony előtt jelöltük ki. Célunk a külső várfal szerkezeti vizsgálata, a falak mélységének, valamint a terület belső rétegtanának meghatározása volt. Az elért 4,5 méter relatív mélység lehetővé tette a teljes rétegsor megismerését, s ez megfelelt Koppány András és Gere László 2005. évi, ugyancsak a falszoros területén végzett kutatásai eredményének.¹⁸ A külső várfal alapozási technikájáról elmondható, hogy alul egy legyezőszerű megoldást alkalmaztak, de a felső, késő középkori járósínt felett már szabályos annak kialakítása (**5. kép**).

A két szonda alapján került meghatározásra a falszorosban kialakítandó új szint – ez lényegében a késő középkori járósínt jelentette. A szintsüllyesztés során így kb. 100-150 cm feltöltés eltávolítása vált szükségessé – az eltérés a délnyugati sarokban felhalmozódott jelentősebb kevert, modern törmelékből adódott. A munkát az I-XIV. szelvényekkel végeztük, melyek számozását a délkeleti lépcsőfeljárótól indítottuk.¹⁹

A leletanyag és a vár története szempontjából az itt végzett feltárás már jelentős új adatokkal szolgált. Új falszakaszok, alapozások kerültek elő, melyek pontos meghatározása és keltezése ugyanakkor számos vonatkozásban még tisztázatlan. Remélhető, hogy a

17 Buzás 2009, 390-397. A korai udvarház létre a történeti adatok utalnak: 1394-ben Vezsenyi Lászlót egy oklevélben már Vázsonyinak nevezik. Lásd Horváth 2002, 89. De kérdésként merülhet fel, hogy egy 14. század végi történeti adat alapján létezőnek vélt udvarház régészeti emlékeanyaga mennyire lenne elkülöníthető a klasszikusan 15. századiként meghatározható leletektől – különös tekintettel a környék kevésbé ismert kerámijára.

18 LDM Rég. Ad. 19441-2006.

19 A kitermelt földtömeg depózása kezdetben a falszoros nyugati részére történt, majd a szárazárok nyugati szakaszára, végül pedig a 2/a és 2/b helyiségekbe.

5. kép: A falszoros külső falának alapozási szerkezete

feldolgozás során ezekről többet tudunk majd megállapítani, illetve van olyan részlet is, amely csak további feltárások során lesz értelmezhető.

Az I-II. szelvény területe valószínűleg egy, az újkorban is használt helyiséggel egyezett meg, ugyanis a lakótorony délkeleti saroktámpillérének falazata a felszín alatt tovább folytatódott déli irányba, s bekötött a falszoros külső falába. Ugyanakkor ettől északkeletre is előkerült egy kelet-nyugati irányú fal, melynek értelmezése kérdéses. Ha összetartozónak véljük az utóbbi, dél felé futó fallal, akkor így a sarokban egy négyzetes tér alakul ki. Ez a kelet-nyugati irányú fal azonban sokkal mélyebben található az előző falnál, valamint egyik ismert falszakaszra sem merőleges. (6. kép) Mivel emellett nincs egyértelmű kapcsolata sem a lakótoronnyal – ugyanabban a sárga löszös altalajban található, amelybe az utóbbit is alapozták – feltételezhető, hogy a toronyfal emelésekor vágták el, s így talán egy korábbi építmény – a keresett Vezsenyi-udvarház? – maradványa lehet.

A vizsgált terület értelmezése szempontjából fontos, hogy az itt megtalált járósínt magasságában ugyan megegyezett a falszoros más területein előkerült késő középkori járósínttel, azonban kiképzése és agyagtapasztása sokkal jobb minőségű volt. Felszínéről több kora újkori-újkori kerámiatöredék került elő, így akár már kialakítását is, de utolsó használati idejét mindenképpen késeinek határozhatjuk meg. Az említett észak-déli irányú fal keleti síkját ugyanaz a vakolat fedte, mint a lakótorony támpillérét, emiatt keltezése mindenképpen 1552 utáni, ugyanis a támpillérbe befalazva találhatóak olyan vörös homokkőből készült faragványok, melyek az ekkor elpusztult almádi kolostorból származnak. (7. kép)

A lakótorony déli oldalán, a VI. szelvényben került elő a falszoros legjelentősebb objektuma, egy 3.5x2.5 m-es méretű, kőből és vályogból épített, legalább háromszor

6. kép: Az eltérő tájolású és korú (?) fal a falszoros délkeleti részén

7. kép: Tapasztott járófelület és attól nyugatra lévő 16. században épült vakolt fal

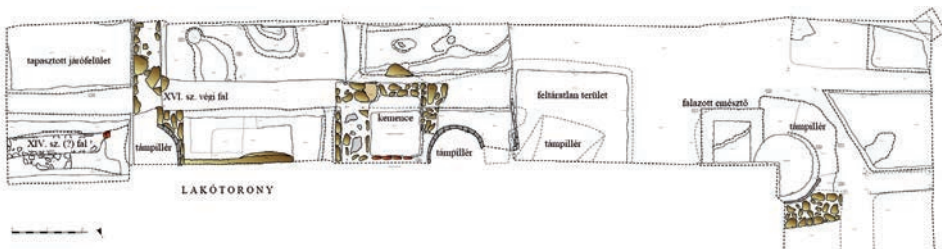
újrataasztott sütőfelületű kemence, utóbbiban késő középkori kerámiával. **(8. kép)** Déli oldalán, a IV. szelvényben előkerült egy, a járósíntbe mélyedő árokszerű képződmény, mely a kemence kitisztított hamuzógödreként értelmezhető. Tovább keletre, még a IV. szelvényben egy, a szomszédos III. szelvényben két oszlophelyre bukkantunk. Ezek vagy a falszoros (esetleges) gyilokjárójához, vagy más építményhez, akár a kemencéhez, akár az itt állt későbbi szeszfordéhoz is tartozhattak. Mindez ma még nem dönthető el. A kemencétől nyugatra találjuk a lakótorony nagyméretű délnyugati támpillérjét, melynek falazata elválik a lakótoronytól. Ennek okát sikerült meghatározni, ugyanis ~40 cm-t mélyítve tapasztaltuk, hogy a támpillérnek nincs mélyebb alapja. Ez arra utal, hogy az meglehetősen későn – a falszoros feltöltődése után – kellett, hogy épüljön.

Tovább nyugatra, az V-VII. szelvényekben egy késő középkori planírozási réteget sikerült feltárni, melyből konyhai hulladék (vágott agancs, halszálka, kakas lábcson, nagyméretű állatok több esetben vágott csontmaradványai), továbbá zöldmázás, figurális és feliratos (talán apostolábrázolás) kályhacsempék töredékei, késő középkori kerámiatöredékek, fémek, pénzek, veretek kerültek elő. Emellett itt található a palotaszárny árnyékszékének korábban feltárt falazott emésztője. Erről kiderült, hogy mindenképpen kora újkori eredetű, mivel az említett késő középkori rétegekbe lett belevágvá. **(9. kép)**

A palotaszárny délnyugati sarkán lévő, felmenő részén kör keresztmetszetű támpillér 180 cm átmérőjű alapozásáról megállapítottuk, hogy több periódusban került kialakításra. Északi része takarja az 1. helyiség nyugati falának déli részén található befalazott ajtó-

8. kép: A lakótoronyhoz épített 16. századi kemence 3D felvétele

9. kép: A falszoros déli részének kutatási felmérése

nyílást. Déli szakasza a palotaszárny sarkának déli oldalán található, amely akár egyidős is lehet az előbbivel. A palotaszárny délnyugati sarkának déli oldalán található egy másik részlet, amely akár egyidős is lehet az északi támpillérrel, vagy korábbi annál. E két négyzet alaprajzú építményt már az újkorban összekötötték, ennek bizonyítéka, hogy középső szakaszának mélysége nem éri el sem az északi, sem a déli rész mélységét.

A falszoros nyugati szakaszán a Koppány-Gere-féle szondázó kutatás blokkjait – mivel mélyebbre nem hatoltunk, mint ők – csupán ki kellett tisztítani. Új megfigyeléseket tehetünk viszont a terület déli felének keleti oldalán, melyet nem érintettek a korábbi ásások. A felső 100-130 cm itt is leletszegény törmelékes feltöltésből állt, alatta pedig ugyanaz az agyagos járószint jelentkezett, mely a déli szakaszon is előkerült. A palotaszárny 1. helyiségének említett befalazott ajtónyílása a tárgyalt támpillér miatt még nem volt kutatható.

A IX-X. szelvényben feltárt nagyméretű alapozás esetében felmerülhet, hogy az az említett kutatók által is keresett – több korabeli metszeten is ábrázolt – toronyhoz köthető. A várfalhoz való kronológiai viszonya kérdéses, inkább későbbinek tartható építmény, így talán nem értelmezhető toronyként. Közvetlenül mellette található egy, a keleti fal-

ból kinyúló, erősen kopott felületű négyzetes kőkonzol, amely ugyanazt a szintet jelöli, mint a belül, a palotaszárny 1. helyiségében, a lakótorony nyugati falköpenyezésében elhelyezkedő két, ugyanolyan típusú kőelem. Kérdéses, hogy egy egykor itt létezett „külső” helyiség földmentő eleméről van-e szó – ide vezethetett egykor az említett befalazott ajtó – melynek déli párja a támpillér emelésekor semmisült meg, vagy inkább egy külső gyilokjáróra kell-e gondolnunk?

Az északi XII. és XIV. szelvényekben – melyek területét ugyancsak érintették a korábbi kutatások – érdemi jelenség vagy leletanyag nem került elő.

A falszorosban előkerült járószint, a kemence és a nagy mennyiségű vassalak arra enged következtetni, hogy inkább gazdasági, kiszolgáló térként foghatjuk fel ezt a területet, mintsem a vár katonai rendeltetésű részeként. Természetesen ez utóbbi szerepe sem zárható ki, hiszen egy gyilokjáró létre is utalnak adatok. Az, hogy elsődlegesen nem hadászati szerepet töltött be, nem is meglepő, hiszen a váron belül a reprezentatív udvaron és a szárazárkon kívül nincs hely a gazdasági funkciók elhelyezésére. Megállapítható, hogy a feltételezett korai udvarház kérdése további kutatásokat igényel. Ugyanakkor a sárgalöszös altalaj viszonylag magas jelentkezése a falszoros területén az I. szelvényben feltárt falszakasz esetében annak alapozásként való értelmezése mellett szól, így kevésbé valószínű, hogy további rétegsorokkal számolhatunk.²⁰

Irodalom

- BUZÁS 2009. Buzás Gergely: A nagyvázsonyi vár. In: *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba.* (Szerk. Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt.) Budapest 2009, 390-397.
- BUZÁS 2014. Buzás Gergely: A tűzfegyverek hatása a későközépkori várépítészetre Magyarországon. *Archaeologia-Altum Castrum Online* 2014.
- FELD 2008. Feld István: Ágyúvédművek a 16. század első felének erődépítészetében. Tévhitek, kérdések, kutatási feladatok. *Studia Agriensia* 27. 2008. 175–196.
- FELD 2009. Feld, István: Wandel in den Lebensräumen des ungarischen Adels im 15. und 16. Jahrhundert. In: *Zwischen Tradition und Wandel. Archäologie des 15. und 16. Jahrhunderts*, hrsg. von Barbara Scholkmann – Sören Frommer – Christina Vossler – Markus Wolf (Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie 3), Büchenbach 2009. 371-379.
- FELD 2011. Feld István: Die regelmässigen "Burgschlösser" des Königreiches Ungarn im Spätmittelalter. In: Joachim Zeune (szerk.) *Die Burg im 15. Jahrhundert.* Braubach: Deutsche Burgenvereinigung, 2011. 138–147.

20 *Időközben megjelent egy összefoglalás a vár falkutatásának újabb eredményeiről is – Fülöp András – Koppány András: A nagyvázsonyi vár kutatástörténetének legújabb fejezete. Falkutatási helyzetkép. In: Örökségünk védelme és jövője 5. Váraink. Múlt, jelen, jövő. Studia Agriensia 38. Szerk. H. Szilasi Ágota. Eger, 2019. 13-27. – amelyből sajnálatos módon arra lehet következtetni, hogy a vár kutatói egymástól függetlenül végzik vizsgálataikat. (Szerk.)*

- HORVÁTH 2002. Horváth Richárd: *Várak és politika a középkori Veszprém megyében*. Ph.D. disszertáció. Debreceni Egyetem. Kézirat. Debrecen, 2002.
- HORVÁTH-KOPPÁNY 2008. Horváth Richárd-Koppány András: Zádorvártól Vázsonyköig. *Castrum* 7. 2008. 17–38.
- JŐRÖS 2018. Jörös Bence Tamás: Régészeti kutatások a középkori Csepely területén. Szakdolgozat, ELTE 2018.
- MAROS 2018. Maros Borbála: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár reneszánsz kőfaragványai. Szakdolgozat, ELTE 2018.
- NAGY 2019. Nagy Anna: A nagyvázsonyi Szent Mihály pálos kolostor leletei. Szakdolgozat, PPKE 2019.
- SZVATH 2008. Szvath Márton: Adatok a nagyvázsonyi vár 1954-1960 között végzett régészeti kutatásához. *Castrum* 2008. 1. szám 39-48.
- SZVATH 2014. Szvath Márton: Késő középkori és kora újkori fémleletek a nagyvázsonyi várból 1. Kések, evő- és konyhai eszközök. *LDMK* 28. 351–384.
- SZVATH 2019. Szvath Márton: Késő középkori és kora újkori fémleletek a nagyvázsonyi várból 2. *LDMK* 29. 197-248.

Rövidítések

LDM Rég. Ad. 2631 – Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattár. Éri István 1958. évi ásatási jelentése

LDM adattár: 19441-2006.1.sz - Gere László, Koppány András és Thúry László Kutatási Dokumentációja

LDMK – A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei

VMMK – A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei

HORVÁTH TÜNDE-SZILASI ATTILA-TÓTH BALÁZS

SALGÓTARJÁN-BAGLYASKŐ KÖZÉPKORI VÁRHELY
2019. ÉVI KUTATÁSA*Bevezetés*

2019 tavaszán egy nemzetközi pályázat keretében a salgótarjáni Dornay Béla Múzeumnak lehetősége volt a város régóta ismert és számon tartott, de szisztematikusan még nem kutatott régészeti lelőhelyén, Baglyaskőn kutatásokat végezni.¹ A település északnyugati határában fekvő Árpád-kori várhely a szakirodalomban többször is felbukkan, a késő rézkori Baden- és a kora bronzkori Makó-kultúra lelőhelyei közt is felsorolják.² Évtizedek óta kerültek be innen a középkori és szórvány őskori (konkrétan azonosíthatóan badeni és késő bronzkori–kora vaskori) cseréptöredékek is a megyei múzeum régészeti gyűjteményébe.³ Ezért már a feltárás előtt ismert tényként kezeltük, hogy a középkori mellett a területen őskori, jó eséllyel késő rézkori és bronzkori településrétegek is húzódnak, amelyek kutatását úgyszintén feladatunknak tekintettük.

A régészeti feltáráson olyan kiegészítő módszereket is alkalmazni tudunk, amelyek a már nem látható esetleges földalatti vagy föld feletti, de mára elpusztult védőművek és jelenségek helyét is képesek behatárolni, akár már a feltárási szelvények megnyitása előtt. Így a szelvények helyét célirányosan olyan területeken tudtuk kijelölni, ahol kutatásra érdemes objektumok húzódnak.

Földrajzi leírás

A lelőhely az Észak-magyarországi-középhegység nagytáj Észak-magyarországi-medencék középtájának Medves-vidéki, korábban Litke–Etesi-dombságnak nevezett kistájához tartozik. A 301 méter magas Baglyaskő egy a 270 méteres térszintről kiemelkedő sztratovulkán a Dobroda- és Ménes-patakok összefolyásánál, a Dobroda-völgy hágója mellett. A Karancs-hegység kis bazaltkúpjai között a baglyaskői csak kisebb, ún. dyke-szerű áttörés, és eltérően a nógrádi vulkánkúptól nem hegyen, hanem a dombság keleti peremén ellaposodó dombok egyikén emelkedik ki. Magát a dombvidéket kb. 22-25 millió éves üledékes kőzetek, elsősorban slír és homokkő építi fel. Az évezredek során a puha üledékes kőzetek letarolódtak, míg a kétágú bazaltkibukkanás kipreparálódott. A ma látható kettős bazalt kürtökitöltés földtani felépítése jól ismert a mellette és alatta 200-250

1 A kutatás az INTERREG V. (A Szlovákia–Magyarország Együttműködési Program keretében megvalósuló, SKHU/1601/1.1/267. azonosító számú „Living Heritage”–Határon és korokon átívelő kulturális örökség bemutatása a történelmi Nógrád területén) című projekt keretében valósult meg. A régészeti lelőhely nyilvántartási azonosítószáma: 32101, helyrajzi számok: 1374–1387. Az ásatást 2019.03.25–04.16. között folytattuk az ArchaeoJedi Kft.-vel, a Karancs út 78. alatti számon, a Baglyaskő Vár Természetvédelmi Látogatóközpontban (Bükki Nemzeti Park). Ásatási engedély: NO-05/EOVO/135-5/2019. Meg kell azonban említenünk, hogy 2010-ben Guba Szilvia, a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum régésze az épülő Látogatóközpont miatt már próbaásatást végzett a területen, és a most álló épületkomplexum helyén középkori járósíntet tárt fel. (*A lelőhely neve Baglyas-kő formában is ismert, a megyei vártopográfia* – NOVÁKI et al. 2017. 66. – *ugyanakkor az egybeírt formát használja, ezért ezt alkalmazzuk. Szerk.*)

2 DORNAY 1926, 5; KALICZ 1968, 79, 29. lh., 31, Taf. III/6–11, 13–14.

3 Szécsény, Kubinyi Ferenc Múzeum, Ltsz. 51.56–60, 55.29.1–9, 56.6–9, 56.21–22, 56.44, 56.87.

méterre folyt egykori szénbányászat miatt. A meredek falú vulkáni kúp főleg bazalttufából és jóval kevesebb bazaltból áll.⁴

A Baglyaskő területe az Etesi-árok része volt, amelynek egyik jellegzetessége, hogy itt csak az alsó, III. szentelep fejlődött ki 18-19 millió éve, ezt törte át a vulkán lávacsatornája 3,5-3,8 millió évvel ezelőtt, természetes kokszt hozva létre a kettő érintkezésénél. A ma felszínen látható bazalttömb egy kisebb vulkán magma-kamráját a felszínnel összekötő vulkáni csatornának a kiesztergálódott része. A szénbányászatnál használt sikló 150 m mélyen haladt benne, vágatának készítésekor megállapítható volt, hogy a magma-csatorna kitöltése 75° szöveget zár be, tehát nem teljesen függőleges. A vulkáni működés utolsó fázisában egy 1-3 m vastag hasadékba még újra benyomult a magma egy bazalttelért hozva létre, aminek az anyagát kibányászták a területen folyt rövid bazaltbányászat során. Így a ma látható jellegzetes kétágú forma mesterséges emberi beavatkozás eredménye.⁵

Az 1800-as évek végén ipari szénbányászat kezdődött a vidéken, a Baglyaskő mellett és alatta közvetlenül a régió legmélyebb művelésű és legtöbb szén adó aknája, az 1889–1914 között művelt, 200 m mély Károly-akna, tőle nem messze az 1879-től művelt József-akna helyezkedett el, amelyek az 1930-as évekre bezártak. A Károly-aknát folyamatosan tömörítették be, pontos helye ma már nem is ismert (**1. kép**). Az egykori iparterületen ma salak meddőhányó maradt vissza és jelentős mennyiségű, különböző anyagú és állagú ipari szemét, benyúlva a vár területére is.⁶

A Baglyaskő vulkáni bazalt sziklája helyi jelentőségű védett természeti terület. A 2000-es évek elején kezdődött el a szikla és környékének rehabilitációja. Egy látogatóközpont épült ki, amelyet a Bükki Nemzeti Park a folyamatosan változó igényeknek megfelelően 1993 óta tart fenn, bővít és kezel.⁷

A lelőhely rövid bemutatása

Az Árpád-kori vár magját alkotó, az északkeleti oldalt kivéve különösen meredek, szabálytalan formájú bazalt sziklatömb mintegy 10 méterrel magasodik környezete fölé. Déli oldalán ma két erősen lepusztult felületű bazalt sziklatoronyra tagolódnak, amelyek között egy kb. 5×3 méter alapterületű, függőleges falú, mesterségesen kialakított, sziklába vágott tér jelzi egy egykori építmény helyét.⁸ Két vízszintes, gerendafészeknek tartott nyílás egykori födémre utalhat (**2. kép**). Az oldalfalon néhol tűznyomok láthatók. Észak felé egy mesterséges nyílás valószínűsíthető, amely talán egy egykori udvar felé vezetett. A lankásabb északkeleti oldalon egy jórészt feltöltődött árokszakas határolja le a vármag területét, amelynek megfigyelhető kiterjedése 50×30 m. Elképzelhető a korabeli várépítéssel párhuzamai alapján, hogy az árkon túl egy elővár is csatlakozott ehhez, ennek felszínen látható nyoma már nincs.

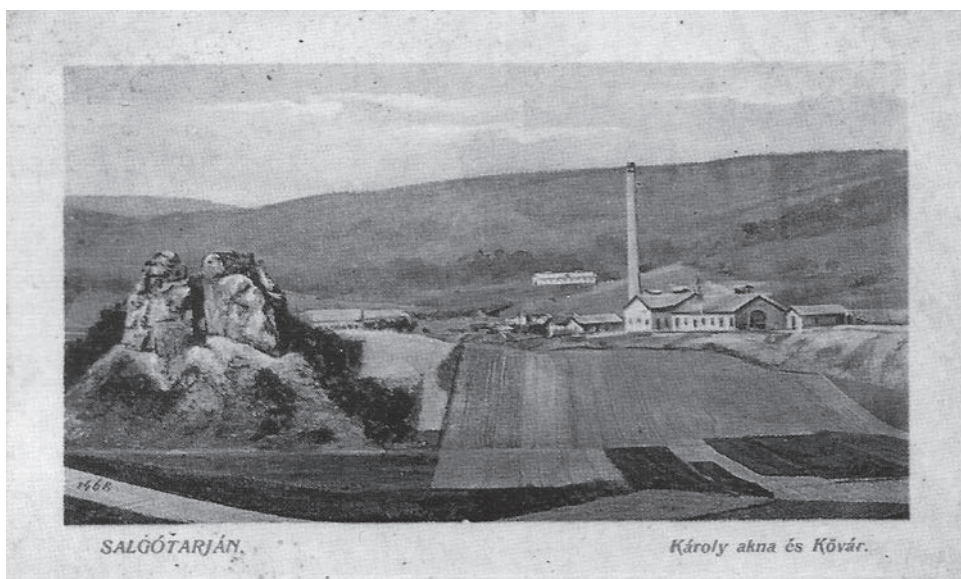
4 JUGOVICS 1968, 163.

5 JUDIK 2013, 4–16.

6 DZSIDA 1944, 64; SZVIRCSEK 2000, 27, 440.

7 JUDIK 2013, 1–3.

8 Ld. a várelemek leírásához NOVÁKI et al. 2017, 66. Az eddig a szakirodalomban a várhoz kötött jelenségek (pl. az ún. gerendafészek és kandalló okozta tűznyomok) nem egyértelműek. Mint azt az előző alfejezetben leírtuk, a bazalttorony mai kétágú formája, 19-20. századi bazaltbányászat eredménye, az eredeti vulkánkúp előtte nem így nézett ki. A belső falakon gerendafészeknek tartott befáragások akár még az 1900-as évekbeli helyi bazaltbányászat vagy a későbbi szénbányászat és az ide telepített lakosság beavatkozásának művei is lehetnek. Koruk megállapítására egyelőre nem ismerünk használható módszert.

1. kép: Salgótarjáni képeslap, Weisz Lipót kiadása, 1910–1913 között, a nadrágszij-parcellás felosztású Baglyaskővel és a Károly-aknával, háttérben a Meszes-hegység gerince.

2. kép: A vár felső részéről készült drónfelvétel (ArchaeoJedi ©)

A lelőhely történeti térképeken

Névváltozatai között a Karancs-kő és a Kő-vár is előfordul a Baglyaskő mellett. A kihasználható építési terület egykori limitált, és akár koronként egészen eltérő képet mutató 250 évnyi változásait a történeti térképek őrizték meg számunkra az 1784. évtől (1. katonai térkép) napjainkig. Az 1. katonai és a későbbi 3. katonai vagy a 19. századi kataszteri térképeken nagyjából a maival megegyező szárazulati-vízrajzi viszonyokat találjuk. Ugyanakkor a 2. katonai felmérés vonatkozó részletén (1869. év) a Baglyaskőbe északról betorkolló Irmegy-oldal felől a területet teljesen víz borítja, kivéve magát a bazaltormot (**3. kép**). Ezt a helyzetet természetes okok indukálhatták (pl. egy csapadékosabb időjárási periódus), mivel az ipari tevékenység és az ezzel járó drasztikus mesterséges környezet-átalakítás ekkor még nem kezdődött el.⁹ A térképlap egy olyan pillanatképet ábrázol, amely azt mutatja meg, lehettek olyan történeti periódusok is az őskortól napjainkig a lelőhely életében, amikor csak a sziklán és annak lejtős, ÉK-i oldalán lehetett megtelepedni, mert a mélyebben fekvő részek időszakosan vagy akár tartósan víz alatt lehettek. Ennek fényében már érthetőbbé válik, miért azt a lejtőt használták ki maximálisan, többszörös területrendezéssel a lelőhelyen előforduló valamennyi korszak és kultúra lakói.

A 19. századi kataszteri térképeken szintén egy érdekes jelenséget figyelhetünk meg: a vártól délre eső Váralja területén nadrágszíjparcellák létesültek,¹⁰ amelyet a lakosok műveltek. A bánya köré letelepült kiszolgáló munkáscsaládok földet is kaptak, a földosztásról korabeli dokumentumok vallanak.¹¹ A parcellák még az 1910 és 1930 között készült korai fényképeken is jól kivehetők.

A vár történeti ábrázolásokon

A vár legelső leírása 1710-ből, feltehetően Radványi Ferenctől származik. Ő még egy 40 lépés hosszú falszakaszt látott itt, amelyet meszes anyag tartott össze.¹² Mocsáry Antal 1826-ban a magas helyekkel körülvett keskeny völgyben fekvő kerek kősziklán épített váracska omladékáról beszél. A leíráshoz készült képen felismerhető a két bazalttorony és a közte kivájt mesterséges tér, az északi oldalon egy három boltíves nyílással áttört kőfalazat, de az is, hogy ekkor még jóval masszívabb sziklák emelkedtek itt (**4. kép**).¹³

Az 1870-es években egy újabb rajz készült a romról Kálniczky Gyulától, egy másik nézetből, téves (Salgó) felirattal (**5. kép**).¹⁴ A képen még láthatók falmaradványok. Könyöki József 1889-ben már csak csekély falmaradványokat talált. Ő is leírta a középen

9 Az ország területén 1782-től rendelkezünk meteorológiai mérési adatokkal, amelyekből visszakéreshetők rendellenes hónapok, napok vagy évek extrém időjárási körülményei. A megadott időszakban 1868 decembere és 1869 júliusa mutat extrém mennyiségű csapadékot, az összesítő táblázatokat nézve azonban ilyen mennyiségű csapadék több évben is előfordult. Az 1869. évből budai (KRUSPÉR 1884, 166–189, 190–213), valamint egri és debreceni mérési adatokkal tudunk dolgozni (HAJÓSY et al. 1995, 179). Az 1869. júliusi csapadéközön talán összefüggést mutat a több európai ország, így hazánk területén ekkor megfigyelt légköri füsttel, amit állítólag sváb parasztkok lépégetése okozott (RÉTHLY 1998, 532).

10 <https://mapire.eu/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2201764.4196045203%2C6124286.385936334%2C2204781.293564651%2C6125241.848789898>

11 SZVIRCSEK 2000, 442.

12 CS. SEBESTYÉN 2010, 28-30.

13 MOCSÁRY 1826, III, 240. Jelezve: R. Lányi–Lehnardt sc. Rézmetszet, 10,8×18,1 cm. GENTHON 1954, 359. leírásából tudjuk, hogy Lányi Sámuel a kékkői uradalom mérnöke volt, így rajza, amelyet a pesti rézmetsző, Lehnardt Sámuel sokszorosított, közvetlen szemlélet alapján készülhetett.

14 CS. SEBESTYÉN 2010, 69.

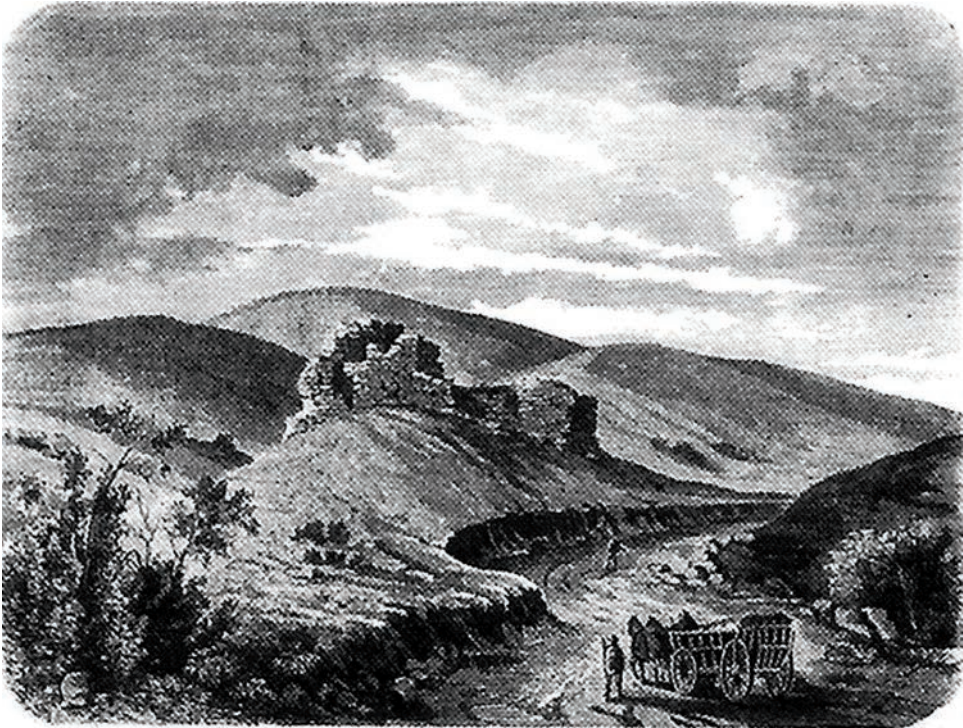

3. kép: A Baglyaskő az 1869. évi 2. katonai felmérés 35-44 lapján

4. kép: A Baglyaskő vára. Lehnhardt Sámuel rézmetszete in MOCSÁRY 1826, III. kötet, 240

5. kép: *A Baglyaskő. Kálniczky Gyula rajza, 1870-es évek*

sziklába vájt, ovális alakú udvart, amelyből téglalap alakú helyiség nyílik egy alagútszerű nyílással.¹⁵

Érdeemes megemlékezni néhány korai, 1910 és 1940 között készült fényképfelvételről is, amelyek közül néhány képeslapra is került. Ezeken is épebben látjuk a várat a mai állapotánál, és a bazaltsziklák is kevésbé erodálódtak.¹⁶

A vár történeti források tükrében

A történeti kutatás egy része az erősséget azonosítja a környék egyik legjelentősebb Árpád-kori birtokosa, a feltehetően horvát-dalmát eredetű Kacsics- (vagy más névátírásban Kácsik-) nemzetség Illés- vagy Hollókövi-ágából származó, az ifjabb István királyt szolgáló Péter *comes* 1268-ban, név nélkül említett várával, amelyet Kotrocói Sudurman gömöri várjobbágy fiai, Pouka és Barnabás 1265-ben megvédték IV. Béla csapataitól.¹⁷ Péter halála után hasonló nevű fia kezén volt. Péter fiai, Mihály, II. Péter, Lesták, Mikus és Ják 1310 körül Csák Máté pártjára álltak és erősségeiket a tartományúr rendelkezésére bocsátották, majd a király ellen harcoltak a rozgonyi csatában. Győzelme után Károly

15 GENTHON 1954, 359., VÁLINÉ POGÁNY 2000, 50-51

16 SZVIRCSEK 2002, 26, 102; JUDIK 2013, 3, 33.

17 A konkrét néven nem nevezett várhelyet a kutatás egy része Hollókővel vagy Mátraszőlőssel hozza kapcsolatba: NOVÁKI et al. 2017. 38.

Róbert ezért Baglyaskőt is elkobozta tőlük és 1324-ben a család másik, Falkos/Folkus ágbeli, hozzá hűséges tagjának, Szécsényi Tamásnak adományozta. 1327-ben már csak felhagyott erősségként, várhelyként (*locus castris*) említik, Somoskő 1341. évi határjárásában is romként szerepel. Tartozékait, így Baglyasalját később Somoskőhöz számítják. Az írott forrásokban később már nem tűnik fel.¹⁸

Összefoglalóan elmondható, hogy a Kacsics-nemzetség egyik korai magánvára állt itt, amelyet a tatárjárás utáni évtizedekben emeltek.¹⁹ Szerepét tekintve nem az épített nemzetség központja volt, az itt állomásozó katonaság birtokosa hatalmát biztosította, a helytörténeti irodalom szerint útellenőrzésre, a birtokhatár ellenőrzésére is szolgálhatott. A bazaltvulkán eszerint a Karancs déli lejtői mentén végigvezető fő közlekedési út azon pontján található, ahonnan közvetlenül ellenőrizheti a Tarjáni-medencébe irányuló forgalmat. A sziklát lápos terület vette körül, amely csak északról volt megközelíthető.²⁰

Baglyaskő, mint település, a vár pusztulása után még sokáig fennmaradt.²¹ A Thökölyféle hadjáratot követő 1684. évi pestis után vált lakatlanná.²² 1685-től a Baglyaskő fölötti hegygerinc túlsó oldalán, egy biztonságosabb völgyben települt le a maradék lakosság (a mai Baglyasalján).²³ Az írott források teljes körű felgyűjtése és magának a várnak a régészeti kutatása eddig még nem történt meg.²⁴

Régészeti-örökségvédelmi szempontból Nógrád megye egyik legkorábbi középkori magánvára, egyedileg, kiemelten védett régészeti lelőhely. A 2019-es ásatási évad után a látogatóközpont a feltárási munkákat helyszíni információs táblákkal és egy kiállítással kívánja a közönség számára is bemutatathatóvá tenni.

A feltárást megelőzően alkalmazott roncsolásmentes vizsgálati módszerek

A Salgótarjánba vezető egykori középkori királyi út²⁵ mellett elhelyezkedő magánvár az 1800-as években még képeken megörökített falmaradványait a lakosság és az ipari bányatevékenység rombolta le teljesen az elmúlt kétszáz év folyamán. A köves belső terület a természetes kettős bazalttoronnyal fás-cserjés és igen meredek, emellett a középkori vár ma már természetvédelmi területként is óvott magját alkotja. Magára a bazaltba vájt egykori vármagra a mostani kutatás csak annyiban koncentrált, hogy elvégezte annak felmérését is. A várról és környezetéről fotogrammetriai felméréssel 5 cm szintemelkedésű vektorgrafikus digitális felületmodell, valamint orthofotó készült. **(6. kép).**

A vár északkeleti, teraszosan kialakított, jelenleg füves előtere volt alkalmas arra, hogy feltárásokkal is vizsgáljuk. Itt, közvetlenül a kettős bazalttömb előtt volt megfigyelhető a szikla fekvéséhez idomuló, enyhén ÉNy–DK-i irányú árok vonala, amelyet Sándorfi

18 Az okleveles forrásokra: SIMON 1988, 108, 112, 113, 117, 118, 120. o., 28, 34, 37, 106, 121. lábjegyzetek.

19 NOVÁKI et al. 2017, 67.

20 CS. SEBESTYÉN 2010, 8.

21 CS. SEBESTYÉN 2010, 33–37, 46–76. A kővártól ÉK-re fekvő részt az 1865-ös tagosítási térképen Faluhely-ként jelölik.

22 CS. SEBESTYÉN 2010, 76.

23 JUDIK 2013, 28–33, SZVIRCSEK 2000, 363.

24 A középkori vár kutatástörténeti áttekintése a teljesség igénye nélkül: történeti-műemléki leírás: MOCSÁRY 1826, 240; GENTHON 1954, 358–359; felmérés és leírás forrás-áttekintéssel: SIMON 1988, 117–18; NOVÁKI-SÁNDORFI 1991; CS. SEBESTYÉN 2010; FELD 2015, 131–132, 264–265; NOVÁKI et al. 2017, 66–67. A jelenlegi ásatás középkori anyagát Tóth Balázs fogja feldolgozni.

25 CS. SEBESTYÉN 2010.

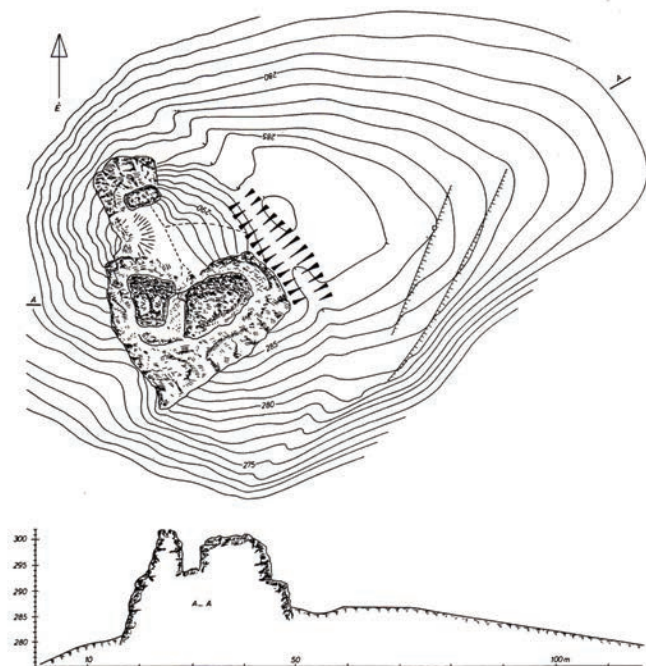
6. kép: A lelőhely orthofotón (Interspect Kft ©)

György és Nováki Gyula 1989-ben mért fel **(7. kép)**.²⁶ Mindez 2019-ben már nem látszott jól, sem süppedés (árok), sem felhányt föld (sánc) nyoma nem volt szabad szemmel kivehető.

A lankás területet és a várba felvezető mai lépcsőt elsőként fémkeresővel vizsgáltuk át, s ennek során több mint negyven régészeti korú tárgyat találtunk. Ezek előzetes kiértékelése az ismert okleveles források által kijelölt Árpád-kori foglalási periódus mellett későbbi használatot is valószínűsített. Többek közt bécsi fillérek és Ferdinánd-dénárok kerültek elő, amelyek a terület huszita és török-kori használatára utaltak **(8. kép)**.

Mіндеzek mellett talajradaros felderítést és kézi talajfúrást végeztünk a vár északkeleti részén, s ezek itt mély kettős árok vonalát jelölték ki **(9. kép)**. Ezekre nyitottunk rá kutatószelvényeinkkel összesen 80 m² felületen a későbbi feltárási eredményekkel is igazolva a középkori védőművek létezését.

26 NOVÁKI-SÁNDORFI 1991, 259, 264.

7. kép: A vár felmérése NOVÁKI-SÁNDORFI 1991 után

9.

8. kép: Fémkeresőzés során talált bécsi fillérek és I. Ferdinánd-érmek

9. kép: Talajradaros felmérés a vár előterében (OSL Kft. ©)

10. kép: A vár légifotója a kutatási szelvényekkel

*A feltárások ismertetése*²⁷

Az előzetes roncsolásmentes vizsgálatok eredménye alapján négy helyen jelöltünk ki ásatási szelvényeket. Az 1. szelvénnel a vár közvetlen előterében húzódó belső árkot, a 2. szelvénnel az attól keletebbre lévő ún. felső teraszt, a 3. szelvénnel a második, külső árkot, valamint a 4. szelvénnel a vár domblábánál húzódó széles teraszt kutattuk. **(10. kép)**

1. szelvény (11-12. kép)

Az előzetes geofizikai felmérés e részen egy nagyobb árkot jelzett. Itt egy észak-déli irányú, 2×9,5 méter nagyságú szelvény tűztünk ki. A felső humuszos réteg eltávolítása után két szélesebb árkot sikerült dokumentálni (Obj. 1-2, SE-2/3IF és SE-4/5IF). A déli árok teljes szélességét nem sikerült meghatározni, mert a vár egykori bazaltkúpjáról az évszázadok során nagyméretű bazalttöredékek hullottak bele. Az árok formája és íve alapján valószínűleg egészen a vár kúpjának aljáig futhatott. Az északi árok szélessége nagyjából 3,5 méter volt. Mindkét árok felső feltöltődési rétege köveket, valamint őskori és késő középkori/kora újkori kerámiatöredékeket tartalmazott. Az alatta húzódó feltöltődési rétegekben (SE-6, 7) már leginkább a 14-15. századra datálható kerámiatöredékeket találtunk, néhány vastárggyal (szegek, vaskés, sarkantyú, valamint egy golyóöntő fogó: **13. kép**).

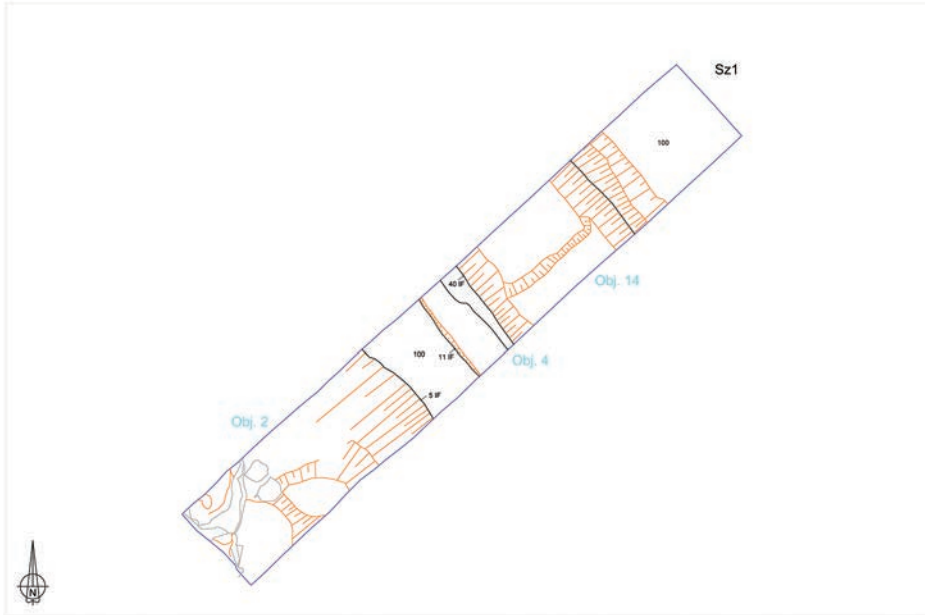
Az északi árok alján egy erősen kevert réteg jelentkezett (Obj. 14, SE-39/40 IF), amely meredeken vágódott lefelé az altalajba. Az árok legalsó feltöltődésében szintén 14. századi kerámiát találtunk. A kiásott árok formája négyszögletes, alja padkás, nyugati irányba enyhén lejtős. A profilok és a jelenség formájának tüzetesebb vizsgálata alapján arra következtettünk, hogy valószínűleg sikerült egy kapuzat nyugati, szögletes záródásába beleásni. Maga a kapu a kutatászelvénytől keletre helyezkedhetett el. Az árok közvetlen belső, déli oldalán – a két árok között – részben annak déli falába beleásva egy további, keskeny, négyszögletes átmetszetű árok húzódott. Ugyan az alján cölöplyukakat nem találtunk, de a formája és az elhelyezkedése alapján talán egy egykori paliszád helyét találtuk meg. Az sem lehetetlen, hogy egy alapárokba fektetett gerendán állt a teljes szerkezet. A szelvény keleti végében a 3. gödör képezte az ásatás legkésőbbi beásását, zöld és vörös mázas kerámiatöredékekkel.

2. szelvény

A vár keleti előterében húzódó keskenyebb teraszon egy nagyjából 2×6 méteres szelvényt nyitottunk. A vékony humusz elbontása után csak egyetlen sekély cölöplyukat találtunk. Sajnos betöltése leletmentes volt, így nem csak funkcióját, de pontos korát sem lehet megállapítani.

27 A feltárást Harris-mátrix jellegű rétegtani ásatással végeztük el. A feltárás során minden meghatározható régészeti jelenséget egyedi azonosító számmal láttunk el (az összetartozó rétegek, vagy a zárt egységek objektumszámmal, az egyes rétegek pedig rétegszámmal lettek ellátva). Minden leírható jelenség egyedi IF számot is kapott, amely az objektum tényleges formáját írja le. Ezek kerültek mátrix-jellegű hierarchikus ábrázolásba, megmutatva azok egymáshoz való kronológiai viszonyát és kapcsolatát.

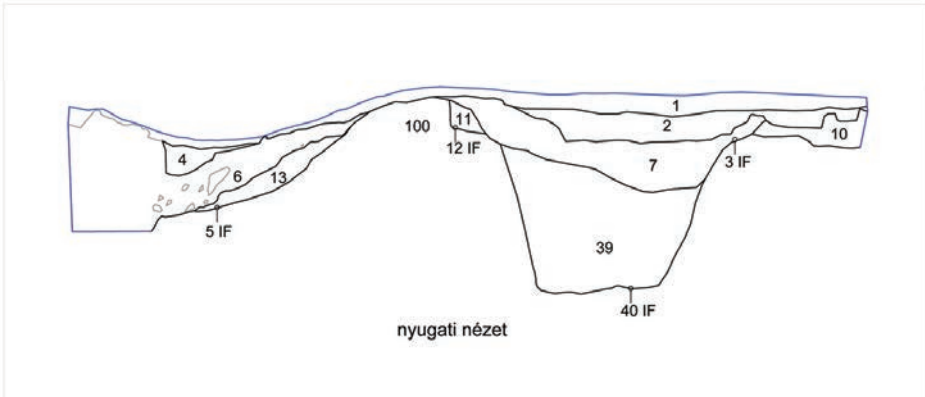

RA 32101
 Felmérés: ArchaeoJedi 2019
 Grafika: ArchaeoJedi 2019
 Date: RA32101_Salgotarjan_Baglyasko_DO4_2019.dwg

Salgótarján - Baglyaskó
 1. szelvény
 Összesítő rajz - DOF 4

11. kép: Az 1. szelvény, DOF. 4. bontási alaprajza (ArchaeoJedi Kft. ©)

RA 32101
 Felmérés: ArchaeoJedi 2019
 Grafika: ArchaeoJedi 2019
 Date: RA32101_Salgotarjan_Baglyasko_Pr2_2019.dwg

Salgótarján - Baglyaskó
 Obj. 1-2, 4
 Profil 2

12. kép: Az 1. szelvény profilja (ArchaeoJedi Kft. ©)

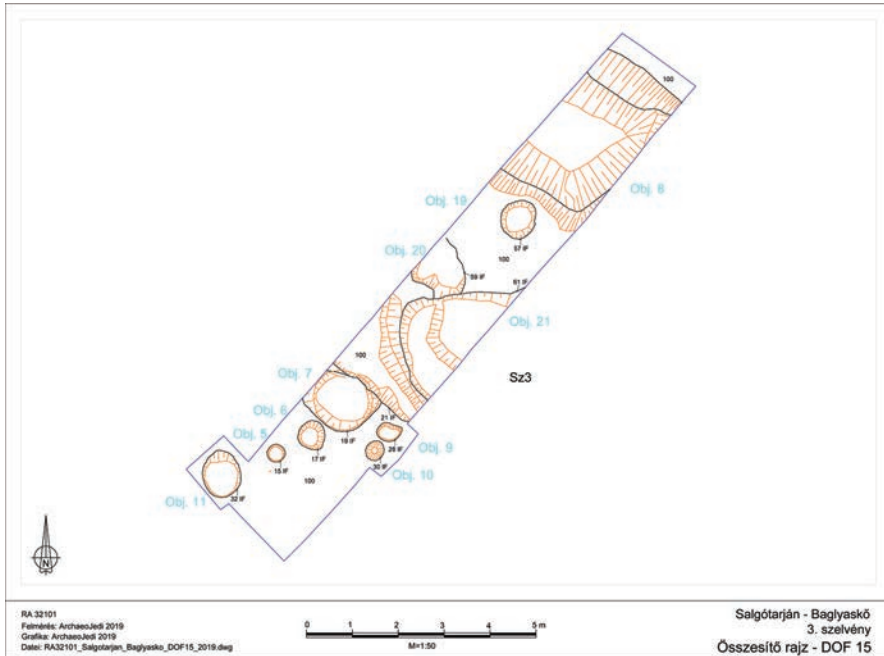

13. kép: Golyóöntő fogó az 1. szelvényből

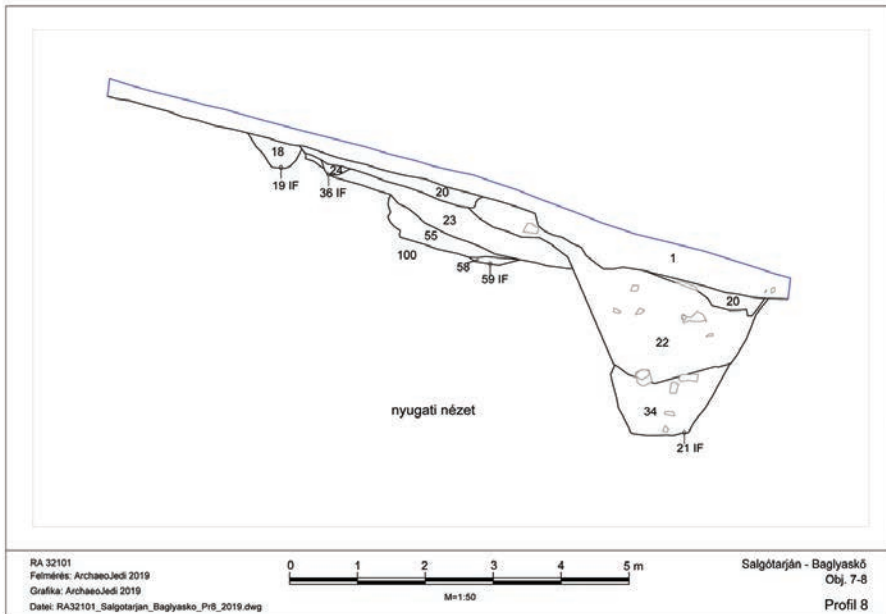
3. szelvény (14-15. kép)

A 2×9 méteres alapterületű 3. szelvénnel a geofizikai felmérés által jelzett széles külső árokra nyitottunk rá. A szelvény közepén és délkeleti részén egy széles, több betöltődési réteggel rendelkező középkori árkot sikerült meghatározni (Obj. 8, SE-20, 22/21 IF). A felső rétegek eltávolítása után – amelyekben nagy mennyiségű bazalttörmelék, őskori és késő középkori kerámia került elő – egy újabb, suvadásokkal tarkított feltöltődés jelentkezett az árok alján (SE-34). A főleg 14-15. századi kerámiatöredéket tartalmazó réteg közvetlenül az árok felületén feküdt.

Az árok teljes kibontása után annak két nagyobb szakaszát lehetett elkülöníteni. A felső, azaz déli fele több lépcsőn keresztül lankásan mélyedt az alatta lévő őskori rétegekbe, míg az északi felén egy nagyjából 2,5 méteres szakasz meredek fallal került kialakításra az altalajban. Az árok ezen szakaszán, az 1. szelvényhez hasonlóan, sikerült az árok négyzetes lezárását megfigyelni. Valószínűleg itt is egy hajdani kapuzat nyugati lezárását tártuk fel az árok végződésénél. Paliszádnak vagy egyéb szerkezetnek a nyomát itt sem találtuk, azonban a felső betöltődés nagyon nagy mennyiségű és nagyságú kövekkel volt tele (SE-22). Ezek valószínűleg az árok mögött lehettek felhalmozva (esetleg a védmű mögött felhalmozott földsánc megerősítésére szolgáltak), majd az évszázadok során az erózióval belecsúsztak a még nyitott árokba.

14 kép: A 3. szelvény, DOF. 15. bontási alaprajza (ArchaeoJedi Kft. ©)

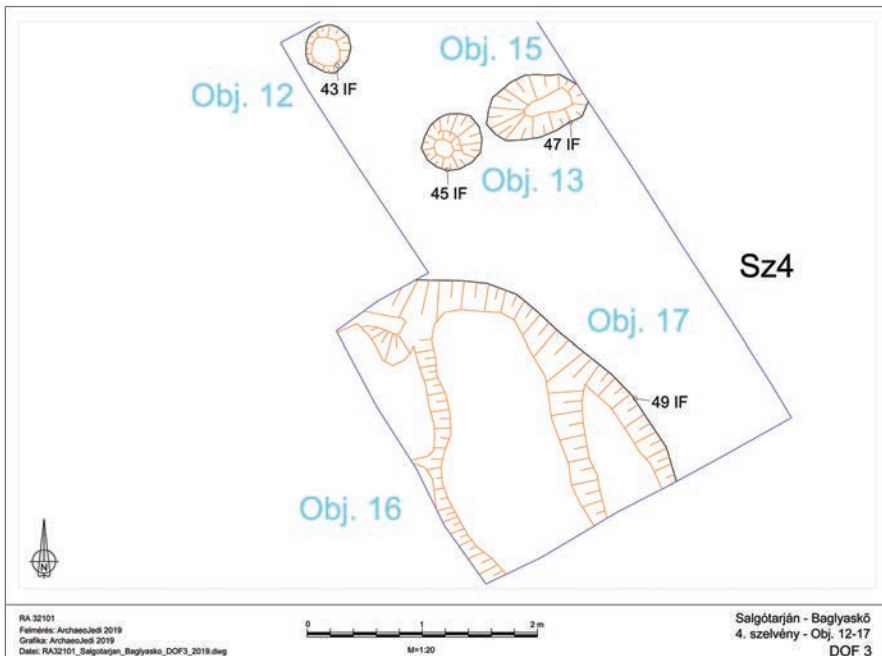
15. kép: A 3. szelvény proflija (ArchaeoJedi Kft. ©)

4. szelvény (16. kép)

A legalsó szelvény a vár előtt elterülő hajdani domblábi sík területen került megnyitásra. Itt több cölöplyukat találtunk a középkor időszakából, amelyek valószínűleg egy cölöpszerkezetes földfelszíni ház egyes elemeit alkothatták (Obj. 12–13, 15, 17). Az egyik, 17. számú cölöplyuk már egy őskori gödröt vágott (Obj. 16).

Következtetések

A négy szelvényben feltárt jelenségek egy jól meghatározható egységbe tömörülnek. A középkori jelenségek a hajdan volt vár egykori védőművének a részeit mutatják: a vár elővédőművének az árkát egy feltételezett kapuval (3. szelvény), valamint a vár előtti belső kettős árkának és a közöttük húzódó esetleges palánkjának, sáncának, paliszádjának a maradványát (1. szelvény). A feltöltődési rétegek alapján ezek valamikor a 14. század folyamán veszítették el a funkciójukat, ami jól egybeesik a történeti forrásokkal is. Jól mutatják ezt az ezekből előkerült kerámialeletek is (keményre kiegészített kettős peremű fazekak, bekarcolt csigavonalakkal díszített edények és finoman soványított fehér színű korsók; fehér, keményre égetett, vékonyfalú kancsók és fazekak vörös sávokkal és pöttyökkel festett töredékei). Ilyen leleteket a környező régióból szép számmal ismerünk a 13. század végétől és a 14. századból, főleg Vác és Pest megye területéről.²⁸ A 4. szelvényben előkerült cölöpös épület az elővárhoz vagy a váralja településéhez tartozhatott. A domblábi

16. kép: A 4. szelvény, DOF. 3 bontási alaprajza (ArchaeoJedi Kft. ©)

28 Ld. pl. MÉSZÁROS 2016, 287–288; valamint RÁCZ 2019, 92–93.

középkori településrészlet a védőművekkel egykorú a leletei alapján. Létezésére már Guba Szilvia 2010. évi próbaszelvényei rávilágítottak, bár ő még csak egy hasonló korú járó-szintet figyelt meg a jelenlegi modern melléképület területén.

Összegzés

Bár az ásást és a hozzá kapcsolódó roncsolásmentes kutatásokat 2019 tavaszán elvégeztük és 2019 júniusáig a pályázat kikötésének megfelelően a leletek restaurálása és beletárolása is megtörtént, ismereteink a lelőhelyről a leletek és a feltárási eredmények teljes kiértékelése nélkül még csak előzetesek. Már ezen a szinten is számos előrelépés és változás történt a kutatás eddigi állásához képest, ezek a jelenlegi megállapításaink azonban még tovább fognak finomodni reményeink szerint annak függvényében, hogy a jövőben mennyire alaposan lesz lehetőségünk a lelőhellyel és a leletanyaggal foglalkozni.

Sikerült ásattal is igazolni a vár előtti kettős árkot, és annak egy szerkezeti elemét (egy oldali záródását: kapu?). Úgyszintén ásattal derült fény egy alsóbb teraszon húzott újabb elővédműre, az előzőhöz nagyon hasonló záródással. A meglehetősen mély árkokhoz sem felmenő földépitmény (sánc), sem pedig beásott vagy bevert cölöpsor nem kapcsolódott, tehát kerítésre, palánkra vagy paliszádára utaló beásott objektumok vagy akár maradványok nem kerültek elő.

A 13-14. századi jelenségekhez kellő mennyiségű és minőségű hasonló korú leletanyag is kapcsolódott, amely részben felszínről fémkeresőzés során, nagyrészt viszont *in situ*, feltárásból került elő.

A vár újrahaznosítására utaló későbbi beásások alig voltak megfigyelhetők (Obj. 3), ellenben leletek bőségesen utaltak arra, hogy mind a huszita, mind a török korban az Északkelet-Magyarországon megszokott mintázat szerint a 1200-as években épült, rövid ideig használt várat még ismételtelen lakták vagy használták.²⁹ A markáns mennyiségben megjelenő, fegyverzethez, viselethez és a várépítéshez/karbantartáshoz köthető leletek (sarkantyúk, muskétagyolyók, nyílhegyek, ló- és ökörpatkók, nagyméretű gerendaszegek) alapján feltételezhető, hogy még látható védőműveit katonai célokra is használták.

Felhasznált irodalom

- FELD 2015   Feld István: Salgótarján-Baglyaskő vára. *Castrum* 18 (2015). 130–133.
- DZSIDA 1944   Dzsida József: A salgótarjáni kőszénbánya R.T. nógrádi szénbányászata története 1868–1943-ig. Salgótarján: Salgótarjáni Kőszénbánya R.T. bányagazgatósága, 1944.
- GENTHON 1954   Genthon István (szerk.): Nógrád megye műemlékei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954.

- HAJÓSY et al. 1975
Hajósy Ferenc – Kakas József – Kéri Menyhért: A csapadék havi és évi összegei Magyarországon. A mérések kezdetétől 1970-ig. Budapest: OMSZ Hivatalos Kiadványai XLII, 1975.
- JUDIK 2013
Judik Béla: Baglyas-kő vár természetvédelmi látogatóközpont. Bábakalács füzetek 16. Észak-Magyarország védett természeti területei. Eger: Bükki Nemzeti Park Igazgatósága, 2013.
- JUGOVICS 1968
Jugovics Lajos: Észak-magyarországi – Salgótarján környéki – bazalt-töredékek. Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése az 1968. évről (1968). 145–165.
- KRUSPÉR 1884
Kruspér István: Légtűneti észleletek, MTA Matematikai és Természettudományi Állandó Bizottság II. kötet. Budapest: Athaeneum, 1884.
- MÉSZÁROS 2016
Mészáros Orsolya: Régészeti kutatás a középkori Vác német városrészében. Opitz Archaeologica 7. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2016.
- MOCSÁRY 1826
Mocsáry Antal: Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése. II. kötet. Pest, 1826.
- NOVÁKI – SÁNDORFI 1991
Nováki Gyula – Sándorfi György: Nógrád megye középkori várai I. Műemlékvédelem 1991/4. 264–265.
- NOVÁKI et al. 2017
Nováki Gyula – Feld István – Guba Szilvia – Mordovin Maxim – Sárközy Sebestyén: Nógrád megyei várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 4. Budapest: Castrum Bene Egyesület – Civertan Bt, 2017.
- RÁCZ 2019
Rác Tibor Á.: A Pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 13. Budapest: Archaeolingua, 2019.
- Cs. SEBESTYÉN 2010
Cs. Sebestyén Károly: Mit láthatott Baglyaskő vára? Baglyasi Mesélő. Salgótarján: Baglyaskői Baráti Kör, 2010.
- RÉTHLY 1998
Réthly Antal: Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1801–1990-ig. Budapest: Országos Meteorológia Szolgálat, 1998.
- SIMON 1988
Simon Zoltán: A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIV (1988). 103–131.

SZÖRÉNYI 2011

Szörényi Gábor A.: Egy huszita vár romjai a Sajó völgyében (Beszámoló a vadnai erősség kutatásáról). In: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim (Szerk.): Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Budapest: Castrum Bene Egyesület – Civertan Rt, 2011, 251–260.

SZÖRÉNYI 2016

Szörényi Gábor A.: Késő középkori fa- és földstruktúrájú erődítésépítészet nyomai a Sajó völgyében. *Castrum* 19/1–2 (2016). 47–63.

SZVIRCSEK 2000

Szvircsek Ferenc: Bányáskönyv. A bányászati nyersanyag-kutatás (barnaköszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19-20. században. Salgótarján: Nógrád Megyei Múzeum, 2000.

SZVIRCSEK 2002

Szvircsek Ferenc (szerk.): Salgótarjáni képeskönyv. Salgótarján régi képeslapokon. Salgótarján: Nógrádi Történeti Múzeum Baráti köre, 2002.

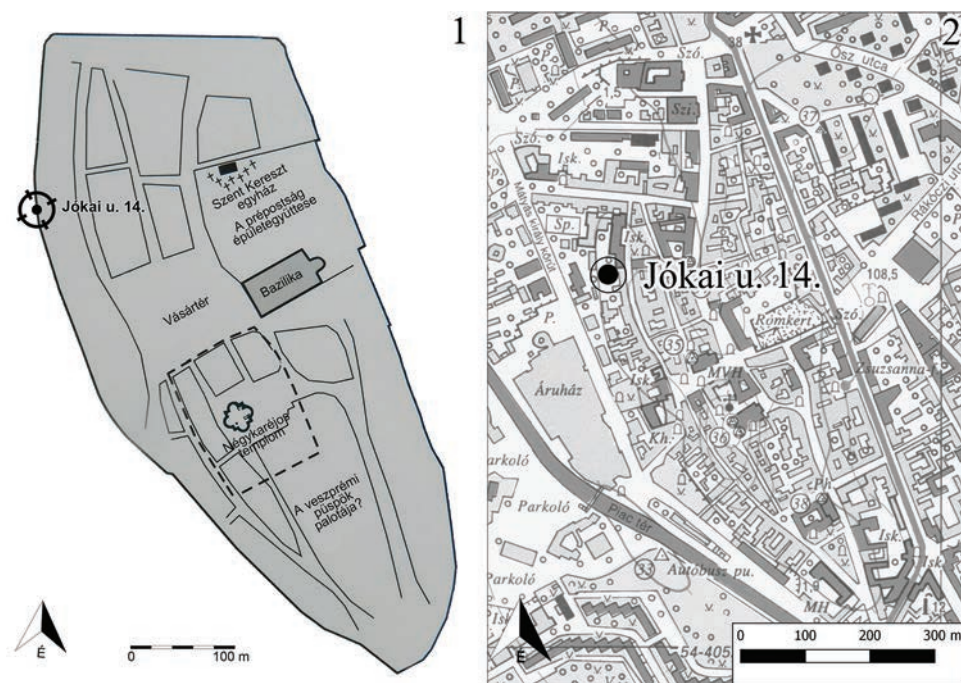
VÁLINÉ POGÁNY 2000

Váliné Pogány Jolán (összeáll.): Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései, 1869-1890. Budapest, 2000.

SZÜCSI FRIGYES – SZŐLLŐSY CSILLA

SZÉKESFEHÉRVÁR, JÓKAI MÓR U. 14. 2019. ÉVI TERVÁSATÁSÁNAK
EREDMÉNYEI

A Szent István Király Múzeum munkatársai Szöllősy Csilla és Szücsi Frigyes vezetésével 2019. július 29–október 8. között folytattak tervásatást Székesfehérváron a Jókai u. 14. számú ingatlanon (**1. kép 3.**). A tervásatás célja a Szöllősy Csilla által ugyanitt végzett 2017. évi próbafeltáráson meglett faszerkezet nagyobb területen való kutatása volt,¹ annak érdekében, hogy a szerkezet funkcióját, a városfallal való összetartozásának kérdését és keltezését egyértelműen tisztázhassuk.²

1. kép: 1: Székesfehérvár központi városrésze a 11. században a Jókai u. 14-es ásatási helyszín jelölésével (szaggatott vonallal a királyi (ispáni) vár helye. 2: A Jókai u. 14-es ásatási helyszín a belváros térképén)

1 SZŐLLŐSY 2017, 213; SZŐLLŐSY *in press*.

2 Székesfehérvár korai védműveinek keltezésével kapcsolatban felmerült legújabb eredményekhez ld. HORVÁTH *et al.* 2018, 169–183; SZÜCSI–MORGÓS–HORVÁTH 2019, 9–33.

A kőerődítés fala (városfal), valamint a fa, föld és kő felhasználásával készült alapozási szerkezete

A jelenkori járószinttől mérve mintegy 4,6 méter vastag 18–20. századi feltöltés alatt bukkantunk a védőmű-alapozások szerkezetére (2–4. kép). Az alapozás felett az egykor É–D irányú habarcsos kőfal felmenő részének csak egy 45 cm magasságban megmaradt csonkját találtuk meg (SE 35/1), amelyet egy újkori épület (SE 35/2–3) alapozásaként hasznosítottak. A többi részen kiszedték a kőfalat egészen az alapozási szerkezetig, annak anyagát vélhetően újkori épületekhez építőanyagként használták fel. Az SE 35/1 falcsonknak a kőerődítés maradványaként való értelmezését erősíti, hogy K-i széle egy vonalban volt az alább taglalandó – s az alapozási szerkezet részeként értelmezhető – SE 14 fekete iszappal kötött törtköves réteg záródásával (5–6. kép).

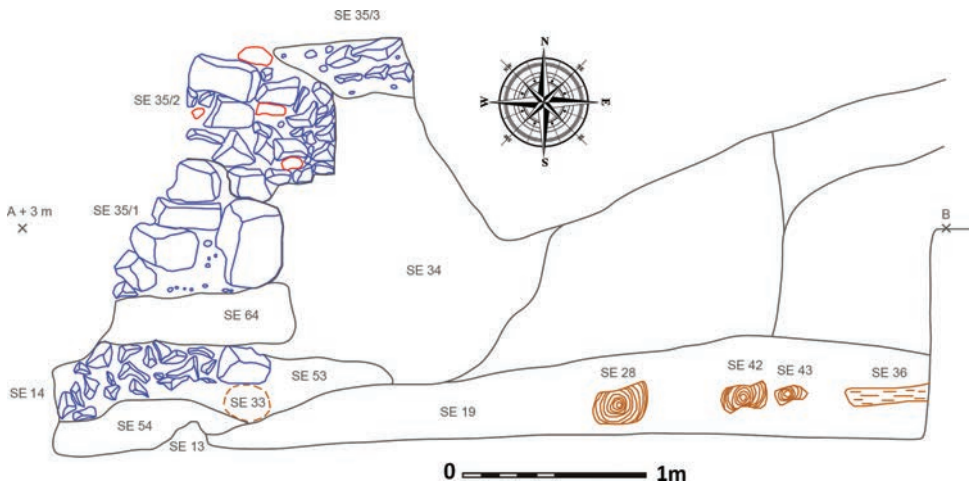
2. kép: A feltárásról 2019.08.22-én készült ortofotó magyarázó feliratokkal

3. kép: A feltárásról 2019.08.27-én készült ortofotó magyarázó feliratokkal

4. kép: A feltárásról 2019.09.10-én készült ortofotó magyarázó feliratokkal

5. kép: Metszetrajz A+3 m és B pont között a kőerődítés falcsontjával (SE 35/1) és az alapozási szerkezete felső részével (SE 64, 14, 54)

6. kép: A kőerődítés falcsonkjának (SE 35/1) fényképe, alatta az alapozási szerkezetének felső részével (SE 64, 14.). A fénykép jobb oldalán letakarva a belső földtöltéshez tartozó faanyagok

Közvetlenül az SE 35/1 kőfal alatt egy 10–17 cm vastagságú fekete agyagos iszapréteg (SE 64) következett, amit megfigyeléseink szerint egyenletesen hordtak fel. A fekete iszapréteg alatt – és kizárólag alatta! – az említett, kb. 220 cm széles SE 14 törtköves réteg (107,4–107,7 m.B.f.) húzódtott, amelynél fekete – kiszáradva szürke – iszapot alkalmaztak kötőanyagként (5–6. kép). Ez utóbbi törtköves réteg kb. 220 cm széles sávjának Ny-i oldalán további 150–160 cm szélességben – egy rétegben – kötőanyag nélküli törtkövekkel volt felszórva a terület (SE 51), a 107–107,3 m.B.f. szinten (2. kép).

Kizárólag az SE 14 fekete törtköves réteg sávja alatt egy 220–270 cm szélességű fából készült alapozási szerkezet (SE 13), valamint az ennek közeit kitöltő, és felette egyenletes felszínt képező fekete agyagos-iszapos réteg (SE 54) terült el, mintegy 20 cm vastagságban (6. kép).

Az eddigiekben felülről lefelé haladva ismertettük a rétegeket, ahogy azok az ásás során kibontakoztak előttünk. Az SE 13 faszerkezetnél viszont az építésének sorrendjéhez igazodva, alulról felfelé mutatjuk be az általunk megkülönböztetett négy réteget (8. kép). A kőerődítés alapozási szerkezetének fagerendák- és deszkák felhasználásával készült részeit láttuk el összefoglalóan SE 13 számmal, de minden egyes gerenda, illetve deszka egyedi azonosítóként külön SE számot is kapott. Az SE 13 faszerkezetet legalul Ny–K irányban, a fal irányára merőlegesen elhelyezett masszív rönkgerendák alkották (SE 13 1. réteg: SE 74, 75, 95, 117–118). Ezekre É–D és ÉK–DNy irányítású, kisebb-nagyobb deszkákat (SE 13 2. réteg), valamint a szerkezet Ny-i szélén egymás után É–D irányban 1–1 masszív, hosszú rönkgerendát helyeztek (SE 71, 78) lapolással. A teljesen elkorhadt É–D irányú SE 33 gerendamaradvány alapján a szerkezet K-i szélén is rönkgerendákkal számolhatunk,

7. kép: A köerődítés alapozásának faszerkezete (SE 13), felette az egyenletes felszínt képező fekete agyagos-iszapos réteggel (SE 54) és a fekete sárral kötött törtköves réteggel (SE 14)

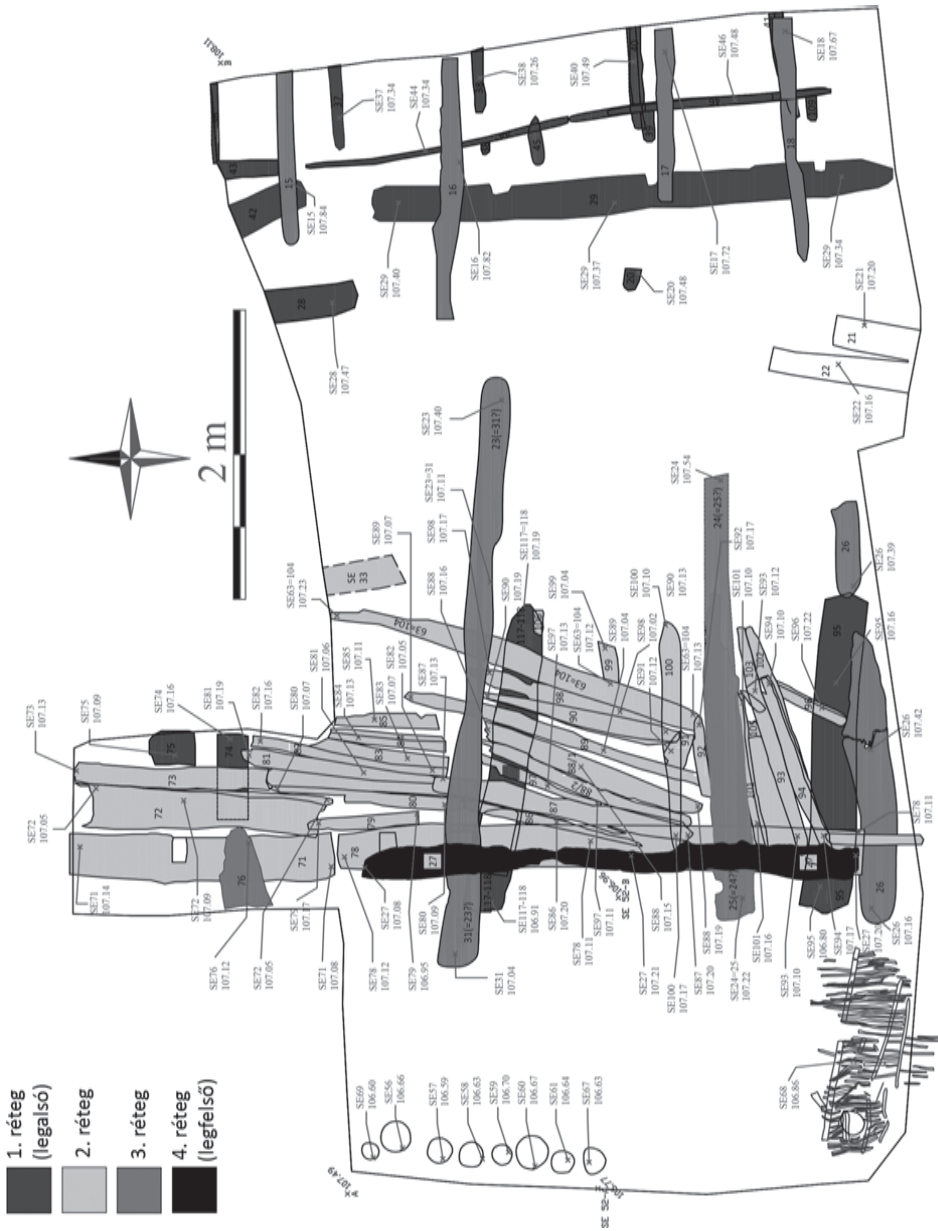
amit így gerendarács alapozásként értelmezhetünk.³ Följük Ny–K irányú deszkákat (SE 13 3. réteg: SE 76, 23, 31, 24, 25, 26) fektettek, végül ezekre – az SE 78 gerendával egy vonalban – egy É–D irányú, téglatest keresztmetszetűre megmunkált hosszú deszkát (SE 13 4. réteg: SE 27) helyeztek.

Említésre méltó, hogy az alapozási szerkezet mindegyik részénél (SE 13, 14, 54, 64) szintemelkedés volt megfigyelhető Ny-i irányból K felé – tehát a belvárosi rész felé –, ami arra utal, hogy a mai történelmi belváros területe egykor kimagaslott a körülötte elterülő ingoványból.

A mélyebben fekvő rétegeket a feltörő talajvíz miatt többnyire csak 1–1 keskeny kutatóárokban volt lehetőségünk kutatni az SE 13 faszerkezettől Ny-ra, valamint K-re. Ny-on az SE 51 kötőanyag nélküli törtköves réteg alatt figyeltük meg az SE 52, egyenletesen elterített fahulladékokból (háncs-, kéreg-, gerenda- és deszkatörédek) álló réteget. Utóbbi teteje a kutatóárok Ny-i szélén 106,2 m.B.f., míg a kutatóárok K-i szélén 106,6 m.B.f. magasságban jelentkezett. Az SE 13 faszerkezettől K-re is megfigyeltük ugyanezt az egyenletes elterített fahulladékos réteget, melyet itt SE 48 számmal jelöltünk. Szintjét már jelentősen magasabban (107–107,3 m.B.f.) mértük. Az SE 48 réteg 107 m.B.f. szinten Ny-i irányban befutott az SE 13 faszerkezet alá. A fahulladékos réteg K-i szélé pontosan az SE 14 fekete iszappal kötött törtköves réteg K-i szélének síkjával egy vonalban húzódott

3 A 2017-es próbafeltáráson a szerkezet K-i szélén is dokumentálták É–D irányú gerendát, ami alátámasztja megfigyelésünket és a szerkezet gerendarácsként való értelmezését.

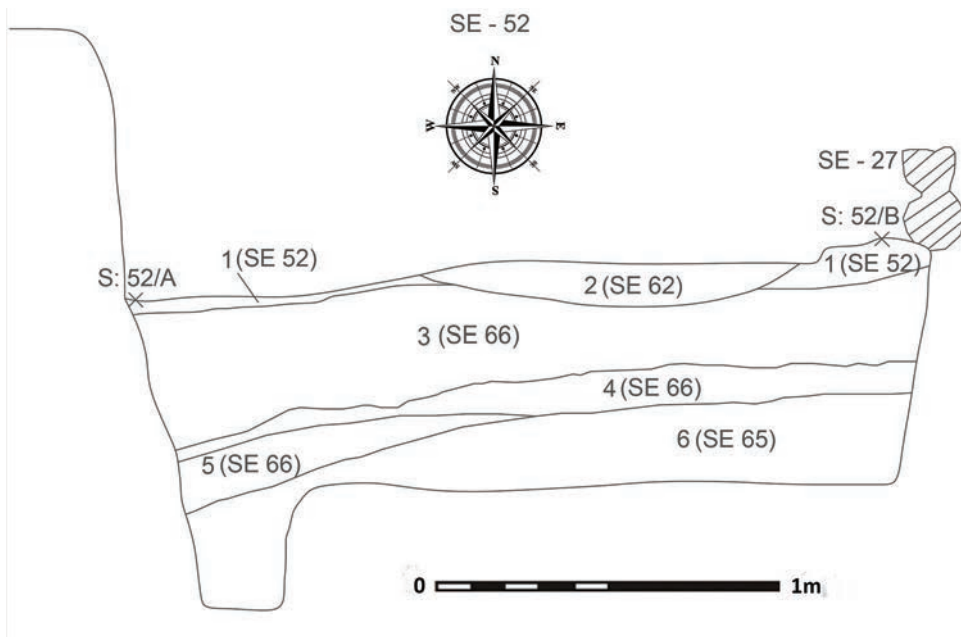

8. kép: A faszervezetek ortofotók alapján digitalizált felszínrajza
(digitalizálás: Molnár Gábor)

107,3 m.B.f. szinten. Ezek az adatok utalhatnak arra, hogy az *SE 48* réteg eredetileg is csak az *SE 14* törtköves réteg K-i szélének vonaláig tartott, de a talajvíz jelentkezési szintjével való pontos egybeesés alapján nem zárható ki a lehetősége annak sem, hogy a fahulladékos réteg tovább nyúlt a köerődítés belső földtöltésével kapcsolatba hozható – a későbbiekben taglalandó – faszerkezet felé is, csak a szárazabb környezetben teljesen megsemmisült. A fahulladékos réteg (*SE 48, 52*) szintadatai is jól mutatják a terület emelkedését Ny-ról K felé, tehát a belváros irányába. Az *SE 48* és *52* fahulladékos rétegből nagy mennyiségben csomagoltunk el gerendatöredékeket és háncsot esetleges későbbi vizsgálatokhoz, továbbá néhány kora Árpád-kori kerámiatöredék is előkerült, melyek utalhatnak a rétegre az alapozási szerkezettel való egykorúságára.

A fahulladékokból álló *SE 48* és *SE 52* alatt – az *SE 13* faszerkezettől Ny-ra és K-re elhelyezkedő kutatóárokban egyaránt – szürke és sötétszürke/fekete színű rétegeket figyeltünk meg, amelyekben közös volt iszapos mivoltuk és állatcsontokkal való telítettségük, valamint az, hogy néhány kora Árpád-kori kerámiatöredéket is találtunk bennük. Összefoglalóan *SE 66* számot kapott ez a rétegsor, metszetrajzon jelölve az egyes elkülöníthető rétegeit (**9. kép**).

9. kép: A köerődítés alapozási szerkezetétől az ásatási szelvény Ny-i széléig ásott Ny – K irányú kutatóárok É-i metszete. A rétegek leírása: 1. Egyenletesen elterített fahulladék (háncs, kéreg) = *SE 52*. 2. Habarcsos betöltésű gödör = *SE 62*. 3. Szürke homokréteg állatcsontokkal = *SE 66*. 4. Háncsal-forgáccsal teli réteg = *SE 66*. 5. Sötétszürke, iszapos, állatcsontokkal teli réteg = *SE 66*. 6. Szürke homokszemcsés réteg = *SE 65*

10. kép: Vesszőfonatos réteg a kőerődítés alapozási szerkezetének fából készült részétől közvetlenül Ny-ra

Végül – az SE 66 számmal jelölt rétegsor alatt elterülő – legalsó régészeti kultúrréteg, amit a feltörő talajvíz ellenére még elérhettünk, az SE 65 számú homokos-iszapos sötét-szürke színű sáv (tetejét az SE 13 faszerkezettől Ny-ra fekvő kutatóárokban 106,15 m.B.f. mértük).⁴ Geológiai réteget, tehát a bolygatatlan altalajt nem tudtunk elérni.⁵

Vesszőfonatos réteg és partvédelmi(?) cölöpsor a kőerődítés alapozási szerkezetétől Ny-ra (a falon kívül)

Az ásatási szelvényünk DNy-i sarkában, közvetlenül az SE 13 faszerkezettől Ny-ra, 106,86 m.B.f. szinten bukkanunk az SE 68 számmal jelölt vesszőfonatos rétegre, amelyet a szelvény széléig 85 cm hosszúságban és 45 cm-es szélességben tudtunk követni (10. kép). A réteg előkerülése nem jelentett meglepetést, hiszen azt a 2017. évi próbafeltárás során már megfigyelték. 2019-ben azonban egyértelműen meghatározható volt a réteg É-i széle. A vesszőfonatos réteg és a kőerődítés alapozásának egykorúságára csak közvetett adatok utalnak, mivel szinte közvetlenül az SE 13 faszerkezet mellett kezdődik és annak I. (legalsó) rétegével van egy szintben.

- 4 Régészeti leletanyag hiányában a feltárás közben az SE 65-öt geológiai rétegnek véltük, ám a geoarchaeológiai vizsgálatok előzetes eredményei alapján egyértelműen régészeti korú kultúrrétegről van szó (dr. Gyulai Ferenc szíves szóbeli közlése).
- 5 Az általunk SE 65 számmal jelölt, homokos-iszapos sötétszürke réteg a feltárási területen korábban (2017-ben) végzett talajmechanikai fúrás jegyzőkönyvében szürke, barnásszürke iszapos homokként leírt „réteg” – régészeti értelemben minden bizonnyal inkább rétegsor – legfelső részével azonosítható. A jegyzőkönyv tanúsága alapján a „réteg” mintegy 1,7 méteres vastagságban a jelenkori járászinttől mérve egészen 7,6 m mélységig tart, ami körülbelül 104,45 m.B.f.szintet jelent.

11. kép: Az SE 29 fapalló a csapolásnyomokkal. A kép alsó részén a kazettás szerkezet felülnézetből

Az SE 68 vesszőfonatos szerkezet közepén jelentkezett az SE 70 számú cölöphely. Körülötte a vesszők enyhén meghajoltak, ami arra utal, hogy a cölöp a behelyezésekor megnyomta őket. Az SE 70 cölöphely talán azzal az É–D irányú – azaz a kőerődítés alapozási szerkezetével párhuzamos – cölöphely-sorral hozható összefüggésbe, amelyet az SE 70 helyétől mintegy 160 cm-el ÉNy-ra dokumentáltunk (SE 79–85 cölöphelyek). A cölöpsornak vélhetően a várak partvédelmében volt szerepe.

A kőerődítés (városfal) belső földtöltésének alapozására és stabilizálására szolgáló faszerkezet

A kőerődítés előbbieken leírt alapozásától közvetlenül K-re egy másik, eltérő szerkezetet tártunk fel, amelyhez követ nem, csak fát és földet használtak fel. Legfelül egymástól 70–130 cm-re párhuzamosan, 11–14 cm széles, Ny–K irányú – csak nyomokban megmaradt – gerendákat (SE 15, 16, 17, 18) fektettek egy 107,7–107,8 m.B.f. szinten. Alattuk mintegy 30 cm-el mélyebben az SE 29 É–D irányú, mintegy 4 m hosszú,⁶ 9 cm vastag, 24 cm széles fapalló hevert. Ezen a pallón három helyen figyeltünk meg csapolásnyomokat, amelyek közül kettő 8×8 cm, egy pedig 9×10 cm méretű volt. A csapoláshelyeknél azonban nem csatlakozott hozzá másik deszka vagy gerenda, így felmerül a másodlagos felhasználásuk lehetősége. Az SE 29 pallótól K-re, azzal azonos szinten kezdődően és lefelé az SE 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 46, 109 deszkák kazettás szerkezetet alkottak (11. kép). A legépebb állapotban az SE 40, 41 és 46 deszkák által körülhatárolt kazetta maradt meg (12. kép).

6 366 cm hosszúnak mértük, de a D-i végét a 2017. évi próbafeltárás során mintavételezés céljából levágták.

12. kép: A kőerődítés mögötti földtöltés kazettás szerkezetének SE 40, 41 és 46 deszkákkal körülhatárolt része

13. kép: A kőerődítés alapozási szerkezetéből (baloldalon) a belső földtöltés szerkezete felé induló gerendák és a földtöltés szerkezetének (jobb oldalon) magasabban fekvő gerendái kivétel nélkül elkorhadtak

Ez a kőerődítés alapozásánál sokkal kevésbé masszív, vélhetően jelentősen gyengébb teherterelő képességű szerkezet minden bizonnyal a kőerődítés mögötti földtöltés alapozásaként, illetve annak stabilizálására szolgált. A földtöltés szélességére a tervátás nem szolgáltatott adatot, mert nem volt lehetőségünk K-i irányba tovább bővíteni a szelvényünket. Ugyanakkor a 2017. évi próbafeltárás szondája keresztülvágta a földtöltés teljes szerkezetét, ennek alapján az kb. 6 méter széles lehetett.

A földtöltés deszkái nem voltak ugyan bizonyítható kötésben a kőerődítés alapozásának szerkezetével, mégis a kettő közelségéből (van, ahol alig fél méterre volt egymástól a két szerkezet), a hasonló szinten való elhelyezkedéséből, igen valószínű az egykorúságuk (13. kép). Erre utal az a tény is, hogy a földtöltés deszkái közül kizárólag kora Árpád-kori (és kelta) kerámia töredékek kerültek elő, akárcsak a kőerődítés alapozásának földből készült részeiből. Megállapítható volt, hogy az *SE 14* törtkőves rétegtől K-re, az *SE 13* szerkezetnek a belváros felé (tehát K-i irányba) emelkedő szintjén elhelyezkedő gerendák és deszkák teljesen elkorhadtak, csak a nyomaikat sikerült néhol dokumentálni (pl. *SE 23*,

14. kép: A kőerődítés alapozási szerkezetével párhuzamos falszakasz (SE 08) a feltárási terület Ny-i szélén

24). Ehhez hasonlóan a földtöltés faanyagainak legfelső példányaira (SE 15–18) is ez volt jellemző. A faanyagok megsemmisülésére magyarázatul szolgálhat, hogy a talajvíz szintjét 107,3 m.B.f.-en mértük, és az előbbieken említett gerendák, illetve deszkák ennél kivétel nélkül magasabban feküdtek.⁷

A kőerődítéssel (városfal) párhuzamos falszakasz

A kőerődítés alapozási szerkezetével párhuzamosan, attól Ny-ra dokumentáltunk egy kőből és téglából épült falat (SE 08), amelyet az újkorban épületalapozásként használtak fel (**2. kép; 14. kép**). Régészeti korúnak (véltetően török korinak) csak a 108,92–109,04 m.B.f. alatti része tekinthető, felette újkori téglák felhasználásával készült falazat húzódik. Az alját egy kutatóárokban 106,58 m.B.f.-en mértük. Csak a keleti síkját volt lehetőségünk megtisztítani és kutatni, így nem rendelkezünk információval a fal szélességével kapcsolatban. SE 08 falnak a kelet-nyugati SE 09 falszakasz vonalába, illetve attól É-ra eső részét az utóbbi építések elbontották. Felmerült az elővédműként való értelmezés lehetősége, ám ennek ellentmondani látszik, hogy a 17–18. századi felméréseken és városalaprajzokon nem ábrázolnak ilyen építményeket ezen a szakaszon.

Összefoglalás

A 2019. évi tervásatás – a korábbi ásatási eredmények tükrében – bizonyítékokat szolgáltatott a fa, föld és kő felhasználásával készült alapozási szerkezet és a kőből épített városfal összetartozására. Korábban csak kisebb felületeken nyílt lehetőség a városfal és a belső részén húzódó földtöltés alapozási szerkezetének vizsgálatára,⁸ az eddigiekhez képest nagyobb felületű ásatásunk (37 m²) azonban hitelesítette és pontosította a korábbi megfigyeléseket. A kőerődítés alapozási szerkezetétől K-re egy másik, sokkal kevésbé masszív faszervezetet tártunk fel, amelyben a gerendák és deszkák több szinten, egymással párhuzamosan és merőlegesen helyezkedtek el. A legalsó szinten a deszkák lapolva voltak és kazettákat alkottak. Ezt a fa és föld felhasználásával készült szerkezetet a kőerődítés belső földtöltéseként értelmeztük.

Az ásatás befejezése előtt az alapozási szerkezet faanyagának zöméből mintákat vettünk dendrokronológiai és radiokarbon vizsgálatok céljára. A feltárt faszervezetnek az ásatási szelvény közepére eső – SE 24, 25 és SE 23, 31 deszkák közötti – részéről a gerendák és deszkák összességét kiemeltük kiállítás és későbbi kontrollvizsgálatok céljából.

Az alapozásban felhasznált tölgyfa gerendák és deszkák vizsgálatával két független dendrokronológiai laboratóriumot bízunk meg (Magyar Dendrokronológiai Laboratórium – Grynaeus András; Consart Bt. – Morgós András, Horváth Emil). A kőzet-és habarcsvizsgálatok Kürthy Dóra (Kuny Domokos Múzeum) vezetésével, a geoarcheológiai (azaz:

7 SE 15: 107,84 m.B.f., SE 16: 107,82 m.B.f., SE 17: 107,72 m.B.f., SE 18: 107,67 m.B.f., SE 23: 107,4 m.B.f., SE 24: 107,54 m.B.f.

8 A nyugati városfal mentén folytatott kisebb feltárásokhoz ld.: SZÜCSI–MORGÓS–HORVÁTH 2019, 11–14, 18–23.

archeobotanikai és geokémiai) vizsgálatok pedig Pető Ákos (Szent István Egyetem) vezetésével zajlanak az ásatáson vett mintákból.⁹

Felhasznált irodalom

- HORVÁTH *et al.* 2018 Horváth, Emil – Szücsi, Frigyes – Kern, Zoltán – Morgós, András: Dendrochronological and radiocarbonanalysis of the beam foundation of the medieval stone wall of Székesfehérvár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 69 (2018), 169–183.
- SZÖLLÖSY 2017 Szöllősy Csilla: Székesfehérvár, Jókai Mór utca 14. *Alba Regia* 45 (2017) 213.
- SZÖLLÖSY *in press* Szöllősy Csilla: Előzetes beszámoló a Székesfehérvár, Jókai Mór utcában végzett feltárásról. Kézirat.
- SZÜCSI–MORGÓS–HORVÁTH 2019 Szücsi Frigyes – Morgós András – Horváth Emil: Székesfehérvár kő városfalának gerendaalapozásából származó minták dendrokronológiai és radiokarbon vizsgálati eredményei a régészeti és történeti adatok tükrében. *Alba Regia* 47 (2019) 9–33.

9 A tervásatáson a Szent István Király Múzeum Régészeti Tárának alábbi munkatársai vettek részt: Belegrai Tamás (régész), Benke András (ás. technikus), Kiss Alexandra (régész), Kovács Dömötör (ás. technikus), Ködmön László (ás. segédmunkás), Molnár Gábor (ás. technikus), Rechner Balázs (ás. technikus), Reich Szabina (régész), dr. Romát Sándor (régész), Sipos Bence (ás. technikus), Szöllősy Csilla (régész), dr. Szücsi Frigyes (régész). A munkánkat a következő önkéntesek segítették: Horváth Emil (dendrokronológus), Nagy Zoltán (Közösségi Régészeti Egyesület), Steuer István (Közösségi Régészeti Egyesület).

A TARI UDVARHÁZ 2019. ÉVI KUTATÁSA

Az 1340-es évek végén, amikor is Rátót nembeli Domokos nádor és testvérének, László bánnak fiai megosztottak az addig közös tulajdonban lévő földjeiken, új uradalmi központok jöttek létre az egymástól immár független birtokok igazgatására.¹

A Zagyva völgyét határoló Mátra délnyugati lejtőjének egyik nyúlványán – a falu északkeleti szélének legkiemelkedőbb pontján, közvetlenül a templom mellett – ezután épült fel a Tari család udvarháza. **(1. kép)** Az 1976. évi szondázó jellegű kutatást követően 1983-1985 között sor került az épület részleges régészeti feltárására.² Az alábbiakban először röviden összefoglaljuk; mindazt, amit akkor, nevezetesen 1987-ben, majd 1993-ban már több tanulmányban tettünk közzé.³

A Tari család első – a XIV. század közepére felépült - udvarházáról keveset tudunk, hiszen a régészeti feltárás során előkerült rövid és keskeny falszakasz, valamint a korszakra jellemző csekély leletanyag csupán építésének és elbontásának megközelítő datálását tette lehetővé.⁴ A bizonyára szerény méretű, valószínűleg földszintes épületnek alaprajzi elrendezését sem ismerjük. Egy 1356. évi oklevél mindenestre azt bizonyítja, hogy a nemzetség ugyanazon ágához tartozó családok – köztük a Tariak is – a XIV. század közepén már az egymástól független birtokközpontjaikban laktak.⁵

A máig is álló kétszintes (az egykori É-i épületrészhez tartozó) északnyugati romos falszakaszcsoport már az 1976. évi szondázó jellegű kutatást megelőzően is joggal feltételeztük, hogy a XV. századi oklevelekben többször is említett udvarház maradványa lehet. **(2-3. kép)** A kutatóórokól előkerült késő gótikus címerpajzsos zárókő és hornyolt profilú boltozati bordatöredék is kétségkívül erre utalt. Az 1983-1985. évi régészeti ásatás végül messzemenően igazolta feltevéssünket.⁶ Az elbontott régi helyére már egy olyan épület került, mely nemcsak méretével, hanem megjelenésében is megfelelően hirdette építetőjének társadalmi rangját és hatalmát. Az építkezésre feltehetően a XV. század első harmadában kerülhetett sor.⁷

A törtkőből falazott, emeletes, észak-déli hossztengetyű, téglalap alaprajzú (36 x 9.6 m-es), déli felén alapincézett épület északi két földszinti helyiségébe (F.1-2.) a bejárást a keleti falban kialakított egy-egy kőkeretes ajtó biztosította. A földszinti tereket a nyugati falban – s feltehetően a keletiben is – kiképzett kisméretű, fatokos megoldású ablakok

1 Ezt fényesen bizonyítja egy 1356. évi oklevél is: Anjou-kori Okmánytár. VI. Bp. 1891. Szerk.: Nagy Imre. 446-447.

2 Juan Cabello: A tari udvarház régészeti kutatása. 1983, 1984, 1985. Kutatási dokumentáció. (volt OMF, OMvH, jelenleg MMA Magyar Építészeti Múzeum – Múemlékvédelmi Dokumentációs Központ. Tervtár.)

3 Juan Alberto Cabello: Nemesi birtokközpont kutatása Taron. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest, 1987., a továbbiakban: *Cabello 1987*. A tari Szent Mihály-templom és udvarház. (Tanulmányok) Művészettörténeti füzetek 22. Bp. 1993. (Írta: Juan Cabello, Dávid Ferenc, Wehli Tünde, Derdák Éva, Bérci László, Sedlmayr János, Székér György), a továbbiakban *Cabello 1993*.

4 *Cabello 1993*. 115.

5 1356 április 2-án az egrí káptalan egy per kapcsán maga elé idézte (Nagy) Domokost Hasznosról, István fiát IV. Lászlót Tarról, Olivér fiát Istvánt és unokáját Lászlót Dorogról, lásd az 1. jegyzetet.

6 Ld. a 2. jegyzetet

7 *Cabello 1993*. 115-118.

1. kép: Tari, a templom és az udvarház 2019-ben (Timor Shah felvétele)

világították meg.⁸ Az északi nagyobb helyiséget (F.1.) címerpajzsos, illetve sima, alul visszavágott síkban végződő konzolokról indított – egyszer hornyolt bordákból álló – hálóboltozattal fedték, melynek csomópontjait ugyancsak címerpajzsos zárókövek fogták össze. A dél felől kapcsolódó kisebbik helyiségnek (F.2.) felmenő falai csupán 100-120 cm magasan maradtak meg – következképpen lefedésének módját nem ismerjük. Mivel boltozati kőbordák erről a területről nem kerültek elő, feltételeztük, hogy síkmennyezettel zárták. A tereket az osztófal előtt felállított zárt kályhákkal fűtötték ki. A déli kisebb szobában egy nyitott szerkezetű tüzelőberendezés is (kandalló?) állt.

Az északi (pince nélküli) rész emeleti két helyiségének megközelítési módját és helyét nem ismerjük, azonban elképzelhető, hogy az északi falhoz kapcsolódó nagyméretű pillér egy külső falépcső szerkezeti eleme lehet – habár az északi fekvés ennek ellentmondani látszik. Az emeleti északi helyiség két nyugati ablaknyílása osztott kőkeretes volt, mégpedig ülőfülkés megoldású, ún. önhordós szerkezettel.⁹ Az emelet északi helyiségét a földszintieknél nyújtottabb hornyolt kőbordás, kétszakaszos keresztboltozattal fedték, míg a délről kapcsolódó kisebb méretű emeleti tér lefedésének módját ugyancsak nem ismerjük, meglehetősen hasonlóan síkmennyezetes lehetett. Az F.2. helyiség

8 Az északi szélső nagyobb helyiség máig álló nyugati falában szintenként két-két ablaknyílás épült meg. A keleti falban – már csak a bejáratok miatt is - feltehetően egy-egy ablak lehetett.

9 A profil lemezek közrefogta vájatokból áll.

*2. kép: Az udvarház nyugati falának álló szakasza belső oldala 1985-ben.
Jobbra a helyreállított templom (Juan Cabello felvétele)*

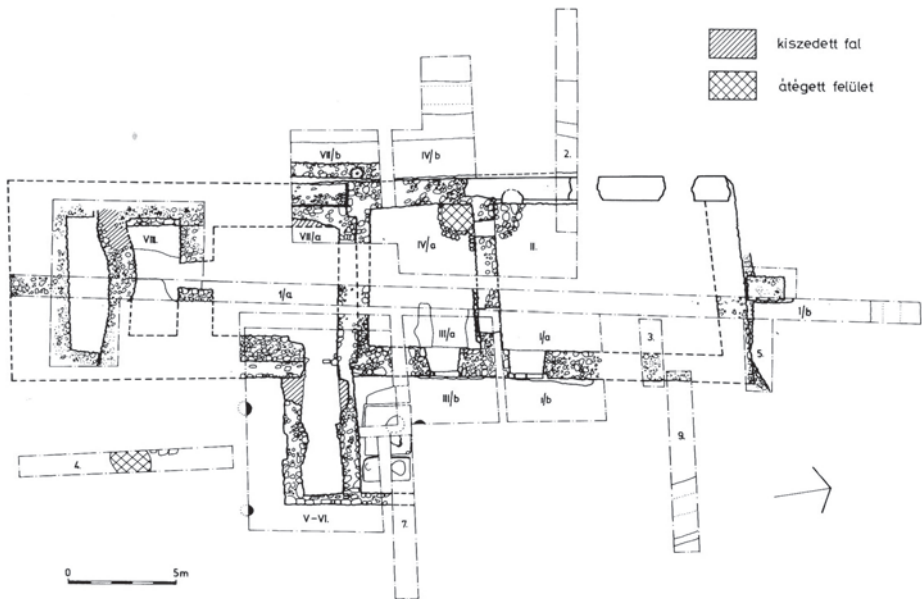
*3. kép: Az udvarház 2000-es években megerősített nyugati falának külső oldala 2018-ban
(Feld István felvétele)*

méretéből kiindulva nyugati és keleti falában szintenként egy-egy ablaknyílást alakíthattak ki. A földszint és az emelet helyiségeinek falait vékony, fehérre meszelt vakolattal látták el.

Ennek az emeletes – szintenként két-két helyiségből álló – épületrésznek a déli oldalához kapcsolódik az alápincézett szakasz. Az eredetileg egyetlen helyiségből álló – feltehetően magasan záródó dongaboltozattal fedett – pinceteret egy későbbi időpontban megosztották (P.1-2.). A harmadik, déli szélső – magasabb járószintű – keskeny helyiség alighanem síkmennyezetes lehetett (P.3.). A pince lejárátát annak északkeleti sarkához csatlakoztatva építették meg. Az egykor dongával fedett, rámpás megoldású lejárát felső és alsó végét egy-egy, félköríves lezárású kökeretes nyílás zárta. A gádorfalak folytatásában az épület keleti, nyugati, valamint északi falának belső oldalán köpenyfal épült, amely azonban nem fordult át a pince utólag megosztott (P.2.) terének déli fala elé, mint ahogy a magasabb járószintű keskeny szélső, kisméretű térben (P.3.) sem folytatódott. Erre a köpenyfalra támaszthatták a boltozatot.¹⁰ A pince feletti szintből (vagy szintekből?) semmi nem maradt ránk. A pincelejárát déli oldalához egy cölöpökre támaszkodó nyitott raktárt, míg északi fala mellé egy prэшázat is építettek. (4. kép)

A Tari család utolsó tagja, György 1472-ben utód nélkül halt meg. Birtokait a Kompolti család és Guti Ország Mihály örökölték. Történetesen az udvarház az osztozkodás során az utóbbinak jutott. 1522-ben az utolsó Kompolti, Ferenc halála után annak tari birtokrészére az Ország család tette rá a kezét.¹¹ A romjaiban részben ma is álló udvarház felépítését

4. kép: Az udvarház 1983-1985. évi ásatási alaprajza
(Felmérés: Juan Cabello, Simon Zoltán, rajz: Arnóti Zsuzsa)

¹⁰ Megjegyzendő, hogy boltozati vállindítást sehol nem figyeltünk meg.

¹¹ Horváth Richárd: Vár volt-e a „tari vár”? *Castrum* 15. 48 (2012) 43–48.

eddig végeredményben egyetlen építkezéshez kötöttük – csupán egy XV. század végi vagy XVI. század eleji, inkább csak az ablaknyílásokat érintő átalakítást feltételezve.¹²

2019-ben alkalmunk nyílt az udvarház falainak teljes kitakarására.¹³ **(5. kép).** Az 1983-85. évi régészeti kutatás az épület északi felében, nevezetesen a pince nélküli, egykor kétszintes részen – az *F.1-2.* helyiségeket befoglaló területen – sem volt teljesnek mondható. Igaz ugyan, hogy az alápincézett déli résznek mintegy 70 százalékát sikerült feltárni, azonban az át nem vizsgált rész olyan információkat rejtett, amelyek az épületről eddig vallott elképzelésünk felülvizsgálatát követelték ki.¹⁴ Nevezetesen, a déli alápincézett részen felszínre került jelenségek az egyszeri építkezés nyomán létrejött, majd közel 100 évig változatlan formában álló udvarházzal kapcsolatos álláspontunk feladásához vezetett.

2019-ben először a pince nélküli kétszintes északi rész (*F.1.-F.2.*) falait tártuk fel újra, melynek során a meghagyott tanúfalakat is elbontottuk. Ez történt az 1983-85-ben a keleti falnál nyitott 1b. szelvény és a 9. kutatóárok közötti területen, ahol is egy eddig nem ismert támpillér került elő (*2/2019. árok*). A 190 x 162 cm méretű – a főfalra merőleges – pillérnek csak északi felét köti be egy nagyméretű kváderkő, ami vélhetően annak utólagos építésére utal. Mindazonáltal nem zárható ki egy építkezés közbeni változtatás lehetősége sem.¹⁵ A támpillér építéscor számos faragványt másodlagosan, építőköként használtak fel – ilyen egy profilos tagozatától megfosztott falpillér-elem.¹⁶ Az *1/2019.* árokkal újból feltártuk az északi fal tengelyben épített támpillérért, amely a főfalhoz képest szintén utólagos építésű. Falzatában szintén felhasználtak korábbi faragványokat, amelyek közül figyelemreméltó egy szétfaragott falpillér és egy küszöbkő töredéke. **(6. kép)**

A keleti fal támpilléréen kívül tulajdonképpen semmi olyan nem került ebben az évben feltárára, amely 1985-ben már nem lett volna ismert. Megjegyezzük, hogy az *F.2.* helyiséget délről lezáró – a pincét északról határoló – osztófalnak csak 250-300 cm hosszú nyugati vége maradt meg. A fal többi része 150-160 cm-es mélységig – alighanem az ásatás befejezése és a visszatemetés közötti időszakban – a helyi „bányászok” szorgos munkájának esett áldozatul. 1985-ben határozottan azt gondoltuk, hogy a pince együtt épült az északi (pince nélküli) kétszintes – szintenként két-két helyiséget befoglaló – szakasszal.

12 A kutatás során előkerült gyémántmetszéses lábazati töredék arra hívta fel figyelmünket, hogy a nyílások közül legalább egynek kökeretét kicserélhették, egy reneszánsz konzol pedig új kandalló megépítéséről árulkodott. Ez utóbbiakat azonban olyan beavatkozásként értékeltük, amely az épület alaprajzi elrendezésén és tömegén végeredményben nem változtatott.

13 A kutatással is egybekötött falkitakarára az udvarház alaprajzi elrendezésének tervezett terepszint feletti bemutatása miatt került sor.

14 A pincével rendelkező déli szakasz területét 1983-1985-ben az épület hossz tengelyében kijelölt 1. számú kutatóárokkal, a keleti oldalon a pincelejárát gádorfalait érintő IV-V. számú kutatószelvények déli végével, valamint a P.1. helyiség délkeleti sarkát feltáró VII/a. számú és a P.2. és P.3. helyiségek délnyugati sarkát kibontó VIII. számú kutatószelvényekkel vizsgáltuk át. A P.3. helyiség délkeleti felét is feltártuk, ám annak szelvényazonosítása elmaradt. A VIII. számú szelvényt nem bővítettük ki a nyugati főfal külső oldalára – így, annak külső falsíkját nem is tártuk fel. Ugyanígy jártunk el a P.3. helyiséget keletről határoló rövid falszakasz esetén is. Akkor úgy véltük, hogy az addig feltárt nyugati, illetve keleti főfal a pince e szakaszain is változatlanul, törés nélkül folytatódik. Mivelhogy az 1. kutatóárok déli végével az udvarház déli zárófalának külső falsíkját is megtaláltuk, a hiányzó, fel nem tárt részeket – feltételezve szabályosságukat – az addigi külső falsíkot hosszabbítottuk meg, úgy a keleti, mint a nyugati falnál. Ennek következtében egy téglalap alaprajzú épületet szerkeszthettünk ki, amelyhez csupán a keleti oldalon megépült külső pincelejárát, valamint az északi fal tengelyében felfalazott támpillér kapcsolódik. A kutatóárkok és szelvények 1985 őszén visszatemetésre kerültek.

15 A támpillér feltehetően a már feltételezett emeleti külső lépcső építésével függ össze.

16 Nem elképzelhetetlen, hogy a többi kváderkő is eredetileg ugyancsak valamilyen tagozattal bírt.

Felmerült ugyan, hogy a pincét utólagosan alakították ki, amit azonban némi töprengés után – építéstechnikai megoldásként értékelve a köpenyfal megépítését – elvetettünk.¹⁷ Azonban akkor nem figyeltünk fel arra, hogy a keleti főfal – a pincelejáró északi gádorfalának és a vele egybeépült pince köpenyfalának északi oldala előtt megszakadó – déli vége rendkívül szabálytalan felületet mutat. A pincelejárót boltozatának hátoldalára támaszkodó, rézsűsen falazott szakasza, valamint a boltozatnak ez a része ma már hiányzik, ám egy 1985. évi felvételen még jól látszik a boltozathoz igazított utólagos kiképzés.¹⁸ Mivel a főfal eredetileg a pinceboltozat, valamint a kőkeretes bejárat felett is folytatódott, az előbbi boltozat feletti része feltehetően nem a boltozatra támaszkodott, hanem egy teherhárító válthatta ki. Hasonló szabálytalanságot tapasztaltunk a déli gádorfalhoz csatlakozó főfal esetében is – azaz, az utóbbi utólagos megbontása itt is megállapítható volt. Ráadásul itt a déli gádorfal egyenesen az épület keleti falához kapcsolódik, amelyen azonban még utólagos bekötésnek nyoma sem látható.¹⁹ A pincelejárót gádorfalai nemcsak, hogy nem merőlegesek az épület keleti főfalára, hanem egymással sem párhuzamosak – és még csak nem is egyenletesen szűkülnek.²⁰ Mindezek együttesen alighanem a pince utólagos kialakítására utalnak. A köpenyfal megépítésére pedig nem a boltozat miatt került sor, hanem azt a (korábbi) főfalak alapozásának egy kialakítandó pince számára nem megfelelő mélysége indokolhatta.²¹

Az északi két földszinti helyiség (*F.I-2.*) járószintje 40-50 cm-rel magasabb, mint az északi főfal melletti külső terepszint. Ugyanakkor a pince két helyiségének járószintje a földszinti terek padlójánál 250 cm-rel mélyebben található. Kivételt képez a déli *P.3.* helyiség járószintje, amely csak 170 cm-rel mélyebb a földszint járószintjénél, ami felveti azt a kérdést, hogy tekinthető egyáltalán ez a (pincénél 170 cm-rel magasabb járószinttel rendelkező) tér a pince részének.²²

Az 1985. évi pincefeltárás során azt tapasztaltuk, hogy a köpenyfal nem követhető a keleti és a nyugati főfal teljes hosszában, hanem a *P.I.* és *2.* helyiségeket elválasztó, amúgy a köpenyfalba be nem kötött, éppen ezért utólag épült, 170-180 cm széles, tengelyében rézsűs kávékkal kialakított nyílással bíró osztófaltól délre, mintegy 30-40 cm-re megszakad. Ettől tovább az épület keleti és nyugati falát a köpeny és a főfal teljes szélességében egységesnek értékeltük, de a *P.2.* számú teret lezáró déli fal is a fentiekkel kötésben épültnek tűnt. Az egykori boltozat vállát befoglaló fészekre utaló nyomot sem a

17 A pince utólagos megépítésének lehetőségére egy lektori véleményben Feld István már akkor felhívta a figyelmemet. Álláspontját később is fenntartotta, vö. Nováki Gyula-Feld István-Guba Szilvia-Mordovin Maxim-Sárközy Sebestyén: Nógrád megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfija 4. Budapest, 2017. 90. Magunk a köpenyfal építését a széles fesztaólvolságot lefedő dongaboltozatnak tulajdonítottuk.

18 A felvételen jól látszik, hogy feltárás közben a boltozati részt alátámasztottuk, majd a további feltárás érdekében kénytelenek voltunk elbontani.

19 A déli gádorfal nyugati végének 110 cm-es szakaszát tulajdonképpen teljes egészében kiszedték. A falnak csupán törmeléken nyomvonala volt megállapítható.

20 A fenti bejáratnál mért belső szélessége 210 cm, míg a lenti bejáratnál már csak 125 cm széles a lejáró belső nyílása.

21 Ezt a feltevésünket azonban csak valamelyik (keleti vagy nyugati) főfal alapozási szintjének vizsgálata erősítheti meg.

22 A pincelejárót felső bejáratának küszöbkövénél a külső terepszint 25 cm-rel lejjebb van. Úgy tűnik, hogy a keleti oldalon a külső terep szintje – legalábbis a pincelejáró előtti részen – 15-25 cm-rel magasabb volt, mint az északi oldalon. A nyugati fal előtti külső terepszint 30-40 cm-rel mélyebb a belső terek földszinti járószintjénél. A fenti adatokból egyértelműen kiderül, hogy az épület körüli egykori terep szintje helyelközzel vízszintesnek mondható.

P.1. helyiség köpenyfalában, sem a *P.2.* pincehelyiség már köpenyfal nélküli falában nem figyeltünk meg. Ez utóbbi teret délen lezáró, 170 cm széles fal közepe 300-350 cm hosszán és 40-50 cm mélyen ívesen behajlott a helyiség terébe. A délről kapcsolódó alig 140-150 cm széles *P.3.* – jóval magasabb járósintű – teret délen egy 250 cm vastag fal zárta, amely egyúttal az épület végfala. 1985-ben azt is megállapítottuk, hogy az utóbbi keskeny tér keleti és nyugati falai nem kötnek be a *P.2.* helyiség falaiba. Ezt tehát észleltük és dokumentáltuk, ám a szabálytalanságokat akkor nem tudtuk megnyugtatóan értelmezni, így azokat (jobb ötlet híján) az ilyenkor szokásos építkezés közbeni módosítással magyaráztuk.²³

Most az 5-7/2019. számú kutatóárkokkal nemcsak pincét határoló főfalak belső oldalát, hanem azok külső falsíkját is kibontottuk. Az 5/2019. árkot a nyugati főfal területén jelöltük ki, ahol északon egy, a főfal nyugati oldalával párhuzamos, ahhoz szorosan illeszkedő, 320 cm hosszú és 110 cm széles (észak-déli irányú) fal került elő. Azonban kiderült, hogy a pince osztófalától délre nemcsak annak köpenyfala, hanem a főfal, valamint a főfal külső oldalához épült, utóbb említett fal is mintegy „egybefolyik”. Tehát az eddig egymástól jól elválasztható három fal egészen a *P.2.* teret lezáró déli – közepén íves – fal külső síkjáig olyan falazatként mutatkozott, amelyet egyszerre építettek meg,²⁴ és amelynek délnyugati sarka egyúttal a *P.2.* helyiség belső, valamint az épület külső sarka is volt. Az 5/2019. árok déli végével az épület délnyugati sarkát és rövid – a *P.2.* helyiség déli zárófalához csatlakozó – nyugati, amúgy szintén 320 cm vastag falszakaszát tártuk fel, amely nemcsak az említett pincehelyiség déli, hanem az épület nyugati, már tárgyalt rendkívül vastag falával sem épült kötésben. A két fal közötti, alig 20 cm széles rést a sötétbarna agyagos altalaj töltötte ki.²⁵ A 6/2019. árokkal az udvarház déli zárófalát takartuk ki teljes egészében, amely a kapcsolódó és vele egykorú rövid keleti és nyugati rövid falakkal a *P.3.* számmal jelölt teret foglalja be. Megállapítottuk, hogy a fent említett falak a *P.2.* helyiség íves déli, továbbá – az utólag megvastagított – keleti, illetve a nyugati főfalnál is biztosan később épült fel.

A 7/2019. árokkal a pincehelyiségek keleti falát bontottuk ki.²⁶ Ezen az oldalon is feltártuk a főfal külső oldalához csatlakozó, 110 cm széles külső (köpeny)falat, amelynek megmaradt északi, 120 cm hosszú vége itt is még egyértelműen az épület főfalához épült hozzá. Tovább délre a fal hosszú szakaszon vagy hiányzik, vagy erőteljesen roncsolt – így a főfal és a köpenyfal összeépítésének helye ma már nem állapítható meg.²⁷ Nem így a fal déli vége, amely már egyszerre épült vastag falként jelent meg. Ezen az oldalon a *P.3.* helyiség keleti fala egészen szorosan igazodik a *P.2.* helyiség korábban felépült déli

23 Mindezekre lásd: *Cabello 1987 és 1993.*

24 Az épület nyugati fala ezen a szakaszon 320-325 cm vastag.

25 Ezt már az 1985. évi kutatás során is észleltük. Mivel azonban 1985-ben itt is termeltek ki illegálisan köveket, jelenleg a rés felső, falkorona közeli részét sárgásbarna földel és habarccsal kevert törtköves törmelék tölti ki. A déli falazatban jóval több nagyobb méretű törtkövet építettek be, kötőhabarcsa kevés mészrögöt tartalmazó szürke-szürkéssárga színű homok.

26 A munkát nehezítette, hogy 1985-ben a főfal déli pincefal előtti hosszabb szakaszát 120-130 cm-es mélységig kitermelték.

27 A pince keleti falának belső köpenyfalát nem tártuk fel, mivel az 160-180 cm-es mélységben még nem került elő.

falának külső síkjához. A 8/2019. árokka a pincelejárát gádorfalait, továbbá a felső bejárati nyílás küszöbökét tártuk fel.²⁸

Befejezésképpen kísérletet teszünk az udvarház építési periódusainak felvázolására, amely ugyan az udvarház végső alaprajzi elrendezését tekintve alig változtatja meg az 1985 utáni években megfogalmazott álláspontunkat, azonban ennek kialakulását tekintve ma már egy valamelyest árnyaltabb kép felvázolására nyílik lehetőségünk.²⁹ **(7. kép)**

Az 1983-1985. évi feltárások nyomán leírtakkal ellentétben ma már nem gondoljuk, hogy az udvarház déli – az *F.2.* helyiséget követő – szakasza eredetileg pincével épült. Ennek a „korai” épületnek keleti és nyugati főfala, az említett földszinti helyiséget délről lezáró vékony, alig 70 cm vastag osztófalától délre még 9 m, illetve 6 m hosszán követhető.³⁰ Ma már nehéz megítélni, hogy a déli zárófal hol is lehetett – nem kizárt az sem, hogy egykor a nyugati és keleti főfalak megmaradt déli végének közelében kereshető. Ahogy az északi – két-két helyiségből álló – rész, talán ez is emeletesnek épülhetett. Valószínűleg (szintenként?) egyetlen – az *F.1.* számú északi helyiség alaprajzi méretéhez közel álló – tərből állhatott, amelynek földszinti külső bejáratát a keleti falban alakíthatták ki – talán éppen a pincelejárát helyén.³¹ A tér vagy terek lefedését, mint ahogy ablak- és ajtónyílásait nem ismerjük. Az első építési periódusban tehát egy háromszatú – pince nélküli –, téglalap alaprajzú épületet emelhetek, amelynek északi – két-két helyiségből álló – része biztosan emeletes volt. Valószínű, hogy az 1983-85-ben feltárt épületnél 6-7 méterrel rövidebb lehetett.

Végezetül meg kell említenünk az épület északi, valamint a keleti főfal külső oldalához (*F.1.* helyiség) utólag épült két támpillért, amelyek falában a templom 2. építési periódusának faragványait fedeztük fel.³² A két pillér – amint azt már korábban is véltük – alighanem a külső, könnyű szerkezetű – a keleti fal mellől indított – feljárt alátámasztását szolgálta (az északkeleti sarkon feltárt íves alapozáson feltételezett építménnyel együtt).³³

A következő építési periódusban, a pince kialakítása kapcsán a keleti és a nyugati főfalak jelentős szakaszát felhasználták, miközben az épület déli falát elbontották, és az udvarházat déli irányba közel 3 m-rel meghosszabbították. Mivel a falak alapozásának

28 A gádorfalak nyugati végének tekintélyes része 1985-ben semmisült meg. A munka során számos helyről vettünk habarcsmintát. 1. *minta*: A nyugati főfal déli része, közvetlenül az összeépítés utáni részen. Világossárga, aprószemcsés, kevés mésszel kevert anyag. 2. *minta*: Az álló nyugati falból. Szürkésfehér, mézrögös, durva szemcsés kötőanyag. 3. *minta*: Keleti külső köpenyfal, északi sarok. Világossárga, aprószemcsés, kevés mésszel kevert anyag. 4. *minta*: Az épület déli zárófala. Szürke - szürkésárga színű, kevés apró mézröggel kevert kötőanyag. 5. *minta*: Pince köpenyfala. Szürke színű, meszes anyag. 6. *minta*: Keleti falpillér. Szürkésfehér, mézrögös, durva szemcsés kötőanyag. (A 2-es és 6-os, valamint az 1-es 3-as kötőanyaga megegyezik.) A habarcsanyagokban tapasztalt – sokszor csak árnyalatnyi – különbségek, ha nem is döntő módon, de végeredményben hozzájárultak számos felmerült kérdés megválaszolásához.

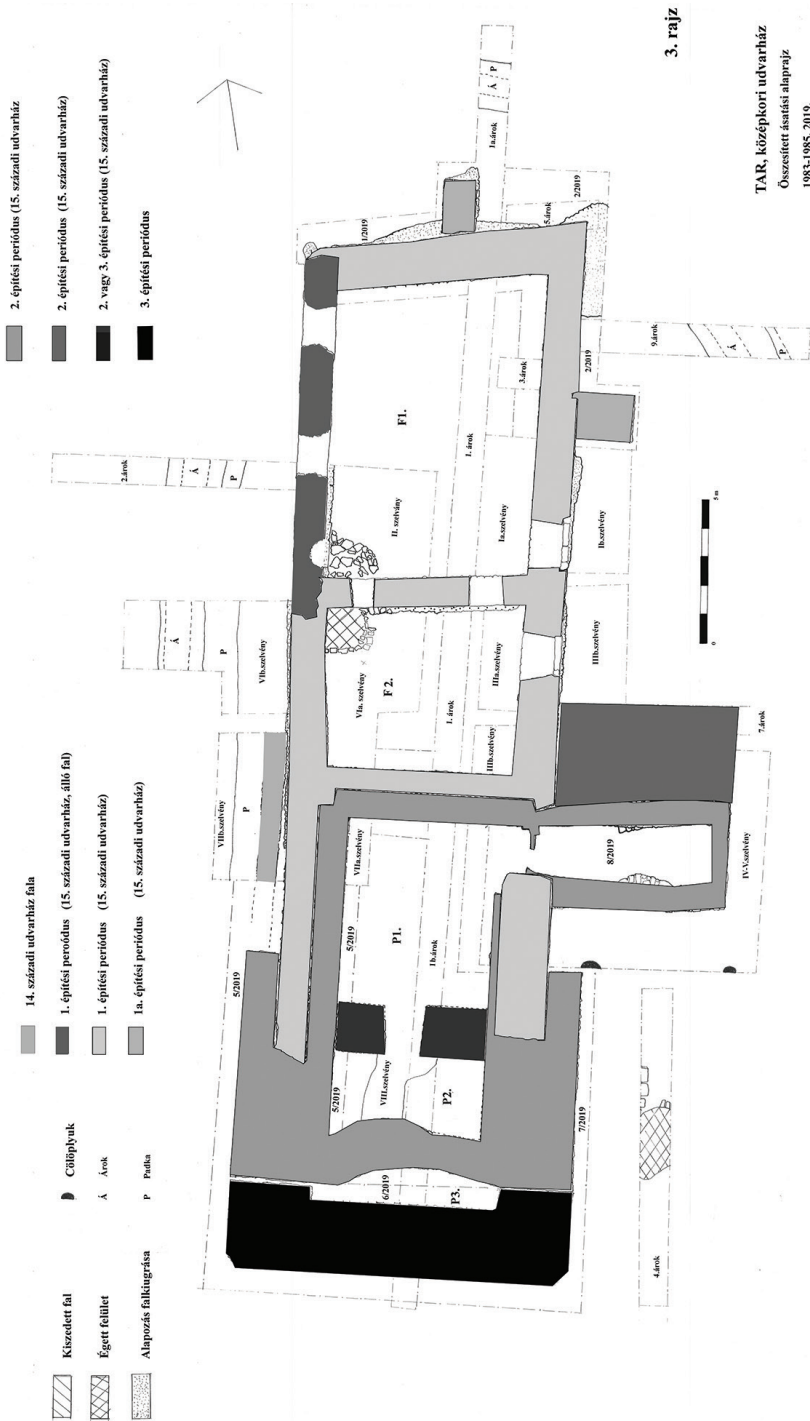
29 A XIV. század második felére datált első udvarházat – amelyről az egyetlen fal kivételével többet nem ismerünk – itt nem tárgyaljuk.

30 Az utólagos beásások miatt a keleti oldalon valamivel rövidebb.

31 A 2. számú földszinti helyiség déli falában bejárati nyílásnak nincs nyoma, mint ahogy a keleti fal is zárt volt.

32 A templom 3. építési periódusa során, nevezetesen a XV. század első harmadában bontották el a kéthajós tér – belső falpillérek támasztotta boltozatát. A bontásból származó pillérelemeket az udvarház támfalainak építésekor használták fel. Lásd minderre *Cabello 1993*.

33 Más vélemény szerint inkább a boltozatok (utólagos) támasztására épültek, amely felveti azt a kérdést, hogy akkor meg hogyan jutottak fel az emeletre. Ezt a kérdést végül is az álló nyugati fal külső oldalánál végzendő tereprendezés fogja eldönteni. Amennyiben a boltozat erősítésére épült, akkor a keleti támpillérrel szemben a nyugati falat is kell, hogy támassza egy pillér.

7. kép: Az udvarház periodizációs alaprajza

mélysége kevésnek bizonyult egy pince építéséhez, a korábbi főfalak belső oldala elé egy – a főfalaknál minden bizonnyal mélyebben alapozott - köpenyfalat emeltek, amely az *F.2.* földszinti helyiség déli falának külső oldala elé is átfordult. A köpenyfal szerves folytatásaként épült meg a keleti homlokzat elé épített pincelejárát északi gádorfala. A déli gádorfalat azonban már a megbontott keleti főfal külső oldalához falazták. A dongaboltozatos pincelejárát alsó nyílásának északi oldalát a köpenyfalban, míg déli oldalát a megbontott keleti főfal végéhez illesztve képezték ki.

A nyugati és a keleti főfal belső oldala elé épített köpenyfal az előbbieket megszakadásának vonaláig (nagyjából a pince széles osztófalának külső déli vonaláig) követhető. Innét kezdve (az épület déli meghosszabbításaként) olyan két, a *P.2.* helyiséget nyugatról és keletről határoló széles fal épült, amelyek az első építési periódusban felhúzott keskenyebb főfalaknál biztosan későbbiek. A pincét délen az oldalfalakkal egykorú, 160-170 cm vastag, utólag ívesen megroppant fal zárja. A falcsatlakozásoknál egy 170 cm vastag – tengelyében rézsús kávájú nyílással áttört – osztófalat építettek, amelyet azonban nem kötöttek be a köpenyfalba.³⁴ A két pincehelyiséget alighanem dongaboltozattal fedték, amelynek záródása az északi földszinti helyiségek padlószintjénél jóval magasabb lehetett. Ezt a megállapítást arra alapozzuk, hogy a felmenő – a földszinti padlószintnél 40-60 cm-el mélyebben megmaradt – köpenyfalban boltozatindításnak nyomát nem fedeztük fel. Azt, hogy a pince feletti szintet vagy szinteket hogyan közelítették meg, nem tudjuk. Annyi azért leszögezhető, hogy az történetelt egy (talán a pincelejárát melletti főfalban kialakított) külső lépcső segítségével, de az *F.2.* tér feletti emeleti térben is elképzelhető egy átjárást biztosító nyílás. Az alapincézett déli rész akár az északi kétszintes (pince nélküli) szakasznál is magasabb lehetett. Mindazonáltal óvakodnék toronyként meghatározni ezt a kívül-belül köpenyfalakkal utólagosan megerősített és alapincézett déli szakaszt. A külső járószint fölé emelkedő nyugati és a keleti pincefalban ablaknyílást nem fedeztünk fel.³⁵ A pince osztófalának nyíláskávéjában másodlagosan beépített élszedett profilú szemöldökkő – egy megszüntetett ablak közele – kétségtelenül arra utal, hogy a pince kialakításakor egy, a felmenő részeket is érintő nagyobb átalakítással kell számolnunk.

A két helyiségből álló pince déli zárófalának középső szakasza – az agyagos föld külső nyomásának engedve – később ívesen meghajlott, ami feltehetően az épület déli, keleti és nyugati falainak statikai bizonytalanságát eredményezhette. A megoldást a fal mögött – közvetlenül a meredek domboldal szélén – egy 250 cm széles, U alakú fal építése jelenthette, amelynek 50, illetve 80 cm hosszú (keleti, illetve nyugati) szárjai az épület sarkait támasztották meg. A rendkívül keskeny belső teret vélhetően nem használták – sem ajtó, sem ablaknyílás nem töri át falait, mint ahogy a pince (korábban épült) déli zárófal is zárt volt. A pince padlójánál 170-180 cm-rel magasabban lévő járószintje olyan agyagos altalaj, amelyen szemmel láthatóan nem jártak – meglehetően, a támként működő fal végül is nem az épület teljes magasságában, esetleg rézsús kiképzéssel épült fel.

Mindazonáltal persze az is elképzelhető, hogy a pince osztófalától délre eső és a külső felől megvastagított (belső köpenyfal nélküli) szakasz – beleértve az épület deformálódott déli zárófalát is – eleve már egy újjáépítés nyomán jött létre, amelyet az épület utólagosan

34 A rendkívül vastag osztófal feltehetően az összeépítést erősíthette, habár nem zárhatjuk ki, hogy egyúttal a felette lévő szint osztófalát is alátámasztotta.

35 A keleti falnak ma már csupán déli vége emelkedik a terepszint fölé.

alápincézett déli felének falaiban jelentkező statikai problémák kényszeríthettek ki.³⁶ A vastagabb új falak végül is nem szüntették meg teljes mértékben a statikai bizonytalanságot, amint azt a pince deformálódott déli fala is bizonyítja. A déli U alakú vastag fal felépítésére talán éppen ezért kerülhetett sor. Nem állítjuk, hogy az itt megfogalmazottak közül bármelyik is biztos megoldást kínálna, hiszen a felmenő falak hiánya miatt – amint az eddig elmondottakból is kiderül – ma már lehetetlennek tűnik az egymást követő beavatkozások pontos menetének meghatározása.

Fenntartva továbbra is korábbi álláspontunkat, ma is azt gondoljuk, hogy az udvarház felépítésére (egy korábbi épület elbontása után) valamikor a XIV. század végén, legkésőbb a XV. század első harmadában került sor – igaz, akkor még pince nélkül. A földszint (*F.I. tér*) északi és keleti falához utólag épült támpillérek (akár a boltozat megtámasztására, akár külső lépcső alapozásaként épültek is) inkább csak építési fázisként értékelhetők.³⁷ A keleti és a nyugati fal déli részének külső oldalán az omlásrétegből előkerült – a XIV. század első felében felépített templomnak a XV. század első harmadában elbontott hajójához tartozó – lábazati faragvány, valamint a kapubéllet oszlopának réteggöve is a fenti időpontot valószínűsíti.³⁸ Az ezt követő építkezésekre (a pince, az épület déli végének falai és az U alakú déli fal emelésére) a XV. század első harmada és a XVI. század eleje között kerülhetett sor.

36 Ebben az esetben az említett szakaszon az épület keleti, nyugati és déli főfalát, valamint a pince utólagos köpenyfalát egészen a ma is jól látható összeépítés vonaláig el kellett bontaniuk, majd újra építeni.

37 Megegyező kötőanyaguk is ezt valószínűsíti.

38 A XIV. század első felében épült templom hajójának északi és déli falát a XV. század első harmadában bontják el, nevezetesen a szentélyhez kapcsolt oldalsó karéjok megépítésekor. Ld. erre Cabello 1993.

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

UPPONY - FÖLDVÁR

A Bükk ÉNy-i előterét alkotó Upponyi-hegység névadó településének határában két középkori eredetű várom található. Az egyedi természeti szépségű Upponyi-szoros szurdokvölgyének K-i oldalán áll a Dedevár, tőle ÉNy-ra – mindössze 450 m-es távolságban, a völgy túloldalán – magasodik a dolgozatunk témáját adó Uppony – Földvár. Ez utóbbi objektum is, a nevével ellentétben, masszív építőanyagból készült kőerődítés volt, minden bizonnyal a pusztulását követő erózió okán kaphatta később a földvár névalakot.¹

A Herman Ottó Múzeum munkatársaival 2019-2020 során folytattunk különböző jellegű munkálatokat a helyszínen. Ennek előzménye, hogy a Miniszterelnökség Társadalmi és Örökségvédelmi Ügyekért, valamint Kiemelt Kulturális Beruházásokért Felelős Helyettes Államtitkársága 2018. február 5-én kelt felhívásában védett régészeti lelőhelyeken történő állagvédelmi munkálatokra – falmaradványok konzerválására, megóvására, továbbá az esetleges balesetveszély megszüntetésére – írt ki pályázatot. Az upponyi Földvár állagvédelmére bruttó 900.000 Ft támogatást nyert el a múzeum, melynek kivitelezését 2019. második félévében végeztük el.

A várhely a völgy-szoros aljához képest 200 m-es relatív szintkülönbségű Eszkála-tető hegytömbjének közepén, annak ÉK-i irányú mellékgerincén, sarkantyúhelyzetben fekszik. Ez a gerinc a völgy fölé 100 m-rel magasodik, három oldalról a szoros meredek falú völgye határolja, míg a tető irányába erőteljesen emelkedik tovább. Az Eszkála-tető vár irányába lefutó ÉK-i oldalát egy függőleges sziklafal alkotja. Ez a szikla Pesty Frigyes helynévtára szerint „Sólyom madaraknak tanyája ’s fészke volt” és ez az élőhely a jelenkorban is aktív.² A Bükki Nemzeti Park Igazgatósága a vándorsólyom védelme érdekében ezért a munkálatainkat is csak az adott év második felében, a költési és kirepülési időszakot követően engedélyezte.

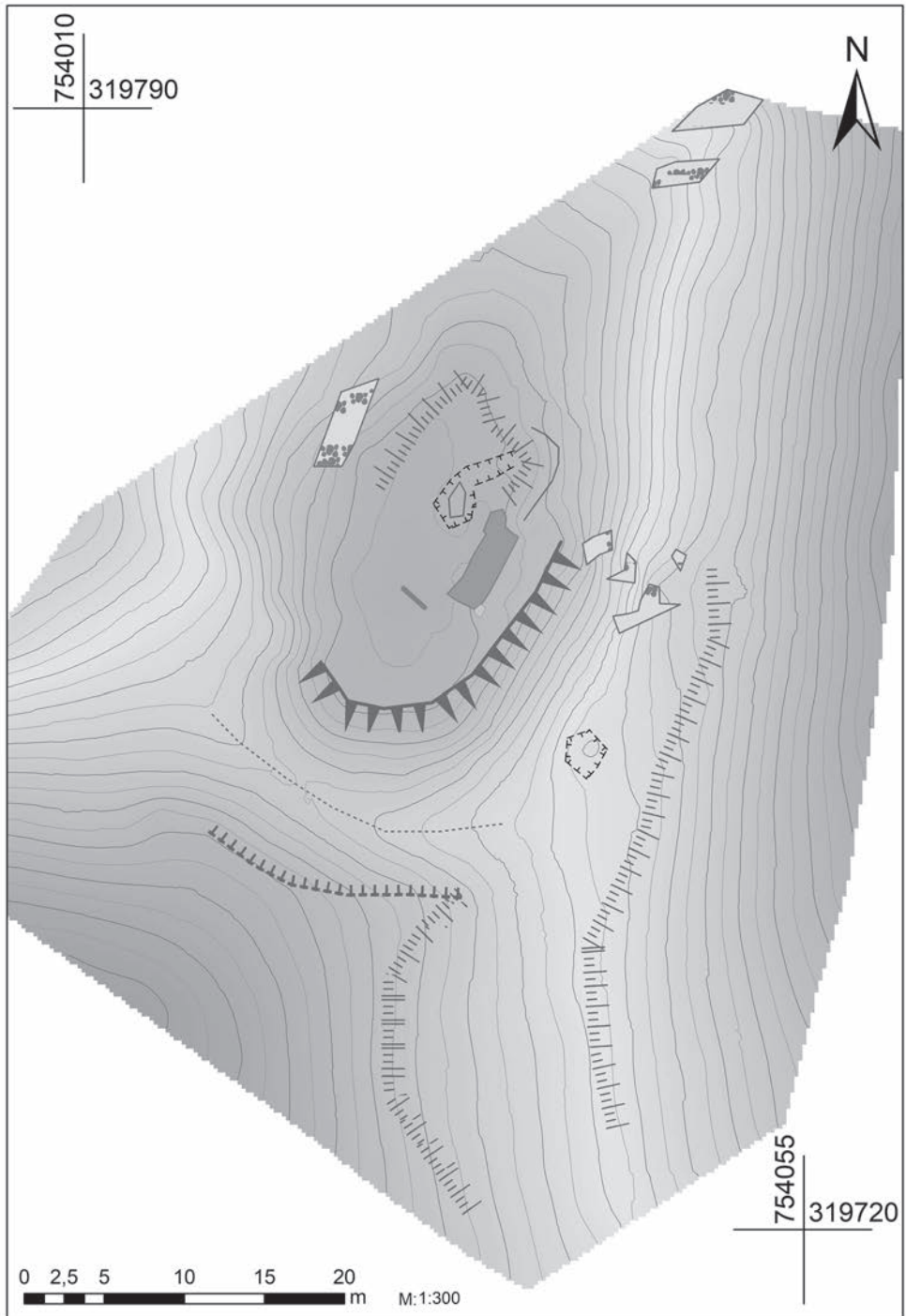
A vár és környezetének mikrodomborzati felmérését 2020 márciusában végeztük el, 484 terepi pont felvételével, két munkanap alatt.³ (*I. kép*) Noha időben ez a későbbi tevékenységünk, a helyszín részletes bemutatása okán előbb ezt, majd pedig a feltárási és állagvédelmi munkálatokat tárgyaljuk.

A sarkantyúhelyzetű várhelyet egy 12 m széles, V-profilú, ma betöltődve is (a vármaghoz képest) 3 m mély árok választja el a hegygerinctől. A központi vármag ovális, tengelye DDNy-ÉÉK-i. Hossza 25 m, szélessége 12-13 m, magjának belső területe ~250 m². Lapos belső központját D-en, DK-en markánsabb perem határolja el a vármag lejtőre faragott oldalától, É-on és Ny-on ugyanakkor az eredetileg is meredek hegyoldal és sziklacsoportok zárják le területét – ezen irányokba természetes védelmet nyújtva az erősségnek.

1 Legkorábban Pesty Frigyes gyűjtésében tünt fel ebben a névalakban: PESTY 1988, 360. A várhely első tudományos igényű leírását Dobosy László adta: DOBOSY 1975, 44-46. Felmérését 1984-ben Sándorfi György készítette el, HOM Régészeti Adattár, ltsz.: 1804-85. Részletes összefoglalását a megyei vártopográfia közli: NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007, 136-137, 305., ahol azonban téves a térképvívágon történő jelölése!

2 PESTY 1988, 359.

3 A geodéziai felmérést Kiss Dániel, Nagy S. József, a Herman Ottó Múzeum munkatársai és jelen sorok szerzője végezte. Munkatársaim fáradalmait ezúton is köszönöm.

1 kép: Uppony – Földvár mikrodomborzati felmérése (alapszintköz: 0,5 m)

A vármag legjellegzetesebb eleme az annak K-i oldalán található, kicsiny kőfal romja volt. A munka megkezdése előtt ez egy tompaszögben törő falrészletnek tűnt, amelynek ÉK felé futott egy kb. 2-2,5 m hosszú szakasza, néhol 40 cm magas falsíkrészletekkel. A további szakaszán 100 cm magasságig emelkedő rom már csak az erodálódó, törmelékkal borított falmagból állt, de jól látszott, hogy ez kijelöli az egykori falvonalat. Az ÉK-i végében egy nagyobb kiromlott falmag emelkedett ismét a felszín fölé, 180 cm hosszúságban és 100 cm magasan.

A falcsonk D-i végére merőlegesen néhány mohos, kifelé sík felületű kő helyezkedett el a terepen, sejtetve az épület D-i falának vonalát.

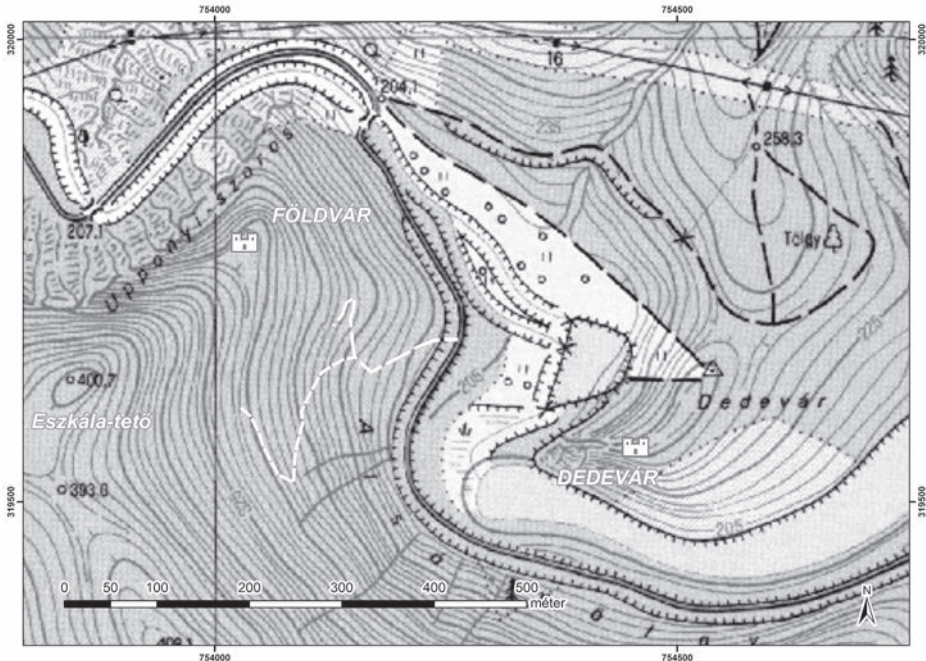
A falrészlet ÉK-i végét jelentő kiromlástól indul ki a terepen egy, a fal vonalának meghosszabbítását sejtető, jól érzékelhető rézsű, mely 4 m-es hosszúság után merőlegesen megtörik ÉNy-i irányba. Ez a rézsű innen már csak bizonytalanul követhető mintegy 7 m-es szakaszon, ahol a rézsütető újabb merőleges megtörése figyelhető meg DNy felé. Ez az enyhe rézsütető 8,5 m után a terepbe olvadva megszűnik. A felmért fal, rézsűelemek és falsíknak vélt kövek ~ 75 m² nagyságú területet zárnak körbe. Ezt a belső egységet egy sekély, ÉK felé nyitott gödör töri meg, melynek eredete ismeretlen.

A fal D-i vége és a központi vármag D-i és DK-i pereme között 6-8 m széles lapos karéj húzódik, itt semminemű építmény nyoma, omladéka nem fedezhető fel. A falszakasztól és a rézsűelemektől É-ra ugyancsak hiányoznak a terepi elemek, itt a tér meredeken bukik a lejtő irányába.

A vármagtól D-re lévő, korábban már említett árok befordul a vármag K-i oldala alá, ám itt már csak egy 18 m-es szakaszon, 6-7 m széles teraszként érzékelhető, külső oldalán egy enyhe rézsűvel. Ettől É-ra szükségtelen is lett volna a kialakítása, hiszen itt már a meredek hegyoldal védte a vármagot. Ugyanez áll a központi mag Ny-i oldalára is.

A felmérés során, a koratavaszi surlófényben egy alig érzékelhető terepi jelenségre is felfigyeltünk. Az árok külső oldalán, attól DDK-re egy 18x13 m-es területen a hegyoldal természetes lejtése „teknőszerűen” megtörik, amit enyhe rézsűként lehetett érzékelni. Ez a „teredés” esetleg összefüggésben lehet a vár egykor bejáratával, amit a meredek terepi adottságok okán elsősorban ide, a DK-i oldalra feltételezhetünk.

A felmérés alkalmával vizsgáltuk a várat egykor megközelítő út lehetséges nyomvonalát – ma semmilyen használatban lévő ösvény, erdészeti út nem vezet ide. A helyszín 100 m-rel található magasabban a völgytalphoz és 100 m-rel alacsonyabban a hegytetőhöz képest, továbbá minden irányba igen meredek. A legegyszerűbb megközelítése a völgyből történhet – gyakorlatilag a Dedevár és a Földvár alkotta képzeletbeli egyenes középpontjából. **(2. kép)** Innen egy szakaszon korábbi, felhagyott erdészeti út indul fölfelé, ami 30 m-es szintkülönbséget legyőzve kettéágazik. A D-i ága a várhelytől távolodva újabb 50 m szintkülönbség megtétele után egy hajtúkanyarral visszafordul a Földvár irányába, ám itt a felhagyott út minden nyoma teljesen eltűnik a terepen. Az említett elágazásból É-ra induló szakasz az előzőnél jóval kevésbé érzékelhető módon és rövidebben követhető, szintén egy hajtúkanyarig, mely után megszűnik. E két út vége 150, illetve 100 m-re közelíti meg a várat. A meredek hegyoldal leküzdéséhez ez a két útszakasz biztosítja és korábban is ezek biztosíthaták a leggazdaságosabb nyomvonalat. Mindkettő irányát tekintve a vármagtól DK-re, azaz az általunk felmért „kiteresedés” felé mutat. Nem tartható tehát kizártnak ezek korabeli használata, ám a két lehetséges útvonal közül a D-i esetében felmerül, hogy az újkori eredetű is lehet, ugyanis három faszénégető helyet is összeköt.

2. kép: A Földvár és a Dedevár topográfiai viszonya. Szaggatott vonalak jelölik a Földvár irányába vezető, felhagyott megközelítési útvonalakat

Az álló falazat romtisztítására 2019 augusztusában került sor, a falszakasz DK-i külső homlokzatát bontottuk ki és rendeztük annak előterében a terepet. A feltárással a fal külső oldaláról távolítottuk el a vékony erdei humuszos, köves törmelékét. Itt, a humuszban egy kifelé lejtő mesterséges járószintet hoztunk létre. Ehhez képest 50-100 cm magasságban feltártuk a falsík, mely így legalább 4 kőszori magasságúvá vált a kibontott szakaszán. **(3. kép)** További részletei a kialakított mesterséges járószint alatt, egyelőre ismeretlenek. A falsík enyhe részüben döntött, hosszúkásabb alakú, szabálytalan formájú kövekből épül fel. Kialakítása kevésbé rendezett, falvonala kissé egyenetlen. Nagyobb felületen intakt a fugázása, ám ez sok helyen mélyen kikopott és humusz töltötte ki.

A falsík fölött a falmag 70-100 cm-rel magasabban maradt meg. Állaga jó, a habarcs kitölti a kövek közeit. A falmagot alkotó kövek változatos méretűek voltak. A fal kérge gyakorlatilag nem különül el a magjától, nem „szendvics-szerkezetű”, hanem egyidejűleg, együtt emelték a kérget és a magot. **(4. kép)**

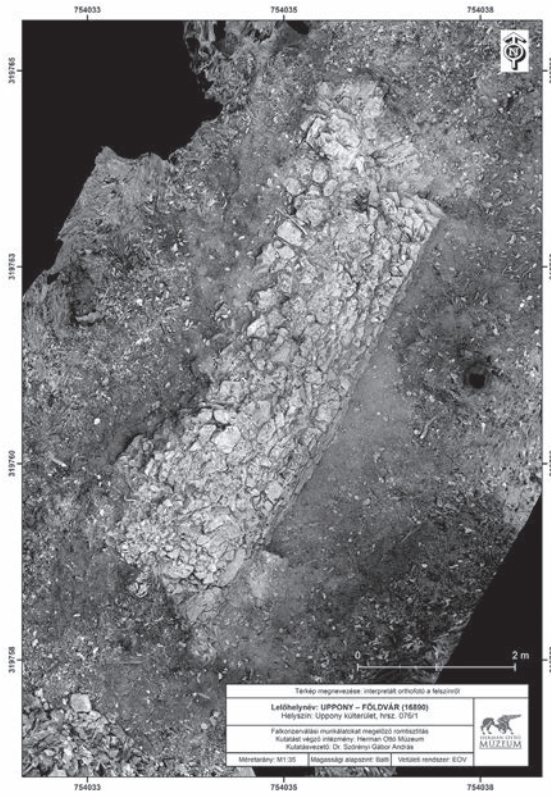
Kiképzett falegyen vonalát nem tudtuk felfedezni a feltárt falrészleten, de mivel a jelenlegi falkorona legmagasabb pontja egy közel vízszintes síknál vált el az omladéktól, így feltételezhető, hogy volt ilyen kiegyenlítő szint a fal textúrájában, ám az lepusztult.

A falsík mindkét feltárt végében egy-egy kiromlás volt látható. A D-i végében lévő pusztulás egy támpillér egykori helye lehetett. Ez a pillér közvetlenül az épület D-i sarkánál helyezkedett el, vélhetőleg innen fordul be merőlegesen a falazat, a geodéziai felmérés során rögzített sík felületű kövek irányába.

3. kép: A romtisztítás során kibontott falszakasz D-ről fotózva

4. kép: Orthofotó a kibontott fal felszínéről

Az ÉK-i végében egy ennél nagyobb kiromlás tárult fel. Itt a falmag kiszélesedése okán feltételezhető, hogy a fal egyrészt befordult ÉNy-i irányba, a geodéziai felmérésnél említett belső gödör felé. Másrészt ezen kiromlás lehetett az a csomópont, ahonnan a fal nemcsak befordult, hanem ÉK felé tovább folytatódott, amit a terepen felmért rézsütető és rézsűalj valószínűsít. Ezt a kiromlást a falfeltárás során az üledékes jellegű alapkőzetig kitisztítottuk, ami alig helyezkedik mélyebben az általunk meghagyott mesterséges járószinthez képest.

A fal DK-i homlokzatának külső hossza (a feltételezett D-i sarok és az ÉK-i kiromlás jelezte csomópont között mérve) 700 cm. A fal mérhető vastagsága a rézsűs lábázat aljánál mérve 200-220 cm.

Ez a falvastagság egy toronyszerű épületet jelezhet, ami a terepi elemek (falsíkot sejtető kövek, a rézsű vonalának iránya) alapján 7x7, esetleg 8x8 m-es külső méretű, négyzetes alaprajzú lehetett. A feltételezett toronyhoz ÉÉK-ről csatlakozó, merőlegesen megtört rézsűelemek egy további, hasonló paraméterű építmény felszín alatti kiterjedését jelölhetik.

A romtisztítást követően a feltárt falat 3D fotóval és geodéziai felméréssel dokumentáltuk. (5. kép)

A konzerválási munkálatokat a Nova Alpin Kft. végezte 2019 októberében, régészeti szakmai irányítás mellett. A kivitelezés legnehezebb feladata a nyersanyag helyszínre juttatása volt, ehhez a hegyoldalon egy csörlőtechnikás kötélpálya kiépítése vált szükségessé, amely segítségével szállították fel a 400 kg MM3 típusú zsákos traszhabarcsot és 180 liter vizet.

A konzerválás során visszafalazták a mozgó köveket. A falmagban a hiányzó fugázást pótolták, a vízszákokat megszüntették, a falmagon a fugák irányát kifelé (a falközéptől indulva) lejtették. A meglévő falsík teljes felületén mélyfugázással kijavították a fugákat. A feltételezett támpillér helyén (a falazat D-i végében) a falsíknál mélyebben, csorbázatos módon statikailag megerősítették a falazatot. Ugyancsak csorbázatos módon, statikailag erősítették, azaz aláfalazták a fal ÉK-i végében lévő kiromlást, így megszüntetve az aláhajlásokat. A friss fugázást bőrkemény állapotban mindenhol visszadörzsölték, így a romfal kőtextúrája megfelelően érvényesül.

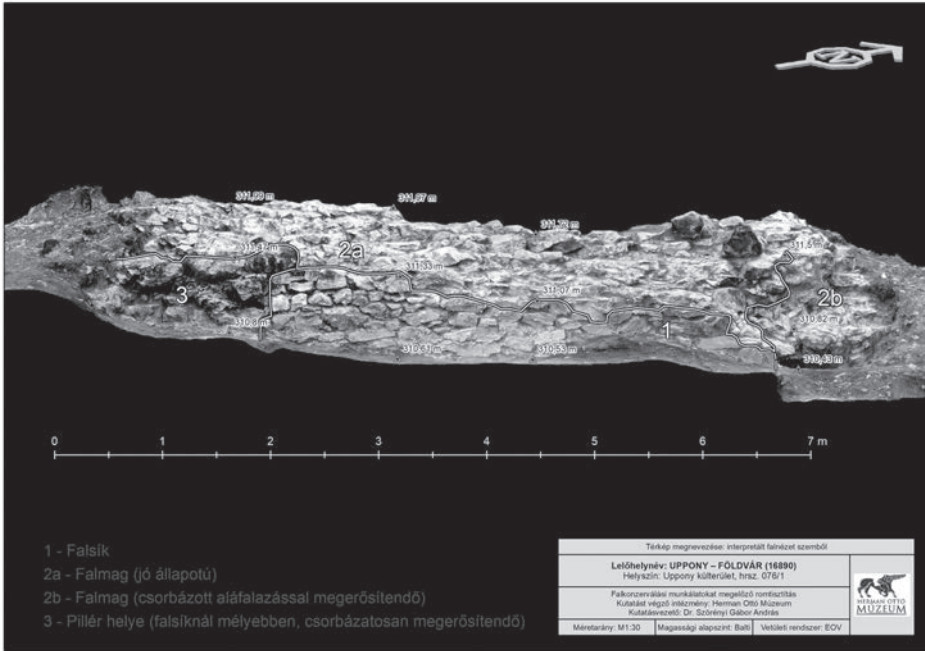
A falazáshoz szükséges kőanyagot a rom előterének augusztusi tereprendezése során kitermelt és depóniába gyűjtött kövek biztosították.

Az állagvédelmi munkálatok után a falról ugyancsak 3D fotódokumentációt készítettünk, melyből mérethelyes orthofotó készült a fal felszíni kiterjedéséről és szembe nézetéről. (6. kép)

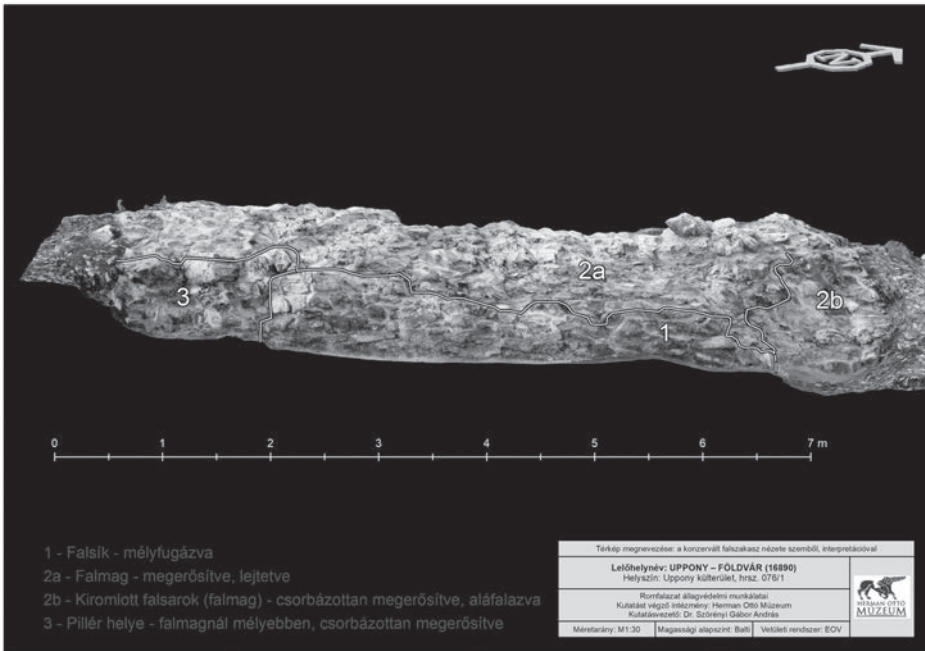
A vár keltezését segítő felszíni kerámialeletek sem a korábbi kutatók bejárásai, sem a jelen tevékenységek alkalmával nem kerültek elő. Hiányuk ellenére is – az erősség jellegzetes morfológiája és a kőfal alapján – az objektumot a késő Árpád-kori nemesi, vagy magán alapítású várak közé sorolhatjuk. Pontosabb keltezését tett azonban lehetővé a helyszín és tágabb környezetének fémdektoros vizsgálata.⁴ A vármagból és közvetlen előteréből több gótikus sarkantűszár, valamint csillag alakú sarkantyútaréj látott napvilágot.⁵ A fémkeresős kutatás eddigi vezérlelete is a vár központi magjából került

4 A Herman Ottó Múzeum civil, múzeumbarát fémkeresős önkéntese, Lakatos Csaba több éve vizsgálja az Eszkála-tetőt és a várat. Eredményes munkáját és a leleteket ezúton is köszönjük neki.

5 KALMÁR 1971, 360. 56. kép/b.

5. kép: A romtisztítás során kibontott falszakasz interpretált falnézete szemből

6. kép: A konzervált falszakasz nézete szemből, interpretációval

felszínre, egy csúcsba futó, ún. szabályos dülény alakú fülű gótikus kulcs.⁶ Ezek a leletek, a vár formai jegyei alapján történt korhatározást megerősítve, az upponyi Földvárat a 13. század második felére, a 14. század elejére datálják. A környezetéből származó számszerij nyílhegy és egy nagyméretű parasztkés ugyanakkor a helyszín későbbi, 15. századi használatát is valószínűsíti.

A kutatás további irányát a vár feltűnően kicsiny méretének kérdése jelölheti ki számunkra. Ez ugyanakkor nem is egyedi probléma itt, hiszen a Földvártól 450 m-re álló Dedevár szinte ugyanakkora alapterületű, benne egy hasonló kőépítmény (éllel ellátott torony?) romjaival.⁷ A völgy fölé emelkedő magaslatokon álló két objektumot egymás ikertestvéreinek, ikerváraknak is tekinthetjük. Létesítésük okait a későbbiekben a birtoktörténeti háttér kutatásával és a mikrorégió további környezetregészeti vizsgálataival tisztázhatjuk.

Irodalom

DOBOSY 1975

Dobosy László, Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Borsodi Kismonográfiák, 1. Miskolc, 1975.

KALMÁR 1971

Kalmár János, Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.

NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007

Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István, Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 1. Budapest-Miskolc, 2007.

PESTY 1988

Pesty Frigyes, Borsod vármegye leírása 1864-ben. Szerk.: Tóth Péter, Documentatio Borsodiensis, V., Miskolc, 1988.

TEMESVÁRY 1960

Temesváry Ferenc, Kulcs típusok és zár-mechanismusok fejlődése a XII-XV. századig. [Entwicklung der Schlüsseltypen und Schlossmechanismen.] Folia Archaeologica XII, (1960), 191-216.

6 TEMESVÁRY 1960, 197, 201.

7 NOVÁKI – SÁRKÖZY – FELD 2007. 135.

KIRÁNDULÁSVEZETŐ

VÁRAK ZÓLYOM (ZVOLEN) KÖRNYÉKÉN
VEZETŐ A CASTRUM BENE EGYESÜLET 26. VÁNDORGYŰLÉSÉNEK
TANULMÁNYÚTJÁHOZ

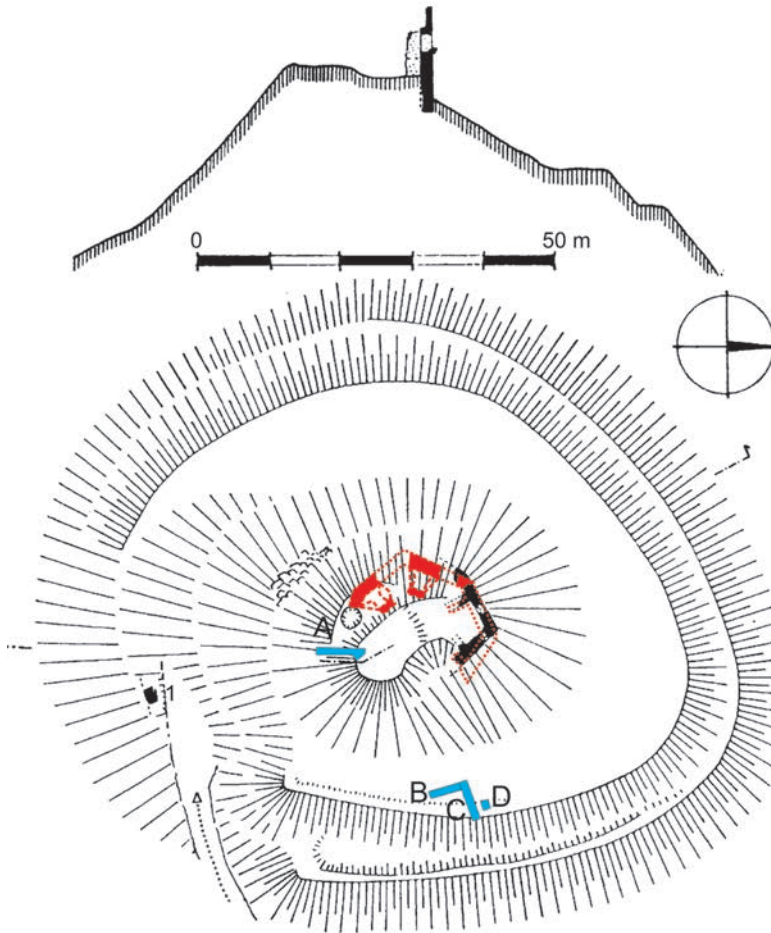
NOÉMI BELJÁK PAŽINOVÁ
DOBRONYA VÁRA (HRAD DOBRÁ NIVA)¹

Dobronya vára a Magyar Királyság központjából Lengyelországba vezető fontos kereskedelmi út – a Via Magna – mellett épült. A kúpos magaslaton emelkedő várból jól szemmel lehetett tartani a Neresznica patak völgyében haladó út egy hosszabb szakaszát. A nagyjából ovális alaprajzú, 80×90 m területű erősség két részből áll. A domb tetején elhelyezkedő vármag mintegy 25×30 m-es kiterjedésű. Az egykori épületegyüttesből csak a palotaszárny külső falának egy szakasza emelkedik ma is a felszín fölé, rajta egy zárterkély és három szint ablakainak maradványaival. A vármagot koncentrikusan vette körbe a külső vár. Falainak nyomvonalát a terepjelenségek jelzik, a déli oldalon egy előbukkanó falszakasz az egykori kaputoronyra utalhat. A várdomb délkeleti lejtőjén nyomon követhető a feltételezett várkapuhoz vezető út is.

A vár részletes leírását egy 1668. évi urbáriumból ismerjük, Esterházy Sándor birtoklásának idejéből. Ekkor az épületegyüttes részét képezte a nagyobb és a kisebb kaputorony, a kétemeletes palotaszárny és egy „bástya”. A palota földszintjét kilenc helyiség foglalta el, a pitvar, a tisztartó szobája és hét további, dongaboltozatos helyiség. Ezek egyikében egy kút (ciszterna?) is volt. Az első emeleten nyolc helyiség helyezkedett el, illetve egy folyosón keresztül még további hármat lehetett megközelíteni. A második emelet terei közül egy előszobáról és két újabb helyiségről értesülünk. Az előszobából lehetett kijutni az épület tetejére. A zsindeffel fedett tető alatti térben hét további kisebb szobácska volt. A palota leírásánál említett helyiségeken túl a várban kellett lennie gazdasági épületeknek is, melyekről azonban a forrás nem tesz említést.

A vár első említése 1306-ból ismert, amikor az előrenyomuló Károly Róbert király csapatai elfoglalták több más erősséggel együtt Demeter zólyomi ispántól. A mai neve – *Dobraniua* – 1337-ben jelenik meg először, ekkor alvárnagyaként Lánci Andrászt említik. Az uralkodók várbéli tartózkodásáról két „*in Dobronya*” kelt oklevél is tanúskodik: 1377-ben Nagy Lajos, 1404-ben pedig Luxemburgi Zsigmond király járt a helyszínen. Mátyás király uralkodása idején a vár több tulajdonos kezén is megfordult, többek között Andreas Baumkircher hadvezér birtokolta, majd Turóczi Benedek, királyi főajtónállómester, később pedig Beatrix királyné kapta meg. A várban 1526-ban hosszabb ideig tartózkodott a következő tulajdonosa, Werbőczy István. Dobronya utolsó birtokosa az Esterházy család volt, amely a 17. század elején szerezte meg. 1639-ben a várról J. Le Dentu készített egy vedutát, *Dobra* felirattal. Az uradalom 1710. évi összeírása szerint a vár már üresen állt és csak kiadásokat jelentett. Rossz állapotáról Bél Mátyás 1736-ban a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* című munkájának második kötetében is

1 A tanulmány a szlovákiai Kutatási és Fejlesztési Hivatal támogatásával készült, az APVV-17-0063 szerződés keretében: „*Vita intra muros – interdisciplinárny výskum hradov stredného Slovenska*”.

1. kép: Dobronya. A vár metszete és alaprajza az ásatási szondák jelzésével

beszámol. Ebben a Zólyom vármegyét tárgyaló fejezetben, a *De Arce Dobroniwa* cím alatt írja le az elhagyatott erősséget.

A vár romjainak első ismert ábrázolása 1859-ből származik. Az ekkor készült rajzon a palotaszárnyat hatszög alaprajzúnak ábrázolják, s az ehhez tartozó leírás a várdomb tetején omladékkal takart és növényzettel sűrűn benőtt helyiségeket említ. A várdomb első teljes felmérését Štefan Janšák régész végezte el az 1920-as években, aki lerajzolta a vár teljes területét, a külső erődítést is beleértve, de a palota maradványait csak vázlatosan örökítette meg. Dobronya maradványait a cseh várkutató, Dobroslava Menclová is dokumentálta. Az ő hagyatékában (Prágai Nemzeti Múzeum, Mencl-hagyaték) megtalálható egy alaprajzi vázlat a belső várról, melyen a nyugati oldal megmaradt földszinti helyiségeit is jelölte. Az 1990-es évek elején megtörtént a vár teljes körű felmérése és 1996-ban a palotaszárny egyetlen álló, északi falcsonkjának a műemléki konzerválása is. Legutóbb 2013-ban és 2014-ben szondázó ásatás formájában folytak régészeti kutatások a vár területén, Ján Belják és Noémi Belják Pažinová vezetésével.

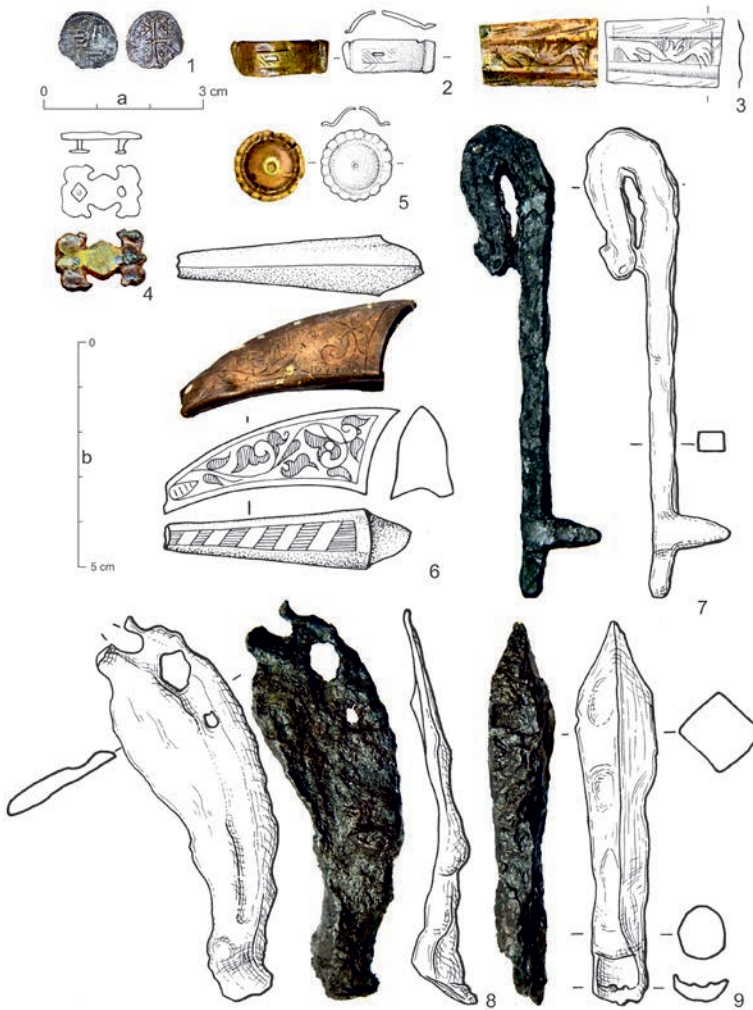

2. kép: Dobronya. A vár légifelvétele 2011-ből. (J. Beljak fényképe)

3. kép: Dobronya. A vármag palotaszárnyának restaurált fala

4. kép: Dobronya. Leletek a külső vár ásatásából

A belső vár, azaz a vármag geofizikai felmérése igazolta a palotaszárny körítőfalának hatszögű elrendezését. A 2013. évi ásatások során előkerült annak délkeleti szakasza. Vastagsága legalább 1,3 m volt, de a belső falsík pusztulása miatt ezt pontosan nem lehetett meghatározni. Ezt a belső magot egy későbbi időszakban masszív, nagyjából 2,1 m vastagságú fallal vették körbe, amivel megnövelték a belső rész alapterületét. Az ásatási szelvényben megtalálták az ennek a falnak belső oldalához a 14. század végén vagy a 15. század folyamán hozzáépült szárny körítőfalát és egy osztfalat egy gótikus ajtókerettel.

A külső várban a viszonylag kifelületű feltárás során leletekben nagyon gazdag kultúrreveget találtak, melyből sok kerámiatöredék, fém- és csonttárgyak, kályhacsempék, állatcsontok és olvasztótégelyek kerültek elő. Sikertelen megfigyelni az egykori tereprendezés, pontosabban szintsüllyesztés nyomait, mely során a sziklát legalább 1,5 m-rel levették. A terep szemmel láthatóan lejtett a kőbe vésett, legalább 0,4 m széles alapozási

árok irányába, amelyet egykor egy paliszádfal számára készíthettek. Az egykori szinttől mért 1,1-1,15 m mélységig megfigyelhetők voltak az egykoron itt állt, függőleges helyzetű cölöpök nyomai, ezek a felső részen enyhén keletre dőltek. Közvetve erre a paliszádra vonatkoztatható az az írásos adat, mely szerint 1575 előtt egy faerődítést építettek a dobronyai várban. A paliszád mellett az erődítés részét képezte a külső várat körülvevő, néhol kettős szerkezetű, mély árok is.

A legkorábbi régészeti leletek a külső vár területéről az őskorból származnak. A 13–14., illetve 15. századi edénytöredékek összefüggésbe hozhatók a vár felépítésének és első átépítéseinek idejével. A legjelentősebb megfigyelt horizont a 16–17. századra tehető, amelyhez a legkülönbélebb reneszánsz kerámiaformák köthetők. Csak nagyon kis mennyiségben találtak itt olyan kerámiatöredékeket, melyek a 18. században használatos mindennapi edényekhez tartoznak. Ez is arra utal, hogy ebben az időszakban a vár már nem funkcionált. Mindezek mellett előkerült többek között Zsigmond király egy ezüst denárja, egy esztergált, díszített csonttű feje, öntött övveretek, díszített könyvcsat, díszített szablya-hüvelyveretek és számos más lelet.

Az összegyűjtött állatcsontok elemzése rendkívüli változatosságot igazolt az állatfajok tekintetében, de mindenképpen a háziállatok (szarvasmarha, sertés, ló, juh/kecske, házityúk, házilúd) túlsúlyát jelezte a vadászott fajokkal (szarvas, mezei nyúl, vadmadarak, halak) szemben. Ez általános konyhai hulladék volt, darabolási és vágási nyomokkal a csontokon. Sajnos, közelebbi adatokkal egyelőre nem rendelkezünk arról, hogy a háziállatokat hol tartották.

Irodalom

N. Beljak Pažinová: Die Burg Dobrá Niva (Mittelslowakei) im Lichte neuester Forschungen. Burgen und Schlösser - Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege 1, 2020, 13-20.

N. Beljak Pažinová – J. Beljak – M. Šimkovic: Výskum hradu Dobrá Niva v rokoch 2013 a 2014. Archaeologia Historica 40/2, 2015, 583-595.

N. Knauz–I. Nagy: Eszterházy Sándor Urbariuma Anno 1668. Magyar Tudományos Értekező. II. köt., V és VI füzet. Budapest 1862, 466–467.

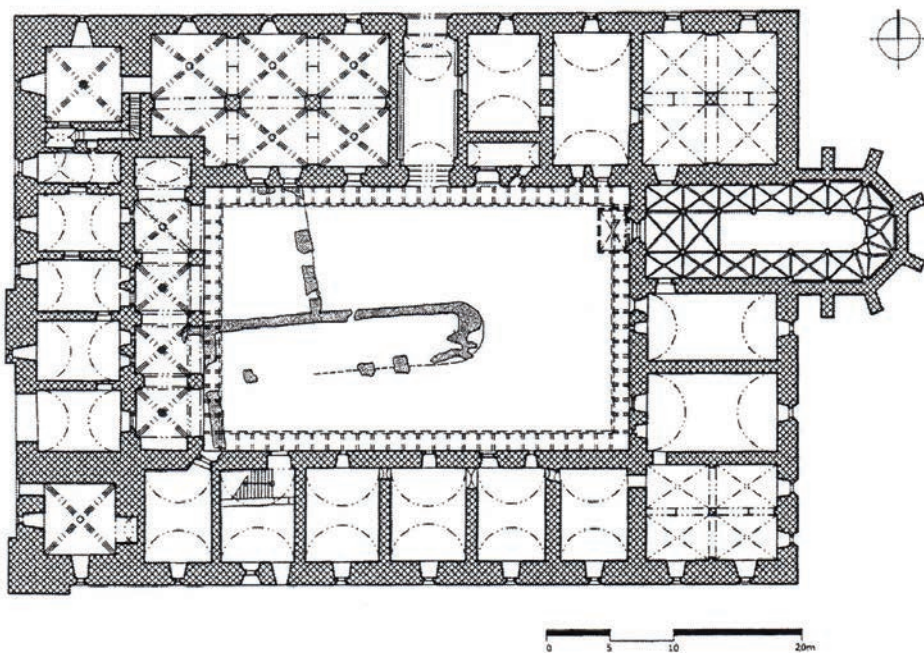
P. Maliniak: Stredoveké mestečko a jeho obyvatelia. In: S. Očenášová-Štrbová (ed.): Dobrá Niva. Monografia obce. Dobrá Niva 2014, 54-56.

P. Maliniak: Z histórie v ranom novoveku. In: S. Očenášová-Štrbová (ed.): Dobrá Niva. Monografia obce. Dobrá Niva 2014, 59-66.

ZÓLYOM VÁRKASTÉLYA (ZVOLENSKY ZÁMOK)¹

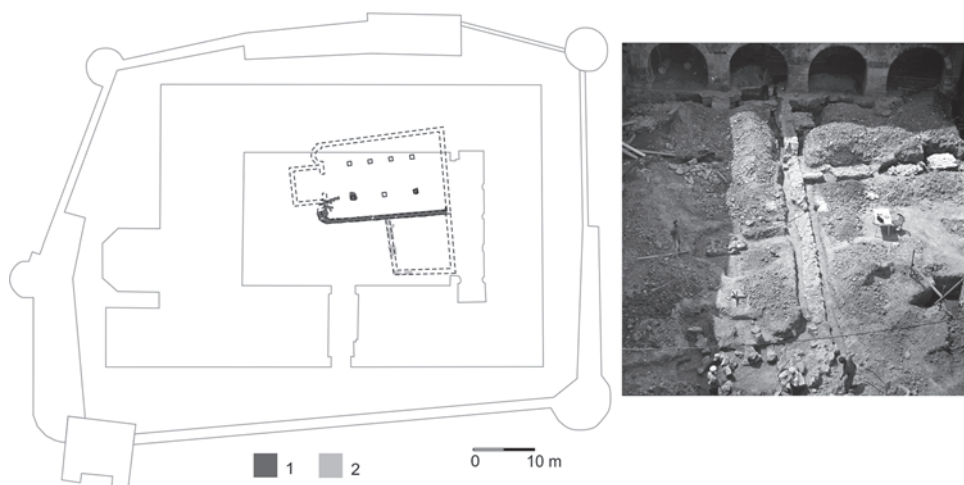
Zólyom késő középkori és kora újkori építészetének gyöngyszeme, s egyben a város főterének meghatározó eleme a tér déli oldalán emelkedő várkastély. Az épületegyüttes egy sarkantyú helyzetű, 304 m t.sz. magasságú, természetes emelkedésen fekszik. Déli oldalán egykoron a mára szabályozott Szalatna folyó határolta; a folyómeder és a várdomb teteje közötti szintkülönbség elérte a 15 m-t. Északról és északnyugatról a várdomb a zólyomi települési teraszhoz kapcsolódik.

A várdombon az 1960-as években Štefánia Tóthová-Schönweitzová végzett régészeti kutatásokat. A helyszínen őskori megtelepedés nyomait sikerült azonosítani, részben a rézkorból (Badeni kultúra) és a kései bronzkorból (Lausitzi kultúra). A ma is álló vár udvarán egy nagyméretű 13. századi épületegyütteshez tartozó építészeti maradványok kerültek elő, melyek a Szent Miklós tiszteletére szentelt háromhajós román kori plébániatemplom alapfalainak bizonyultak. Az írott források alapján feltételezhető, hogy a

1. kép: Zólyom. A várkastély központi tömbjének alaprajza
(Gotika-Katalog, 2003. 588.o.)

1 A tanulmány a szlovákiai Kutatási és Fejlesztési Hivatal támogatásával készült, az APVV-17-0063 szerződés keretében: „Vita intra muros – interdisciplinárny výskum hradov stredného Slovenska“.

2. kép: Zólyom. A Szent Miklós templom és a feltételezett királyi udvarház maradványai a várkastély udvarán

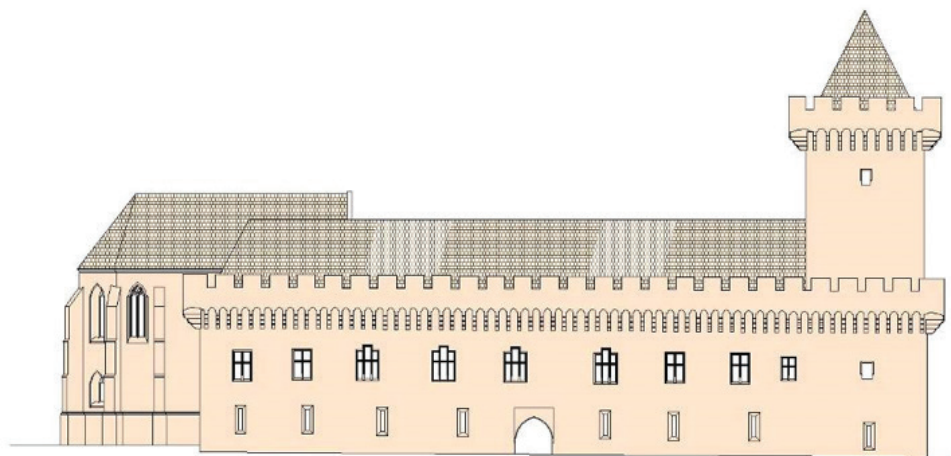
templom az Árpád-házi uralkodók által építtetett zólyomi királyi udvarház részét képezte. Ehhez tartoztak a mintegy 10×10 m-es alapterületű falmaradványok a feltárt templom északi oldalán.

Az épületegyüttest még a Nagy Lajos király által alapított gótikus várkastély felépítése előtt lebontották. A várkastélyt az uralkodó úgy építtette fel a Szalatna kanyarulata fölé emelkedő lapos magaslaton, hogy az uralkodjon a zólyomi piactér felett. Az építkezésre az 1370-es években került sor, s ettől kezdve a királyi udvar rendszeresen tartózkodott itt. Az új mellékrezidencia felépítése összefügghet a Pusztavár néven ismert, korábbi királyi erősség hanyatlásával, amely már nem felelt meg a királyi udvar igényeinek. A központi udvar köré rendeződő, szabályos alaprajzú, emeletes épületegyüttes elsődlegesen lakó- és reprezentatív funkcióval bírt. A nagy alapterületű várkastély tömegéből két torony és az impozáns várkápolna emelkedett ki. A pince- és földszinti termek elsősorban gazdasági és raktározási célokat szolgáltak. A nagyméretű, téglalap alakú ablakok sorával megvilágított lakó- és reprezentatív helyiségek az emeleten helyezkedtek el.

Zólyom várát a környező várakkal, uradalmakkal és bányavárosokkal együtt Zsigmond király a feleségének, Borbálának adományozta. 1430-ban a királyné – feltehetően a huszita támadások veszélye miatt – puskaport és ágyúkat szállíttatott az erősségbe. A következő években Zólyom szolgált Zsigmond és Borbála lányának, Erzsébetnek egyik támaszpontjaként a magyar trónért való küzdelemben. Halála után a várkastélyt Ján Jiskra tartotta kezében, aki Erzsébet fiának, V. (Utószülött) Lászlónak trónörökösi érdekeit védte. Hunyadi János 1447-ben és 1451-ben megostromolta az erősséget, de Jiskra csak 1462-ben adta át azt az előrenyomuló Mátyás királynak. Az 1468. évnél a zólyomi városkönyv bizonyos kiadásokról emlékezik meg a palota (*palacium*), vagyis minden bizonnyal a vár számára.

Mátyás király és Beatrix esküvője után a várkastély az egész Zólyom vármegyével a királyné kezére került. Az uralkodó halála után Beatrix megerődíttette az épületegyüttest. A középkor végén az erősséget zálogjogon a gazdag bányavállalkozó, bethlenfalvi Thurzó

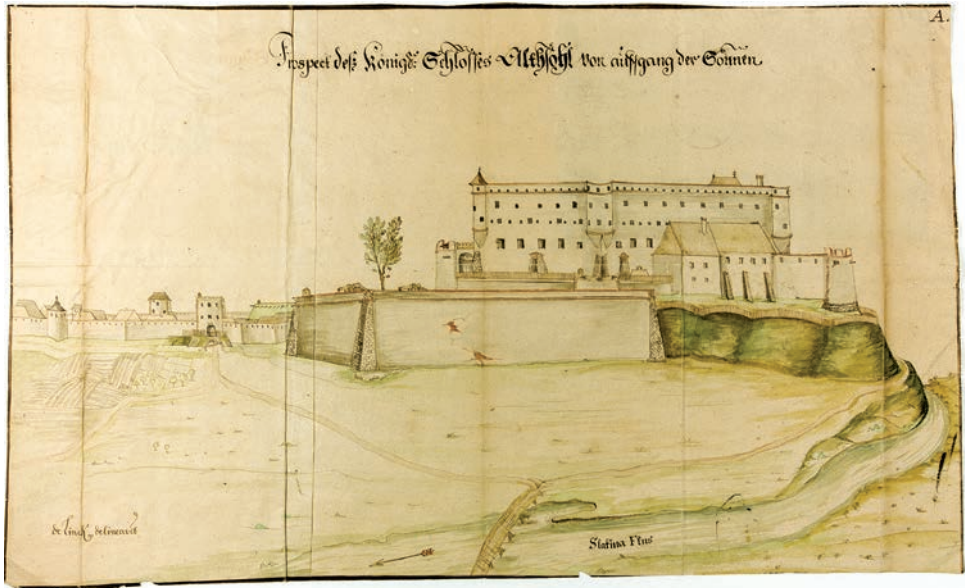
3. kép: Zólyom. A várkastély 14. század végi állapotának rekonstrukciós rajza.
Északi nézet

János szerezte meg, aki fiaival együtt nagyszabású átalakításokat végeztetett itt, felújította a palotaszárnyak belső tereit és új erődítési vonalat emeltetett, félköríves ágyútoronyokkal és kaputoronnyal. Az épületet épületplasztikai elemekkel és falképekkel díszítették. Az 1514–1515. évi elszámolásokból értesülünk arról, hogy Thurzó György malmot, sörfőzdét, lisztraktárat és pékséget építtetett a várban. 1524-ben a Thurzó Elekkel kötött megállapodás értelmében Mária királyné képviselői vették át várat és uradalmát, hasonlóan a körmöci kamarához és a bányavárosokhoz.

A zólyomi vár történetében jelentős fordulópontot jelentett a mohácsi csatavesztés. A török előrenyomulás miatt az erősség fontos stratégiai szerepet kapott a bányavárosok felé vezető útvonalon. Az új helyzet megkövetelte az egykori „királyi ház” átalakítását egy török elleni erősséggé. Az itáliai mesterek által irányított radikális átépítés során lebontották a vár mindkét középkori tornyát. Helyettük két szinten ágyúállásokat alakítottak ki, lőrészekkel a tűzfegyverek számára. A tetőt elrejtették az új pártázat mögött, a sarkokon pedig kis, kiugró tornyocskákat emeltek. A várkastély magjának átalakításával párhuzamosan a külső erődítést is átalakították, állásokat hozva létre a tűzfegyverek számára. Az erődítési munkákat a 16. század második felében a külső árkok és palánkok kialakítása, majd egy hatalmas ágyúbástya felépítése zárta. További földbástyák már a 17. század folyamán egészítették ki a várkastély erődítéseit.

1619-től a zólyomi uradalom az Esterházy család kezére került, ekkor barokk stílusban újították fel a várkastélyt. Bethlen Gábor hadjáratai során 1620 novembere és 1621 áprilisa között itt őrizték a magyar koronázási jelvényeket. A koronát az emeleti nagy étkező mellett, egy önálló szobában tartották, melyet kifejezetten erre a célra szereltek fel. A legnagyobb mértékben a várkápolnát építették át 1784-ben, amely így teljesen elvesztette középkori jellegét.

A 19. század folyamán a vár többnyire üresen állt. 1805-ben a kincstár megvásárolta és különböző célokra kezdte használni. Részben kaszárnyát alakítottak itt ki, de különböző hivatalok vagy iskolák is működtek benne. 1894 és 1906 között a Műemlékek Országos

4. kép: Zólyom. A várkastély egy 17. századi metszeten

5. kép: Zólyom. A várkastély légifelvétele (J. Belják fényképe)

Bizottsága felügyelete alatt az épületegyüttest renoválták. Még a 19. század végén átépítették a mellvédeket, lecserélve a nem eredeti fecskéfarkas pártázatot. Egészen a 20. századig a várkastély dombján lakóházak is álltak.

A zólyomi várkastély nagyszabású felújítására 1957 és 1969 között került sor. Ekkor az épületegyüttes visszakapta gótikus-reneszánsz jellegét, különösen a homlokzatokat restaurálták. A reprezentatív termekből a várkápolna említhető meg, gótikus építészeti részleteivel; továbbá a „lovagterem” és a középoszlopra támaszkodó boltozatú helyiségek. Impozáns a barokk terem is, festett kazettás famennyezettel, melynek 78 kazettájában római királyok és Habsburg császárok szimbolikus ábrázolásai láthatók, kronológiai sorrendben, egészen VI. Károlyig (1711–1740). Az épületben 1965-től a Szlovák Nemzeti Galéria kiállításai kapnak helyet, jelenleg négy témakörben: gótikus művészet, szlovákiai ikonok, Európa festészete a 16–19. században, illetve szobrászat a 13. és a 21. század között.

Irodalom

BELJAK, JÁN – BELJAK PAŽINOVÁ NOÉMI – ŠIMKOVIC, MICHAL: Pustý hrad vo Zvolene a opevnenia v jeho okolí. Zvolen 2015.

CHMELÍK, MARTIN: Fara svätého Mikuláša vo Zvolene. In: Ragačová, Júlia – Maliniak, Pavol (eds.): Zvolen 1243 – 2008. Zborník príspevkov z vedeckých konferencií. Zvolen 2008, 31–36.

LALÍKOVÁ, MÁRIA – MIŇO, MARTIN: Archeologicko-historická lokalizácia kostola sv. Mikuláša vo Zvolene. *Archaeologia Historica* 33 (2008) 321 – 330.

SCHÖNWEITZOVÁ, ŠTEFÁNIA: Archeologický výskum v areáli Zvolenského zámku. *Monumentorum Tutela. Ochrana pamiatok* 8 (1972) 253 – 278.

ŠIMKOVIC, MICHAL: Kostol sv. Mikuláša, Zámok vo Zvolene. In: Bebej, Juraj – Maliniak, Pavol – Čatayová, Silvia (zost.): Zvolen 1243–2013. Zvolen 2013, 106, 117, 118.

ŤAVODOVÁ, MÁRIA: Zvolenský zámok. Od sídla kráľov po Slovenskú národnú galériu. Bratislava 2019.

A ZÓLYOMI PUSZTAVÁR (PUSTY HRAD VO ZVOLENE)¹

A zólyomi Pusztavár, mint Nemzeti Kulturális Emlék, a magyar királyok legfontosabb középkori székhelyei közé tartozik. A hatalmas erősség a Jávoros-hegység északnyugati nyúlványán épült fel, a Garam és Szalatna folyók összefolyása felett, Zólyom városa közigazgatási területének déli részén. A vár két részből áll, a magasabban fekvő felsővár 3,5 ha, az alacsonyabban elhelyezkedő alsóvár 0,7 ha kiterjedésű. Az ún. összekötő résszel együtt a két várrész területe eléri a 4,7 ha alapterületet.

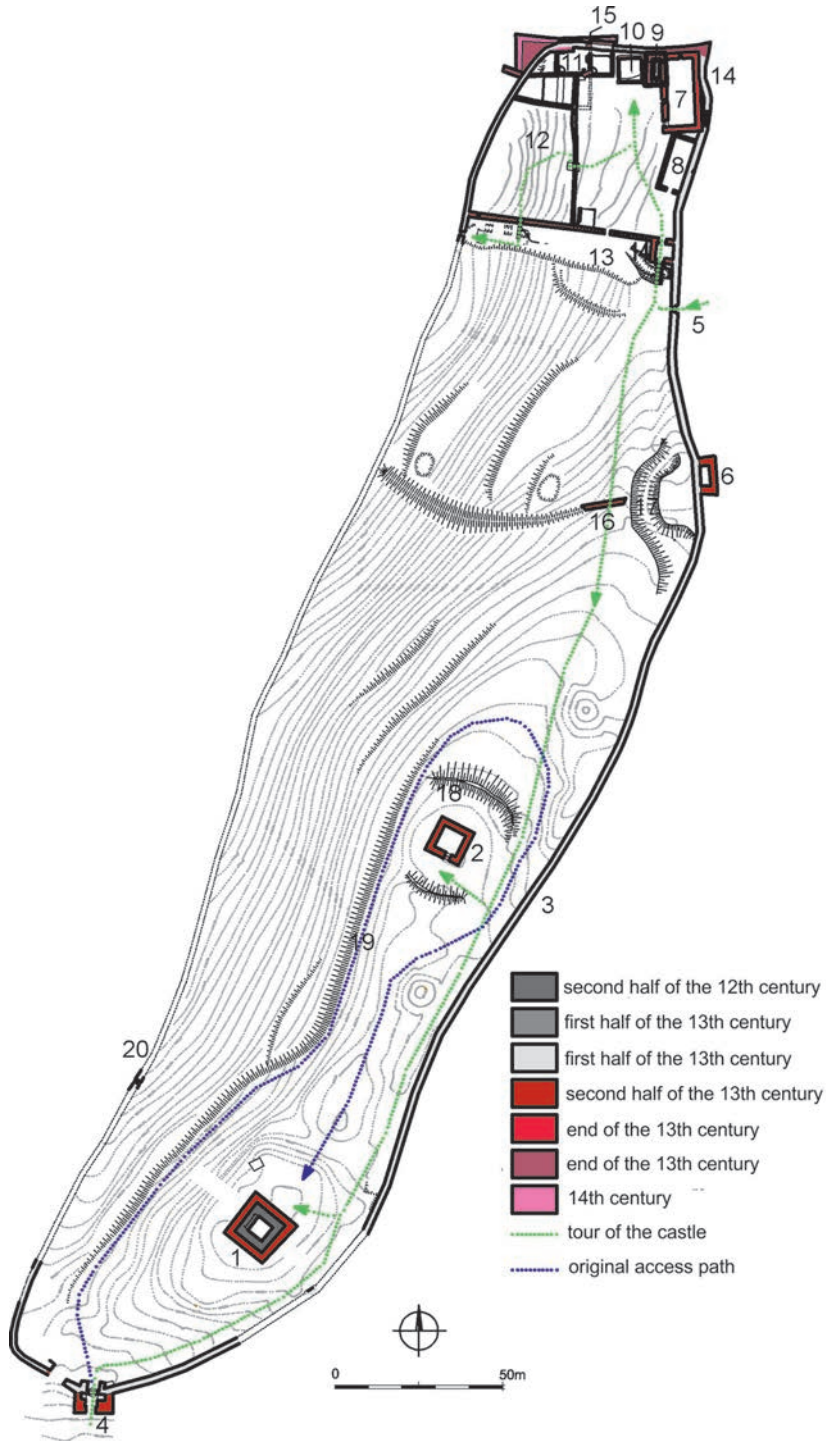
Az erősség iránti érdeklődés már a 18. századtól nyomon követhető. 1992-től folyamatosan zajlik feltárása, amely fényt derített középkori történetére, Zólyom vármegye központjaként, illetve a magyar uralkodók kedvelt pihenő- és vadászó helyeként betöltött jelentőségére. A vár területének és környezetének közel harminc ásatási idényben végzett kutatása jelentősen hozzájárult a szlovákiai középkori várkutatás fejlődéséhez is.

1. kép: Zólyom, Pusztavár. Az alsó- és felsővár légifelvétele

1 A tanulmány a szlovákiai Kutatási és Fejlesztési Hivatal támogatásával készült, az APVV-17-0063 szerződés keretében: „*Vita intra muros – interdisciplinárny výskum hradov stredného Slovenska*“.

2. kép: Zólyom, Pusztavár. A felsővár alaprajza

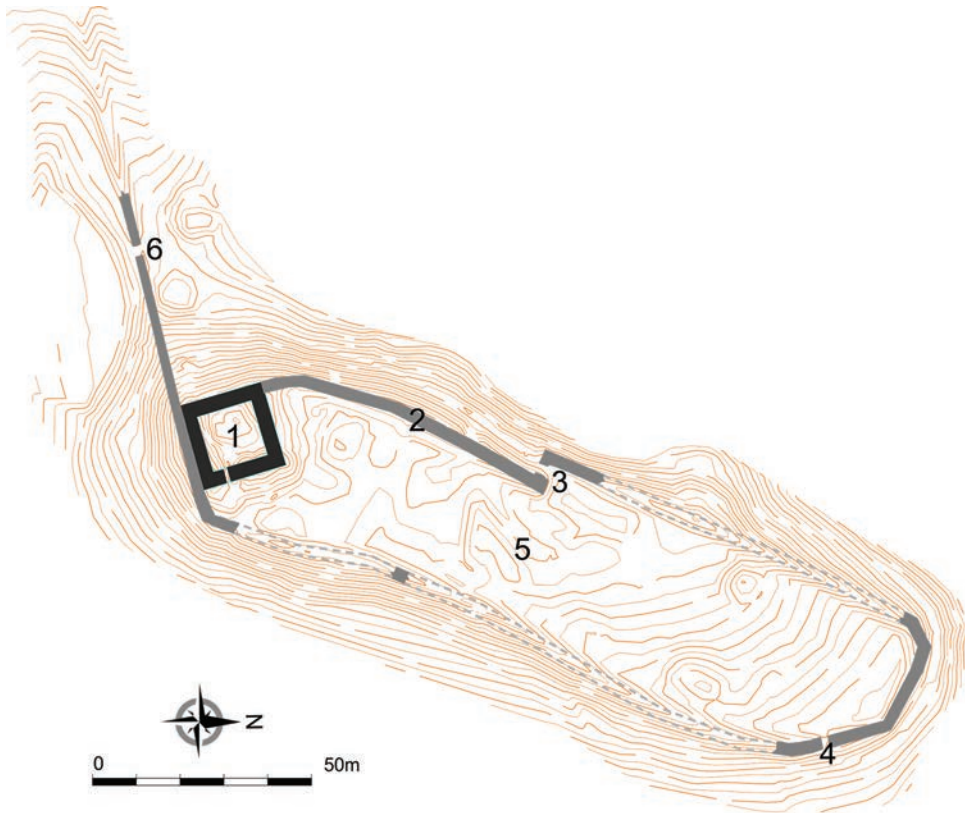

3. kép: Zólyom, Pusztavár. A felsővár É-i része, az ún. Doncs-vár légifelvétele

A feltárásokat 2008-ig Václav Hanuliak irányította, aki elsősorban a felsővárban végzett ásatásokat. 2009-től a kutatások irányítását átvette a Szlovák Tudományos Akadémia nyitrai Régészeti Intézete, és azok napjainkban is folynak a tanulmány szerzőinek vezetése alatt. Az utóbbi időszakban először az alsóvár ásatására került sor, de 2015-től folytatódott a felsővár kutatása is, ahol sikerült megkutatni egy egyedülálló középkori ciszternát és új építési szakaszokat lehetett meghatározni a vár történetében.

A Pusztavár-csúcs a Garam és Szalatna összefolyása feletti stratégiai fekvésének köszönhetően már az őskortól kezdődően alkalmas volt az emberi megtelepedés számára. A Pusztavár területén igazolható volt egy intenzív rézkori és bronzkori megtelepedés, amikor mindkét hegytetőn feltehetően erődített magaslati települések jöttek létre, amelyek kiemelkedő védelmi és gazdasági funkciókkal rendelkeztek. Emellett La Tène-kori edény-töredékek és csat is kerültek elő, továbbá Gallienus császár ezüstpénze.

A Pusztavár azonban elsősorban középkori erősségéről nevezetes, melyet az utolsó Árpád-házi királyok emeltek és használtak. A történeti források alapján az első köépületek felépítését itt már a 12. század második felétől feltételezhetjük, melyek ekkor a nagy kiterjedésű Zólyom megye közigazgatási központjaként szolgáltak. Ebben az időszakban emelték a felsővár első építményét a várhegy legmagasabb fekvésű pontján, egy nagyméretű lakótornyot (I. torony), melyből tökéletes kilátás nyílt a távoli környékre. Alapterülete elérte a 10,7×11 m-t, míg a falvastagsága átlagban 3 m. A vár virágkora a 13. században jött el, amikor az Árpád-házi uralkodók a királyi udvar rendszeres tartózkodási helyeként használták azt, leginkább a zólyomi erdőrengetegben zajló vadászatok alkalmával. Már a 13. század első évtizedeire esik az alsóvár hatalmas, 19,9×19,9 m-es alapterületű

4. kép: Zólyom, Pustavár. Az alsóvár alaprajza (1. torony; 2. erődítés; 3. kaputorony; 4. kis kapu; 5. udvar; 6. bejárati kapu az összekötő falon keresztül)

lakótoronyának emelése, amelynek teljes körű módszeres feltárása és kutatása 2009 és 2013 között zajlott. A toronyból szinte teljesen fennmaradt az alsó szintje, amit közvetlenül az udvarról nyíló kapun keresztül lehetett megközelíteni. A legjobb megtartású déli falban a helyreállítás során bemutatták az eredeti gerendafödém nyomait. A második szinten egy feltételezhető lakóter maradványai láthatók, ablakkal és önálló bejárattal az udvar felől, illetve ülőpadokkal a falak mentén. Az egyik oldalon egy falsík-beugrás figyelhető meg, erre feküdtek fel a fafödém gerendái. Efölött a torony falai még több mint 9 m magasan folytatódnak fölfelé. A harmadik szint magasságában feltételezhető egy további nagy belmagasságú lakóhelyiség, s efölött még egy további szint.

A 13. század közepén épült ki az összekötő fal, melynek vastagsága elérte a 2–2,2 m-t. Ez kapcsolta össze a két várterületet egy egységgé. Még a 13. század folyamán megindult a felsővár fokozatos beépítése is. A legalacsonyabban fekvő északi részén, egy nagyjából 50×50 m-es alapterületen kiépült egy önálló, saját árokkal és zárófallal ellátott épületegység, az ún. Doncs-vár. Az épületegyüttes központi eleme egy három- vagy négyszintes, 20x8 m-es palotaépület volt, amely az erődítés északkeleti sarkát foglalta el. A palotából teljes egészében fennmaradt az alsó szintje, jó minőségű, szépen elsimított vakolattal. A helyiséget magasan elhelyezkedő, résablakokkal világították meg, melyek

5. kép: Zólyom, Pusztavár; alsóvár. A lakótorony látképe az udvar felől és az összekötő fal irányából

6. kép: Zólyom, Pusztavár. A felsővár ciszternájából előkerült különböző fatárgyak

7. kép: Zólyom, Pusttavár., felsővár. Ruhadíszek, csatok és szíjvégek

felett gerendafödém húzódtott. A palotaszárny oly módon támaszkodik a körítőfal belső oldalához, hogy az utóbbi helyen megmaradt a gyilokjáró. Ez csak a keleti oldalon szakadt meg, ahol a külső várfalra egy, a palota oldalsó homlokzatából kiugró, kisebb bővítmény támaszkodott. A tájolása arra utalhat, hogy a magasabb szintek valamelyikén itt egy várkapolna helyezkedhetett el. A palota oldalához egy másik toldaléképítmény is csatlakozik, melyben egy nagyméretű kőedény helyezkedett el. Ebben gyűjtötték össze és szűrték a két csővezetéken ideérkező vizet. Ide torkollott a fal vastagságában kialakított kerámia-vezeték és egy függőleges facső, mely a fal belső oldalához támaszkodott. A kőedényből a megszűrt víz egy, a nyugati oldalon kialakított hatalmas téglaciszternába folyt, melynek alapterülete 7×7 m, mélysége pedig 10 m volt. A ciszterna oldalfalain most is látható a jó minőségű, alaposan elsímított vakolat és az egykori boltozat indítása. A 2015-ben teljesen feltárt ciszternához egy további palotaszárny kapcsolódott, amely az északi várfal mentén helyezkedett el. Emellett léteztek kisebb gazdasági épületek is a teraszosan kialakított várudvaron.

A 14. században a felsővár régebbi lakótornyát (I. torony) egy szinttel megmagasították. Alatta található a felsővárba vezető utat elzáró kaputorony. Az udvar felé néző két hatalmas pillér az udvar felé nyitott korábbi kapuépítmény maradványaihoz tartozik. Ezt a 13. századi kaputornyot alakították át a 14. században hatalmas, négyszintes toronnyá, mely teljes tömegével kiugrik a várfal elé. A külső kapuban egykoron csapórács fészke lehetett, a belső kapu egyszerű profilozással a korábbi, román kori kapuzat része volt. Masszív kapuszárnyak zárták le a kaput, amit a belső oldalról mozgatható gerendával reteszelték el.

A 15. századra már a vár hanyatlása jellemző. A régi erősség jelentősége felélesztésének utolsó kísérlete Ján Jiskra huszita csapatainak zólyomi tartózkodásához köthető. Valószínűleg az ő működésük nyomait őrzik az árkok és sáncok, melyek segítségével a felsővár tornyaiból önálló építményeket hoztak létre. A törökellenes harcok idején, a 16.

század folyamán, a vár belsejében még részben álló épületeket megfigyelőpontokként használták. A török támadások ellen a környék védelmét abban az időben – warta vagy vartovka néven említett – őrtornyok biztosították. A történeti források és Hans Willenberg ábrázolása szerint egy hasonló, feltehetően fából épített őrtorony állt a Pusztavár területén is.

A Pusztavár környezetében, a várhegyen még ma is számos antropogén tájbeli elemet lehet megfigyelni – régi mélyutakat, mérföldköveket –, melyek már a régi Zólyom virágkorában is léteztek. A vár körül az elmúlt években majdnem ötven történeti utat sikerült azonosítani, melyek több mint 16 ha kiterjedésű területen találhatók.

A vár kutatásával párhuzamosan kezdettől fogva zajlik a romok műemléki helyreállítása is. Az 1992 és 2008 között feltárt falszakaszokat felmagasították és fűvesített falkoronával fedték. Kezdetben a falak kiegészítése a felsővár területén cementes habarccsal történt. Kiderült azonban, hogy az utóbbi használata a falak fűgázása során káros hatással van a falszövet nedvességére, amely egy ilyen kezelés után gyorsabban pusztult, mint azt megelőzően. Emiatt az elmúlt évtizedben a várfalak statikai biztosításához kapcsolódó munkák során már metakaolinos meszes habarcsot használtak, mely színében, megjelenésében és részleteiben is megfelel az egykorinak, és egyben időálló és erősebb is.

Irodalom

BELJAK, JÁN ET AL.: Pustý hrad vo Zvolene. Dolný hrad 2009–2014. Zvolen–Nitra 2014.

BELJAK, JÁN – BELJAK PAŽINOVÁ, NOÉMI – ŠIMKOVIC, MICHAL: Pustý hrad vo Zvolene a opevnenia v jeho okolí. Zvolen 2015.

BELJAK, JÁN – BELJAK PAŽINOVÁ, NOÉMI – ŠIMKOVIC, MICHAL: Pustý hrad vo Zvolene a hrad Peťuša vo svetle aktuálnych výskumov. Zvolen 2018.

PETYUSA VÁRA (HRAD PETŮŠA)¹

A Jávoros-hegységnek a Tótpelsőci-medencébe benyúló, a Garam bal partja fölé emelkedő kisebb magaslatán (372 m t.sz.) épült a rövid életű középkori vár, amely nemrég még a szakemberek körében is teljesen ismeretlen volt. Az erősség Osztroluka község közigazgatási területén fekszik, egykor jelentős távolsági kereskedő utak találkozásánál, a Garam gázlója közelében, 6 km-re nyugatra Zólyom városától. A zólyomi Pusztavár felsővára, mely tőle légvonalban kb. 2 km-re fekszik, jól látható területéről. A legjobban a Garam partján található Vörös-savanyúvíz (Červený medokyš) nevű kirándulópontról közelíthető meg, az innen induló tanösvényen 100 m-es szintkülönbség leküzdése során fél óra alatt érhetjük el, de Osztroluka falu felől is megközelíthető.

A vár kutatása 1997-ben kezdődött, amikor udvarán (a zólyomi Pusztavár modern régészeti kutatását hosszú éveken át irányító) Václav Hanuliak vezetésével kisebb szondázó ásatást és felszíni leletgyűjtést végeztek. Ezt követően a lelőhely tervszerű feltárását a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Régészeti tanszéke végezte 2011 és 2018 között, Noémi Belják Pažinová vezetésével. Összesen 150 m² kiterjedésű felület vizsgálatával sikerült megismerni a vár udvarának jelentős részeit, a várfalakat, az árkot és a környező teraszokat.

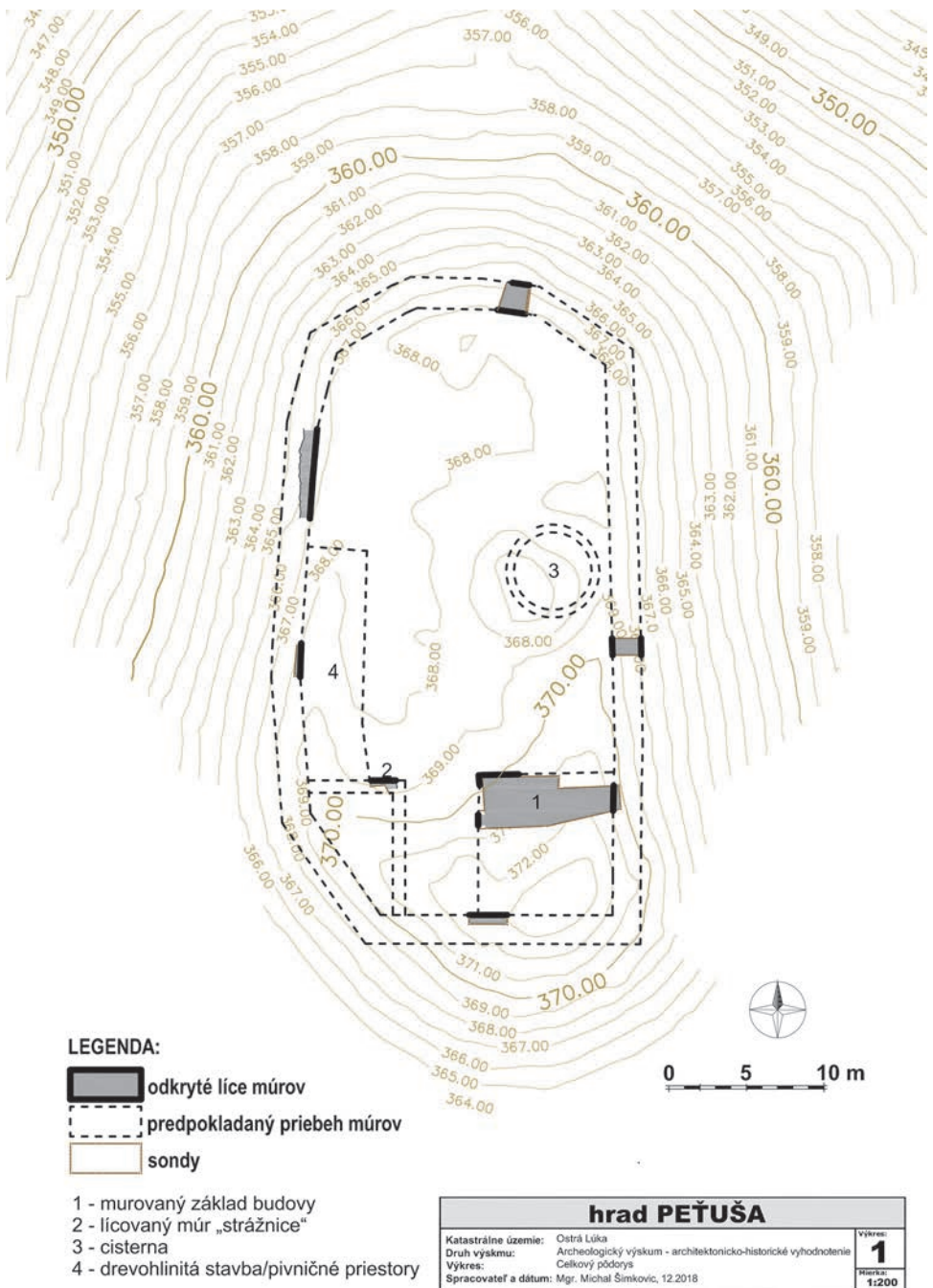
Az erősséghez mindaddig semmilyen írott forrást nem tudtunk kötni, s nem ismerjük az egykori nevét sem. A Petyusa elnevezést a vár közelében, attól északra fekvő, azonos nevű dűlőről kapta. Így építtetője, birtokosa is felderítetlen, minden, a várra vonatkozó ismeretünk az előkerült leletekre támaszkodik. Ezek a helyszín intenzív lakosságáról tanúskodnak a 13. század végétől egészen a 15. századig. Ekkor lakosai felhagyták, elpusztult, s fokozatosan kiveszett az utódok emlékezetéből.

A vár fekvése alapján – egy keskeny völgyben, a Garam folyása feletti magaslaton található, jó rálátással az egykori Zólyom vármegye északnyugati részére – logikusan következtethetünk arra, hogy fő feladata az itt futó szárazföldi és vízi utak ellenőrzése lehetett. Ezt az elképzelést támasztja alá az is, hogy a Garamon átvezető *Szellősrév* mellett helyezkedik el, közvetlenül Zólyom városának határában, mely város polgárai mentesültek az ország területén a vámok fizetése alól. Mindemellett Petyusa a régi távolsági kereskedelmi utak – mélyutak formájában ma is láthatók – kereszteződésének közelében fekszik, melyek dél felől (a Tótpelsőci-medence irányából) Zólyom felé futottak. LiDAR felvétel segítségével² azonosíthatóvá vált az említett kereszteződéstől a várárok előtti teraszhoz vezető út.

Petyusa várának kutatása alapvetően építéstörténetének, lakosságának, illetve a belső terület funkcionális elrendezésének megismerését tűzte ki célul. A legfontosabb kutatási kérdések között szerepelt egyrészt a vár használati idejének pontosítása, másrészt a tágabb történeti kontextusban való elhelyezése.

1 A tanulmány a szlovákiai Kutatási és Fejlesztési Hivatal támogatásával készült, az APVV-17-0063 szerződés keretében: „*Vita intra muros – interdisciplinárny výskum hradov stredného Slovenska*”.

2 Nemzeti Erdészeti Központ (Zólyom) műszerével mérve, mérési magasság kb. 700 m.

1. kúp: Petyusa vára. Kutatási alaprajz

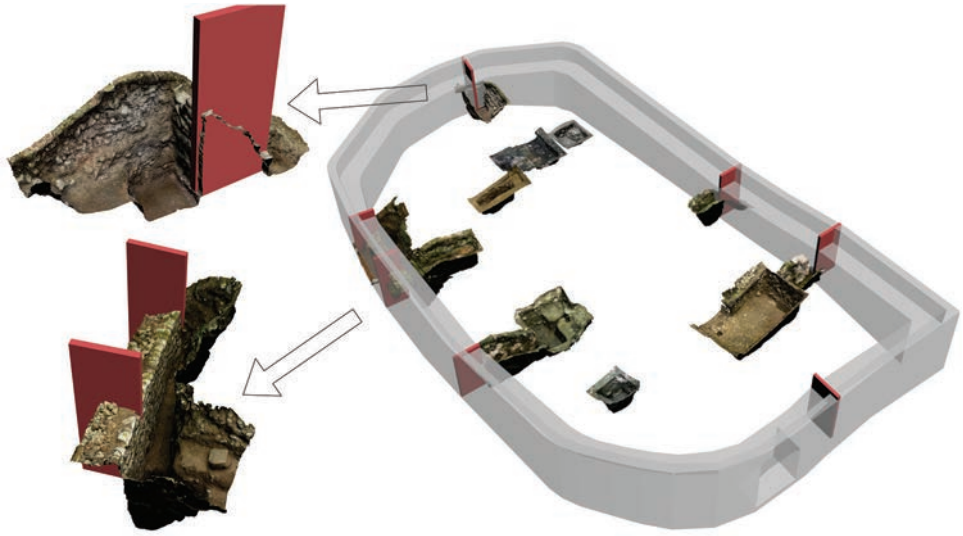

2. kép: Petyusa vára. Légifelvételek

3. kép: Petyusa vára. Az erősség 14. századi formájának rekonstrukciós kísérlete

A vár ovális alaprajzú, észak-déli tájolású, legnagyobb kiterjedése 44×22 m, belső területének tengerszint feletti magassága 368 és 372,7 m között mozog. Északi, keleti és nyugati irányból meredek hegyoldal határolja. Az északi oldalon egy sánc is védhette, melyre jelenleg a terepen egy kb. 20 m hosszú mélyedés utal. A déli és délkeleti oldalon a védelmet egy hatalmas, néhol még ma is a 14 m-es mélységet elérő árok biztosította, melyet a sziklába véstek. Az árok déli oldalán két magasabb terasz húzódik. A vár külső kőfalai ma 1,5–1,7 m-es magasságban állnak az udvar északi részén, és több helyen a 3 m-t is elérik a nyugati és déli oldalán. A falkorona erősen rézsűsen kifelé pusztult. A fal vastagsága 2 és 2,2 m között mozog, egykori magassága legalább 4-5 m-re becsülhető az udvar szintjéhez képest. A felhasznált kőanyagot minden bizonnyal a vártól délre lévő árok kialakítása során bányászták. Az erősség kapuját mindeddig nem sikerült azonosítani.

4. kép: Petyusa vára. A régészeti kutatószelvények 3D fotogrammetriai ábrázolása

5. kép: Petyusa vára. A várfal feltárt szakaszai

Azonban a várhoz vezető út felfedezésével valószínűsíthető, hogy egy, az árkon átvezető hídon és a déli várfalban lévő egyszerű nyíláson keresztül lehetett a várbelsőbe jutni.

Az udvar délkeleti részén egy egybefüggő, kompakt kőalapozás $4 \times 8,3$ m-es részlete került napvilágra, határozott derékszögű északnyugati sarokkal. Vastagsága eléri a 0,5 m-t, s közvetlenül a sziklára építették. Az ennek alapján kiserkeszthető négyzetes alaprajz megfelel a korabeli toronyépületeknek, melyek oldalhossza 8–10 m közé tehető. Az udvar túlsó, toronnyal szembeni oldalán helyezkedett el a következő köépület, minden bizonnyal az őrség háza. Feltárt falszakaszának magassága 1,7 m, vastagsága pedig 1,6 m körül alakult, kifejezett alapozás nélkül, közvetlenül a sziklára építették. A fal kelet-nyugat

6. kép: Petyusa vára. Középkori kerámialeletek

7. kép: Petyusa vára. Luxemburgi János ezüst prágai garasa, 14. század első fele

irányban haladt, s valószínűleg a nyugati körítőfal belső síkjához csatlakozott. Keleten sarokarmírozással zárulhatott, de a sarokköveket már korábban kiszedték. A vár többi részén, elsősorban az északi és a nyugati várfal mentén, gerendavázaz, agyagtapasztású gazdasági és lakóépületek álltak.

A várudvar meghatározó jelensége egy tölcséres formájú mélyedés, a felszín fölé emelkedő peremmel, mely egy kör alaprajzú, egykor kövel bélelt ciszterna maradványa. Az itt összegyűlt esővíz elszivárgását az oldalain és a fenékrészén egyaránt fekete, iszapos réteggel gátolták meg. A megmaradt, ívesen faragott kváderek alapján belső átmérője 5 m-re becsülhető. A terepi alakulatok alapján egyelőre nem egyértelmű, hogy ez a vízgyűjtő önállóan vagy egy épületbe belefoglalva működhetett-e.

Petyusa várának ásatása rendkívül gazdag leletanyagot szolgáltatott. Kiemelkedő mennyiséget képviselnek a kerámiaedények töredékei (több mint 30000 db), állatcsontok (több mint 7000 db), de jelentős a fémleletek száma is (majdnem 2200 db), illetve számos további fontos lelet is megemlíthető, így Mária királynő hamis ezüst denárja, melynek eredetijét 1383-ban verték. Előkerült még egy prágai garas, Luxemburgi János korából (1310–1346) és egy egyedülálló, teljesen ép, ólomból készült kétrészes velencei textilplomba.

Irodalom

BELJAK, JÁN – BELJAK PAŽINOVÁ, NOÉMI – ŠIMKOVIC, MICHAL: Pustý hrad vo Zvolene a opevnenia v jeho okolí. Zvolen 2015.

BELJAK, JÁN – BELJAK PAŽINOVÁ, NOÉMI – ŠIMKOVIC, MICHAL: Pustý hrad vo Zvolene a hrad Peťuša vo svetle aktuálnych výskumov. Zvolen 2018.

BELJAK PAŽINOVÁ, NOÉMI: Peťuša castle from the high middle ages = Vrcholnostredoveký hrad Peťuša. *Archaeologia historica* 42/2 (2017), 453–467.

BELJAK PAŽINOVÁ, NOÉMI – RAGAČ, RADOSLAV: PEŤUŠA CASTLE: An aristocratic seat or a toll station? Comparison of archaeological and historical sources = Hrad Peťuša - šľachtické sídlo alebo mýtna stanica? Konfrontácia archeologických a historických prameňov. *Archaeologia historica* 43/1 (2018), 187–201.

HANULIAK, VÁCLAV: Vojenské pevnosti Jána Jiskru vo Zvolene. *Archaeologia historica* 31, (2006), 259–268.

SASKŐ VÁRA (ŠÁŠOVSKY HRAD)¹

Saskő vára a körmöci Rudna patak és a Garam folyó összefolyása feletti sziklára épült a 13. század második felében, a tatárjárást követően. Építtetői István esztergomi érsek testvérei, Báncsa nembeli Vince és Péter voltak. Az erősség első említése „*Susol*” névvel 1253-ból származik. A korai vár meghatározó része a szikla legmagasabb, keleti pontján emelkedő, két részre tagolódó palotaépület volt. A bejáratot nyugaton hengeres torony védte, amely egyben a vár őrségének is szállást nyújtott. A torony és a palota között nyújtott téglalap alaprajzú udvar húzódott, amit északról és délről magas kőfal zárt le. Az udvar nyugati oldalán egy 4 m mély, faragott kváderkövel burkolt, kerek ciszterna helyezkedett el. A vizet a vár épületeinek tetejéről favezetékek segítségével vezették bele.

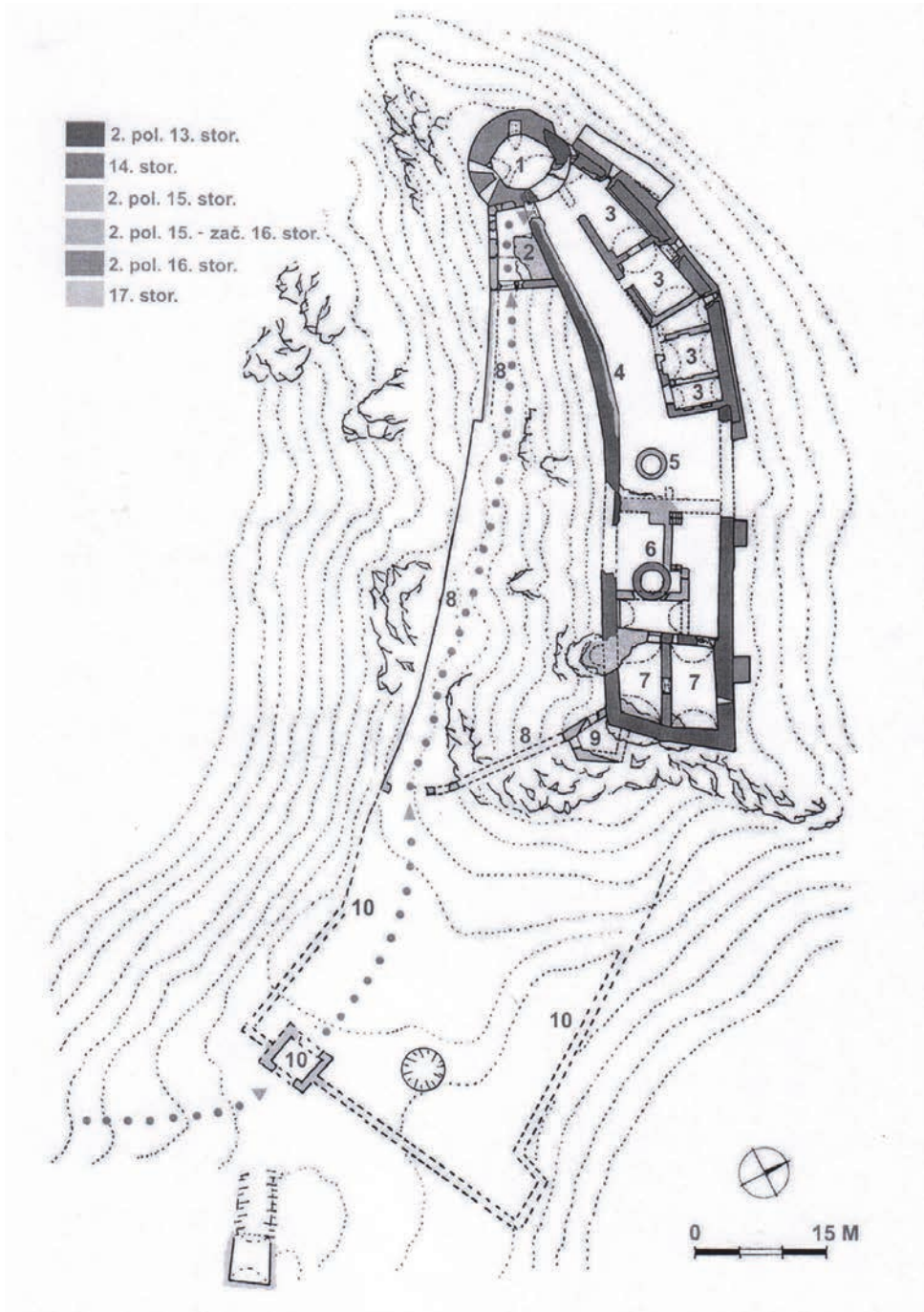
Saskő virágkora a 14. század elejétől számítható, amikor a bányászat fellendülésével összefüggésben a királyi kamara kezelésébe került, de birtokosai gyakran váltották egymást. Ez elősegítette a vár további megerősítését, amire a 15. század első felében került sor. Ekkor épült az erősségtől délkeletre elhelyezkedő, a várszikla legmagasabb pontja fölé legalább 45 m-re emelkedő önálló csúcson egy körítőfallal és valószínűleg paliszáddal övezett torony. Ezt az előretolt védőművet külső erődítésként egy 50-60 m átmérőjű földsánc is körülvette. Az erősség ezen része 1465-ben pusztulhatott el, amikor az azt addig megszállva tartó Ján Jiskra katonái végleg elvonultak a várból.

A 15. század második felében zajlott a vár késő gótikus átépítése. Az új lakóhelyiségek iránti igények kielégítésére felépült az északi palotaszárny, konyhával a földszintjén. A tetőkről összegyűjtött vizet már egy új, 7 m mély ciszternába vezették, amely az előzőhöz hasonlóképpen lehetett kialakítva és egy faépítmény fedte le. A vár védhetőségét növelte egyrészt a déli várlejtő megerősítése, másrészt egy nyugati kapu-előépítmény emelése. Az utóbbi egy sziklába vágott bejáratú folyosóval rendelkezett, s a barbákokhoz hasonlóan biztosította a vár kapujánál megtörő útvonal védelmét.

A legjelentősebb átépítések a Dóczy családhoz köthetők, amely 1490-től utolsó tagjának 1647-ben bekövetkezett haláláig birtokolta az erősséget. A Dóczyak elsősorban a vár lakályosságát igyekeztek fokozni, egyrészt újabb helyiségekkel bővítve nyugat felé a keleti palotaszárnyat, másrészt a síkfödémeket donga-, illetve fiókos dongaboltozatokra cserélve. A vár területét jelentősen megnövelték egy alsó erődítési vonal kiépítésével, melynek jobb vízellátása érdekében a területén egy kutat is ástak.

A 16. század utolsó harmadában történt reneszánsz átépítés során az ekkor lebontott középkori torony helyén hatalmas, hengeres formájú, négyszintes ágyútoronyt emeltek. A szabálytalan, enyhén ovális alaprajzú torony a korábbi falakhoz igazodott, a korábbi toronynak csak az udvar felőli, keleti szakaszát őrizve meg. A 17. századi késő reneszánsz építési fázis során ezt a hengeres toronyt felújították és egy ötödik emelettel megmagasították. Ebben az időszakban a keleti palotaszárny délkeleti sarkához egy ötszögű bástyát is építettek.

1 A tanulmány a szlovákiai Kutatási és Fejlesztési Hivatal támogatásával készült, az APVV-17-0063 szerződés keretében: „*Vita intra muros – interdisciplinárny výskum hradov stredného Slovenska*”.

1. kép: Saskő vára. Alaprajz az építési periódusokkal (M. Bóna rajza)

2. kép: Saszkő. A vár DNy felől

3. kép: Saszkő. A vármag belső összképe)

4. kép: Saskő vára a 17. században. Rekonstrukciós kísérlet (M. Bóna rajza)

1648-ban Saskőt Lippay Gáspár vásárolta meg, aki harminc évig volt a vár ura, majd 1676-1678-ban Lippay János és György testvérek 88000 aranyért eladták az uradalmat a királyi kamarának. A Rákóczi-szabadságharc kezdetén, 1703-tól Selmecebányával együtt Saskő vára is a kurucok kezén volt. 1708. október 26-án a császári csapatok elfoglalták az erősséget és felgyújtották. A vár romjait a második világháborúban a visszavonuló német csapatok is használták, 1945 tavaszán megfigyelőpontot alakítva ki a romok déli oldalán, ahonnan a Garam völgye tökéletesen belátható volt. Az előrenyomuló szovjet Vörös Hadsereg emiatt többször is lőtte a várat, tovább pusztítva az amúgy is rossz állapotban lévő falakat.

Az első régészeti kutatásokat a várban Jozef Hoško vezette 1979-ben. Az ásások napvilágra hozták az alsó vár és a kaputorony maradványait, adatokat szolgáltatottak a várhegy legkorábbi megtelepedéséről és a reneszánsz átépítésekről. 2015-től a Szlovák Tudományos Akadémia nyitrai Régészeti Intézete végez itt feltárásokat, Kristína Kučeráková vezetésével.

A vár építéstörténetéhez fontos adalékot szolgáltatnak az ásásokon előkerült egyszerűen kihajló, tagolatlan, levágott peremű fazekak töredékei, oldalukon szabálytalan bekarcolt hullámvonallal vagy fogaskerék-mintával. Ezek a töredékek a 11–12. századra keltezhetők. Jelentősebb azonban a gótikus és reneszánsz építési korszakokhoz köthető konyhai kerámia. Számottevő mennyiségben kerültek elő figurális kályhacsempék töredékei, továbbá egy 36×25 cm-es csempe, melyen egy koronás oroszlán látható. A legtöbb kályháskerámia az előretolt védőmű területéről származik. A leletanyagban sok különböző anyagú és funkciójú fémtárgy is megjelenik, s a fontos darabok közé sorolhatók még az üvegleletek. Ez utóbbiak közé tartoznak a cseppdíszes poharak, ablakszemek és síküveg töredékei.

Saskő várának felújításáról és falainak konzerválásáról a 2003-ban létrejött „Saskő várának megőrzéséért” nevű civil egyesület gondoskodik. Legfontosabb célja a kulturális emlék megmentése és állapotának megőrzése.

Irodalom

BÓNA, MARTIN: Žiar nad Hronom – Šášovské Podhradie – hrad Šášov – veža delová, predbránie, bastión (č. ÚZPF 1266/1-15) – architektonicko-historický výskum 1. Etapa. 2013.

BÓNA, MARTIN: Žiar nad Hronom – Šášovské Podhradie, Hrad Šášov. Architektonicko-historický výskum východného paláca (palác hradný I. ÚZPF 1266/2). 2015.

BÓNA, MARTIN: Stavebné aktivity Dóczyovcov a Lipcheyovcov na hradoch Revište, Šášov a Ľupča. In: Wenzel, Gustáv: Boje dolnouhorských banských miest s Dóczyovcami z Veľkej Lúče 1494-1548. Modra. Združenie za záchranu hradu Revište. 2017. 75-103.

HOŠŠO, JOZEF: Archeologický výskum hradu Šášov. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Historica 42. Bratislava 1996, 7–47.

PLAČEK, MIROSLAV – BÓNA, MARTIN: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava 2007, 288 – 291.

UHROVIČ, RASTISLAV: Združenie na záchranu hradu Šášov po štrnástich rokoch činnosti. In: Herzeg, Peter – Mazúr, Ratibor: Zachráňme hrady: záchrana historických ruín občianskymi združeniami v rokoch 2002-2017. Bratislava 2018, 125-128.

RATIBOR MAZÚR

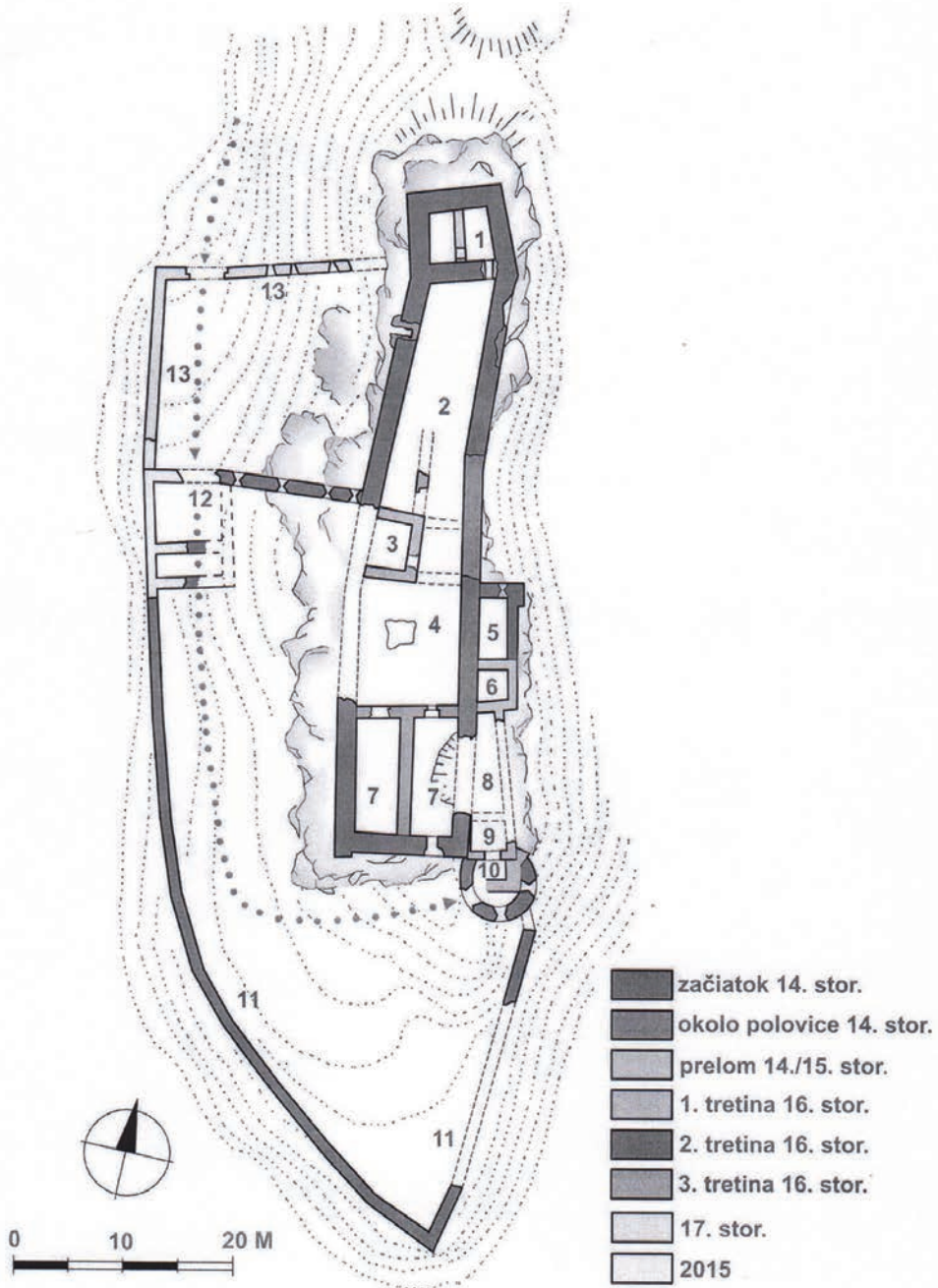
REVISTYE VÁRA (HRAD REVIŠTE)

Revistye vára a Zsarnóca részét alkotó Revistyevárálja falu felett helyezkedik el. A településről a Revistyei-patak völgyében vezet az út a látogatók számára kiépített, kiépített külön parkolóhoz, ahonnan a jelzett „A revistyei vár birtokosai” tanösvény biztosítja a romok megközelítését. A vár felső részéről pazar kilátás nyílik a Garam völgyére, a Garam-szentkereszti-medencére és a Selmeci-hegységre.

Revistye vára nevét Revistka földjéről kapta, mely a forrásokban „*terra Ryvchka*” néven már 1228-ban felbukkan. A vár első említését 1331-ből ismerjük, de felépítésére már korábban sor kerülhetett, valószínűleg a trencsényi Csák Máté birtokaihoz vezető út védelme céljából. A revistyei vár és az uradalom birtokosa a 14–15. század folyamán a király volt, majd különböző földesurak kezén látjuk, akik kiemelkedő szolgálataikért vagy zálogjogon kapták meg. A 15. század második felében Nagylucsei Orbán, egri püspök és Mátyás király kincstartója szerezte meg. Az ő utódai – a Dóczyak – birtokolták az uradalmat egészen 1648-ig, amikor a család fiágon kihalt. Ezután Revistye a selmecebányai kamara kezelésébe került, amely az uradalom erdőségeit bányászati és kohászati tevékenysége faellátására hasznosította. 1674-ben a várat rövid időre Thököly Imre felkelői foglalták el. A 17. század végén a selmecebányai kamara még felújította az erősséget, mivel ekkor is itt laktak az uradalmat irányító hivatalnokok. Védelmi és igazgatási szerepét Revistye a Rákóczi-szabadságharc alatt veszítette el. A későbbi kiadási jegyzékekben a várat már nem említik, az 1801. évi uradalmi összeírásban pedig az szerepel, hogy a már több mint száz éve lakatlan épületegyüttes rommá vált.

A revistyei vár a Madaras-hegység 314 m t.sz. magasságú, sziklás nyúlványán emelkedik, a Garam folyó völgye fölé magasodva. A 14. századtól kezdve egészen a 18. századig folyamatosan építkeztek rajta. Legkorábbi magját az északi lakótorony és a hozzá kapcsolódó palotaszárny alkotja. A 15. és a 16. század folyamán épült ki fokozatosan az északi és a déli palotaépület. A török háborúk idején a vármagot kibővítették egy, a felvonóhidás bejáratot magába foglaló kerek toronnyal, illetve az alsó várral, ahol különböző épületek emelkedtek. Ezek közé tartozott a felvonóhíddal ellátott külső kapu, az ún. „fortnicska”, ami egy kisebb őrtorony lehetett, továbbá egy őrség-ház, az udvaron pedig tizenkét ló számára épült istálló. Az őrség háza felett valószínűleg egy ágyúállás létezett, melyből a várhoz vezető utat lehetett tűz alatt tartani.

2011-ig a vár területén nem folytak jelentősebb állagmegóvási munkálatok, s falai eltűntek a sűrű növényzetben. Ekkor jött létre a vár megmentését maga elé célul tűző civil egyesület, és még ugyanazon a nyáron a romok területén eltakarították a bozótot és az aljnövényzetet. 2012-ben a várkapunál hordták el a falomladékokat és felfalazták az alsó vár északnyugati sarkát. Ezt követően a palotaépület déli és északi falain végeztek állagmegóvási munkákat, illetve az alsó vár nyugati falát egészítették ki. A déli és az északi palotaszárnyakat, illetve a bejáratú tornyot is fokozatosan kitisztították a törmeléktől. 2018-ban egyrészt az északi torony konzerválására összpontosítottak, ezzel egy időben a palotaszárnyak területén levő falomladékokban további szintsüllyesztést végeztek, emellett további kőműves munkák folytak a keleti vároldal körítőfalán és tornyán. Ugyanekkor megerősítették és aláfalazták a nyugati falat is. Jelentős munkák folytak az északi tornyon is, ahol elkészült a padló és a harmadik emeletre vezető feljáró. A torony jelenleg kilátóhelyként

1. kép: Revistye. A vár alaprajza az építési periódusokkal. (M. Bóna rajza)

2. kép: Revistye. A vár légifelvétele

3. kép: Revistye. A várromok helyreállítása, 2019.

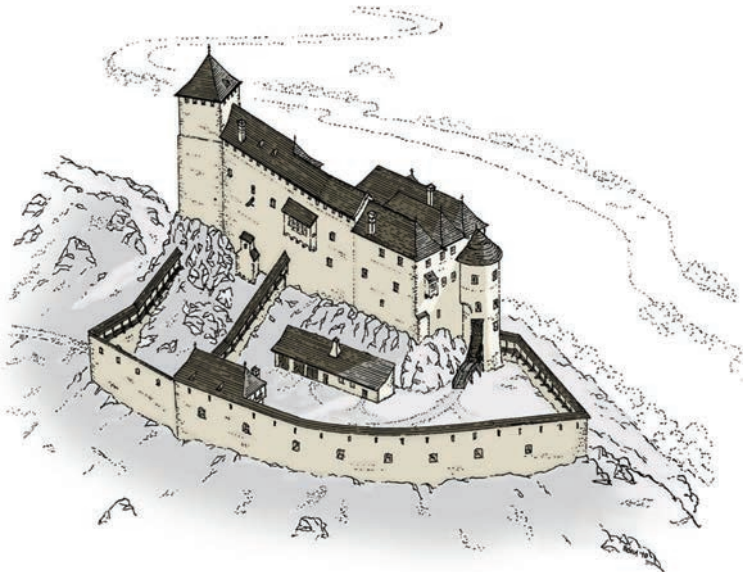

4. kép: Revistye, vár. Gótizáló reneszánsz ajtókeret az 1547-es évszámmal és a Dóczy-címerrel

szolgál. 2019-ben az északi palotán végeztek állagmegóvási munkákat, elsősorban a keleti és a déli falain. Azóta is fokozatosan stabilizálják az ágyútoronyt, azzal a céllal, hogy egy rejtett tetővel fedjék le és egy másik kilátóhelyet alakítsanak ki a látogatók számára.

A vár területén a régészeti feltárásokat 2016 óta a Szlovák Tudományos Akadémia nyitrai Régészeti Intézete végzi, Kristína Kučeráková vezetésével. A 2016–2019. évi kutatások leletei túlnyomórészt az omlásrétegekből kerültek elő. A legkorábbi kerámialeletek a 14. századra keltezhetők, de a legtöbb cserépedény a vár 16–17. századi mindennapjait idézi.

5. kép: Revistye. A vár 17. századi állapotának rekonstrukciós kísérlete

6. kép: Revistye. 17. századi mázas kályhacsempék a várból

Ezek között megtalálhatók a fazekak, folyadéktároló edények, tányérok, poharak, lábasok, de kisebb mennyiségben fedők és tárolóedények is előfordulnak. Az ásátás során üveg-edényeket is találtak, az egyikben festett vadászjelenet látható. Az említetteken kívül nagy mennyiségű kályhás kerámia is előkerült, többségében pohár- és négyzetes tálalakú kályhaszemek. Az épületomladékok eltávolítása során számos, az épületekhez kapcsolódó lelet is napvilágot látott. A nagyszámú vasszög mellett megemlíthetők a különféle vastárgyak, festett vakolat, illetve ablaküvegek. A fegyverek közül kiemelendők a kések, ágyúgolyók, nyílhegyek, pattintott kövek és egy szekercetöredék. Ékszerek és viseleti elemek közé különböző csatok sorolhatók, lábbelik sarokvasalatai, gyöngyök, gyűrű és fémtűk. Nagyon sok vas- és színesfémtárgy az egykori bútorokból származhat. A vár területén folytatott kézműves tevékenységről árulkodik a vasból készült fogó, fenőkövek és kovácssalak. Kisebb mennyiségben fordultak elő érmek, patkók és pipák, egyedi darabnak tekinthető egy csontsíp.

Az archaeozoológiai anyag túlnyomó része a háziasított állatokhoz köthető (szarvasmarha, sertés, valamivel kevesebb baromfi). A vadállatok közül nagytestű növényevők és madarak említhetők meg, de találtak folyami kagylókat is.

A faragott kőanyag elsősorban a déli palotából származik, a ciszterna körüli udvarról, illetve a felső vár alatti déli meredek sziklaoldalból. A déli palota rendkívül igényes reneszánsz átépítéséről árulkodik egy különleges, indafonatos faragású ajtókeret töredéke. A szemöldökkő közepén a Dóczy család plasztikus címere látható, kétoldalt az ND monogram és az 1547 évszám, melyek az egykori birtokosra, Dóczy Miklósrá és az átépítés befejezésének évére utalnak.

Irodalom

BÓNA, MARTIN: Hrad Revište. Sprievodca po zrúcanine hradu. Bratislava 2015.

BÓNA, MARTIN: Stavebné aktivity Dóczyovcov a Lipcheyovcov na hradoch Revište, Šášov a Lupča. In: Wenzel, Gustáv: Boje dolnouhorských banských miest s Dóczyovcami z Veľkej Lúče 1494-1548. Modra. Združenie za záchranu hradu Revište. 2017. 75-103.

HERZEG, PETER – MAZÚR, RATIBOR: Zachráňme hrady: záchrana historických ruín občianskymi združeniami v rokoch 2002-2017. Bratislava 2018, 107-112.

PLAČEK, MIROSLAV – BÓNA, MARTIN: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava 2007, 250-253.

JOZEF LABUDA

**SELMECBÁNYA-ÓVÁROS/GLANZENBERG
(BANSKA ŠTIAVNICA – STARE MESTO)**

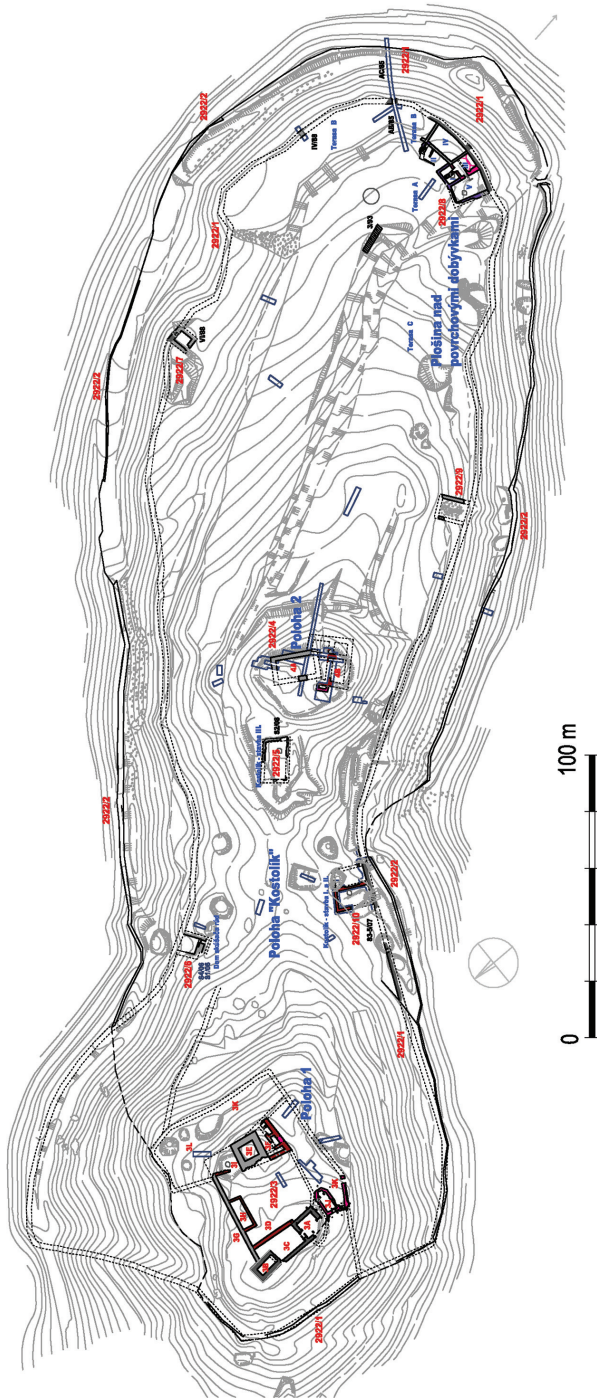
Selmecbánya városától északra/északnyugatra található az a hegygerinc – legjelentősebb csúcsai a Tanád és a Paradeis – melynek egyik végén egy magaslat sarkantyúszerűen emelkedik a mai település fölé. A Glanzenberg vagy Óváros nevű csúcs legmagasabb pontja 794 m t.sz. magasságban található. Jelentősége abban áll, hogy a területén halad keresztül a Bieber nevű ércfelület, illetve közvetlen közelében futnak a Terézia és Spitaler megnevezésű ércfelületek. Ezzel magyarázható, hogy területe a kelták óta (Puchov-kultúra) lakott. A 12. században egy bányásztelepülés jött létre a magaslaton, amely fokozatosan várrá alakult és királyi kamaraispán (*comes*) székhelye lett a 13–15. század folyamán. A 15. század közepének katasztrófái után – 1442-ben egy támadás során felégették, 1443-ban pedig földrengés érte – az élet visszatért a falak közé, s a hely egészen a 17. század elejéig erődítésként szolgált.

A hegytető északnyugati, legmagasabban elhelyezkedő része (*Poloha 1. lelőhely*) két kiemelkedésből áll, melyeket egykor kőfal vett körül. A régészeti feltárások a 12. századtól kezdődő lakottságát igazolták. Ekkor épült fel itt egy toronyépítmény, melyet a 13. században egy körítőfallal és egy másik toronnyal egészítettek ki. A szomszédos magaslaton ekkor egy masszív épület, valószínűleg lakótorony épült, 2,6 m-es falvastagsággal és kapcsolódó bővítményekkel. Mellettük egy ciszternát alakítottak ki, melynek ismert mélysége 11 m. A két épületegyüttes között húzódó út egy további, gazdasági jellegű építménynél végződött, mely a körítőfal északi oldala mentén helyezkedett el. A lelőhely több pontján végzett feltárás során erősen átégett járószintet és falomladékot lehetett megfigyelni. Ezek alapján feltételezhető, hogy ezek az objektumok egy támadás során pusztultak el a 15. század közepén. Ez megfelelne az írott források által is dokumentált eseményeknek, miszerint a környékbeli főurak 1442-ben elpusztították a várost. A támadás után építették ki a város alsó részén lévő Óvárat és azt követően a Glanzenbergről a Kammerhofba költözött le királyi kamaraispán.

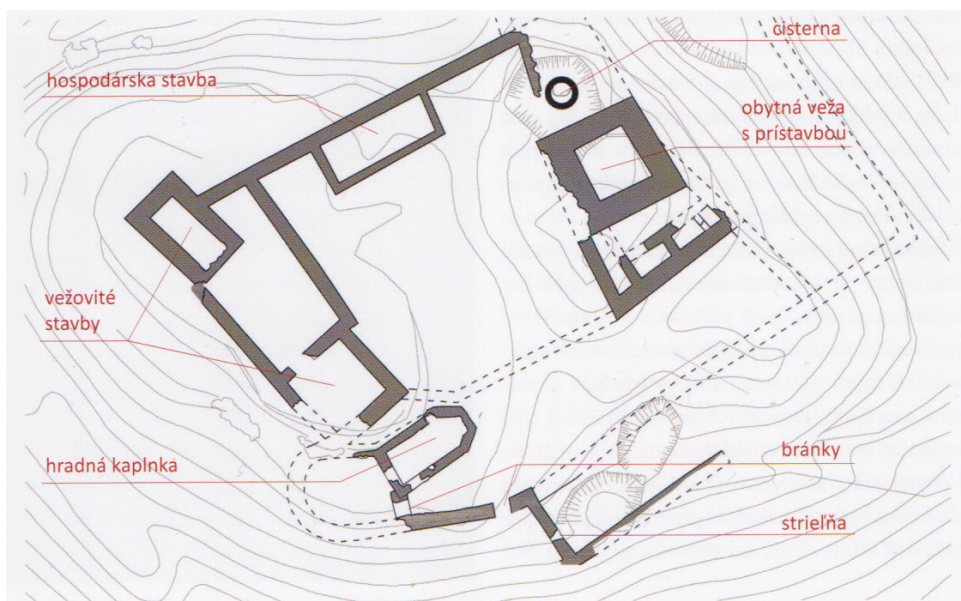
Az utóbb említett terület jelentőségét már az 1981 és 2002 között végzett régészeti feltárások is megerősítették. A fallal övezett kőépítmények többsége az ezek környezetében előkerült leletek alapján (nyílcsúcsok, kopjahegyek, íjak, lószerszámok és lovas felszerelés) hadászati objektumnak tartható. Ugyanakkor az épületek bizonyos időszakokban a királyi kamaraispán székhelyének funkcióját is betölthették. Ezt támasztják alá az olyan jelentős leletek, mint pl. egy 14. századi fokos, egy 15. századi konyhakés ezüst borítólemezzel, rajta gótikus *Maria gratia* felirattal, két 15. századi számoló zseton – egyikük hazai, ólomból öntött, sas és nap motívumokkal, másik pedig vert, bronzból készült Szent György alakjával. Az utóbbi igazolja a lombardiai kereskedőkkel való kapcsolatot. A lelőhely jelentőségét jól jelzik a prágai garas-, bécsi fillér- és denár-leletek is. Megemlíthetők még a bányászati felszerelések is: fogó, kapa, öntőtégelyek, bányászati agyagmécsek, melyek még itt is bányászati tevékenységről, próbatárnákról és az érc bőséges jelenlétéről árulkodnak a 13–14. századból.

2010-ben a lelőhely legmagasabb pontján, az említett négyzetes építménytől délre egy újabb épület, egy várkapolna maradványai kerültek elő, melynek faragott részletei egy 14–15. századi keltezés tesznek lehetővé. A 15. században ez is elpusztult, minden bizonnyal

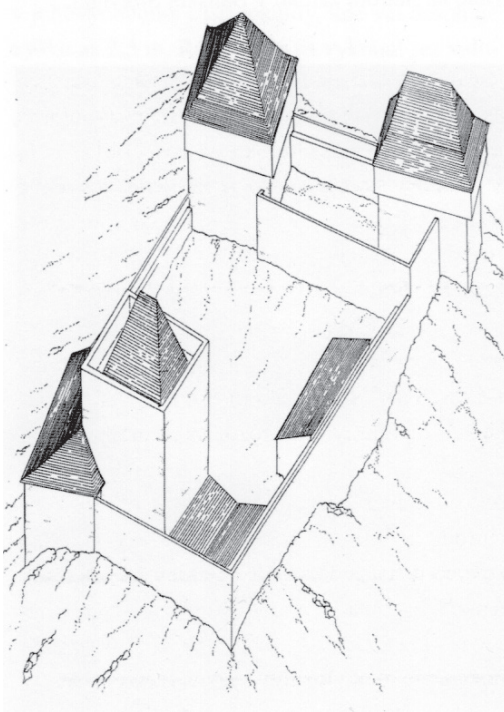
1. kép: Selmecebánya-Óváros. Összesítő alaprajz a feltárási helyszínek jelzésével.
(M. Šimkovic alapján)

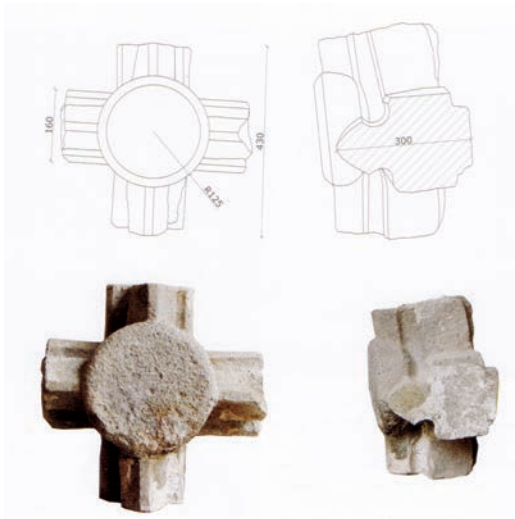
2. kép: Selmečbánya-Óváros. Az É-i rész várépületeinek alaprajza (M. Mészáros rajza)

összefüggésben a már említett 1442–1443. évek eseményeivel. A keletelt kápolna $8 \times 3,5$ m alapterületű, déli bejáráttal. Belsejében több kőfaragvány is napvilágra került, melyek a pusztulás során a padlóra zuhantak. Az átégett rétegek a padlón és égésnyomok a falon, a betöltés állatcsont-leletei és a faragott elemek kis száma arról árulkodik, hogy az épület hosszabb ideig üresen állt és egyes faragványait másodlagosan felhasználták a lelőhely más építkezésein. Hasonló eredményekkel járt a kápolna közelében 2019-ben végzett feltárás is. Az itteni leletek közül messze kiemelkedik Henrich pap bronz pecsétnyomója a 14. századból. A kápolna kőfaragványainak stílusa erős hasonlóságot mutat a selmečbányai Szent Erzsébet ispotály, illetve a városháza Szent Anna kápolnájának faragott részleteivel, amely arra utal, hogy mindenhol ugyanaz a kőfaragóműhely dolgozott.

A nagyjából a hegytető közepén futó Bieber-ércotelér vonalát az ún. pinga (horpadás) segítségével lehet nyomon követni, amely a telér kitermelése után maradó terepi mélyedések formájában jelentkezik (*Poloha „Kostolik” lelőhely*). Egy ilyen pinga kutatása során, 2005–2007 között egy ércpróbáló mester házáat sikerült azonosítani. Ezt az épület leletei igazolják: ércpróbák súlyai, grafitos téglék, salak, ércörlő kézimalom töredéke stb. Ez a tevékenység itt a 13. és a 15. század között folyt. A lelőhelyen a 20. század elején végzett feltárások napvilágra hozták egy olyan épület alapfalait is, mely ércraktárként azonosítható. A raktár alatt egy földalatti helyiség volt, rejtett bejáráttal. Valószínűleg itt őrizték az értékesebb ércmintákat, a különböző dokumentumokat és az egyéb értékeket. Pontos építési idejét nem lehet megállapítani, de biztos, hogy a 17. század folyamán robbantással bővítették ki. A raktártól nyugatra helyezkedett el a vár palotája. Ez egy téglalap alaprajzú építmény, számos említésre méltó lelettel (konyhai kerámia, bányászati fogók, téglék, bizánci rézpénz, sarkantyú stb.), amelyek ugyancsak a 13-15. századra keltezhetők.

3. kép: Selmecbánya-Óváros. Az É-i rész várépületeinek rekonstrukciós kísérlete (a kápolna feltárása előtt, M. Šimkovic munkája)

4. kép: Selmecbánya-Óváros. 14. századi gótikus zárókő a kápolna belsejéből

5. kép: Selmecbánya-Óváros. A lelőhelyen 1956-ban feltárt vasajtó

A raktár melletti enyhe kiemelkedésen (*Poloha 2. lelőhely*) 1956-ban, Belo Polla irányításával a Szlovák Tudományos Akadémia nyitrai Régészeti Intézete végzett feltárásokat. A szemmel láthatóan erődített épületek alapfalain kívül egy egyedülálló, 14. századra keltezhető vasajtó került itt elő, melyet az arany és ezüst szimbólumaival – nappal és holddal – díszítettek. Ez a terület a 16. században, a török támadások idején bizonyára védelmi szerepet töltött be.

Délen, közvetlenül a Spitaler ércotelér felszíni tárnái mellett lévő fensíkon (*Poloha Plošina nad povrchovými dobývkami lelőhely*) 1981-től folytak régészeti feltárások. Itt is erődítéseket találtak, melyek a 13. és a 15. század közé keltezhetők, s ezekre épültek később ipari jellegű létesítmények, pl. kohókemence és ércpróbáló. Ettől a helyszíntől északnyugatra egy, csak részlegesen kutatót, toronyszerű, lőréssel ellátott építmény található, kapujával nyugati irányba fordulva, és ugyanott a város felé vezető kisebb átjáróval. Összesen öt ilyen kaput sikerült eddig azonosítani a várban.

6. kép: Selmecebánya-Óváros. Ülő oroszlánfigurával díszített, csontból faragott késnyél

Az első kutatások a területen a 18. század első felében folytak, amint erről a Bél Mátyással szorosan együttműködő helyi krónikás, J. Richter beszámolt. 1902-ben kiterjedt terepi munkákra került sor a *Kostolik* lelőhelyen. Az itt talált téglalap alaprajzú épületet ekkor még tévesen templomként azonosították – mint láttuk, jelenleg ércraktárként értelmezik. Ezeket a munkálatokat Selmecebánya városa szervezte a Magyar Nemzeti Múzeummal együttműködve. Az 1930-as években az Óvárban működő Helytörténeti Múzeum igazgatója, Adalbert (Vojtech) Baker folytatta a korábbi feltárásokat. 1956 augusztusától októberéig Belo Polla irányította az ásatást, eredményeit pedig 1958-ban már publikálta is. Az 1981-es évtől kezdve napjainkig (2019-ig) a selmecebányai Szlovákiai Bányászati Múzeum végzi a kutatásokat, Jozef Labuda vezetésével. A Glanzenberg leleteit 2000-ben az Óvárban rendezett kiállításon mutatták be, 2015-ben pedig tanösvényt alakítottak ki a lelőhely területén, 2016-ban egy tudományos-népszerűsítő kiadvány látott napvilágot Jozef Labuda tollából, szlovák-angol nyelven.

Irodalom

LABUDA, JOZEF: Glanzenberg v Banskej Štiavnici. Archeologický výskum zaniknutej lokality – Glanzenberg in Banská Štiavnica. Archaeological survey of an abandoned town. Banská Štiavnica 2016.

LABUDA, JOZEF: Výskum hradnej kaplnky v lokalite Staré mesto v Banskej Štiavnici. *Archaeologia historica* 38/2 (2013), 455-462.

POLLA, BELO: K problematike vzniku starého mesta a Banskej Štiavnice. *Slovenská archeológia* 6/2 (1958), 453-477.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

JURAJ BELAJ	Lovagrendi várak és erődítmények Horvátországban – kutatási helyzetkép 5
NAGY SZABOLCS BALÁZS	Sírok a várudvaron. Középkori temetőkre épült várak és az ősök emlékezete 43
FELD ISTVÁN	Várak a terepen – várak az írott forrásokban 83

KUTATÁSI JELENTÉSEK

BERTA ADRIÁN	Rövid beszámoló a Dombóvár-Gólyavár területén 2017 és 2019 között végzett régészeti kutatásokról 97
MOLNÁR ISTVÁN	A kaposvári vár régészeti kutatása 2019-ben 111
PÁTKAI ÁDÁM	Beszámoló a nagyvázsonyi várban végzett 2017-18. évi feltárásokról 135
HORVÁTH TÜNDE-SZILASI ATTILA-TÓTH BALÁZS	Salgótarján-Baglyaskő középkori várhely 2019. évi kutatása 147
SZÜCSI FRIGYES-SZÖLLŐSY CSILLA	Székesfehérvár, Jókai Mór u. 14. 2019. évi tervásatásának eredményei 165
JUAN CABELLO	A tari udvarház 2019. évi kutatása 178
SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS	Uppony-Földvár 190

VÁRAK ZÓLYOM (ZVOLEN) KÖRNYÉKÉN

Dobronya.....	199
Zólyom, várkastély	204
Zólyom, Pusztavár	209
Petyusa vára	216
Saskő.....	222
Revistye.....	227
Selmecbánya, Óváros.....	233

